АРХЕОЛОГИЯ

ГОДИНА IV 1962 КНИГА 2

На корицата:

Релефно изображение на елен върху със от глинен съд от с. Горна Манастирица, Русенско

Sur la couverture:

Figure de cerf gravée sur un fragment de vase en argile du village Gorna manastiriča, dépt. Roussé

АРХЕОЛОГИЯ

Орган на Археологическия институт и музей при Българската академия на науките

Год. IV • 1962 • Кн. 2

Академик Кръстю Миятев на 70 години

Акад. Кр. Миятев е роден на 2. II. 1892 г. в Пловдив. Първоначалното и средното си образование е получил в родния си град. Завършил е славянска филология във Виена, след което е специализирал история на изкуството в Берлин и Виена. Получил е докторат по история на философията през 1924 г.

Целият му творчески живот е посветен на проучването на българската материална и художествена култура. Солидната научна подготовка и личните му качества добросъвестно и задълбочено да анализира научните факти са го оформили като един от най-изтъкнатите и най-авторитетни специалисти в областта на българската средновековна археология и етнография. Блестящият му стил и богат език са допринесли неговите произведения да се четат с увлечение както от специалисти, така и от любителите на нашата средновековна култура.

Акад. Кр. Миятев е дал ценни приноси във всички области на българската средновековна археология — архитектура, живопис, пластика, художествени занаяти, епиграфика, а също така и в областта на славянската керамика. Голям дял от археологическата дейност на акад. Миятев заемат и дългогодишните му разкопки на най-значителните средновековни обекти — Плиска, Преслав и Търново. С присъщата му точност и методичност той е разкрил ценни паметници на българската култура. В Плиска е разкопал „Тронната зала“ и под нейните основи — една по-голяма постройка, т. нар. „Крумов дворец“, чийто план е успял да установи само по хоросаните подложки на несъществуващите вече зидове. В Преслав под негово ръководство бе научно разкопана „Кръглата църква“, която е истински шедьовър на средновековната българска архитектура.

В Търново акад. Миятев в продължение на 10 години непосредствено ръководи разкопаването на дворцовия комплекс на Царевец.

Въз основа на своите непосредствени наблюдения от разкопките в Плиска акад. Миятев пръв хвърли светлина върху т. нар. „Крумов дворец“, след разрушаването на който е била издигната „Тронната палата“, известна обикновено с названието „Големият дворец“. В тази постройка акад. Миятев вижда цариградски архитектурни форми, пресъздадени у нас от местни български майстори. Това си становище той изложи на IV византоложки конгрес, който се състоя в София през 1934 г., и публикува в Актите на този конгрес под заглавието „Der grosse Palast in Pliska und die Magnaura in Konstantinopol“ (ИАИ, X, 1936, стр. 136 и сл). Тук той се противопостави на официално провежданата тогава теза за сасанидски влияния върху строежите в Плиска, които били донесени тук от прабългарите от тяхната прародина.

Акад. Миятев написа специална обширна монография за разкопаната от него „Кръгла църква“ в Преслав, гдето той разгледа основно архитектурния тип на този паметник и мястото, което той заема между останалите централни постройки във Византия и Близкия Изток.

Нашите средновековни архитектурни паметници, крепостни стени, църкви, граждански постройки и други са предмет на цяла редица негови статии и публикации.

В последно време той обобщи своите изследвания върху средновековната българска архитектура в една монография, която ще излезе в „Кратка история на българската архитектура“, изда-

ние на Института за архитектура и градоустройство. Той участвува в авторския колектив на голямото московско издание „История всемирной архитектуры“, в което разработи частта, засягаща българската архитектура.

Като синтеза на многогодишните си занимания в тази област той е подготвил голям труд върху историята на българската архитектура, като се започне от най-старите славянски архитектурни паметници и се стигне до XVII в.

На XII международен конгрес по византология, който се състоя през 1961 г. в Охрид, акад. Миятев изнесе доклад на тема „Базиликата и кръглата църква през Средновековието в централната част на Балканския полуостров“. В него той решително отхвърли неправилното становище на някои югославски археолози, че „Кръглата църква“ в Преслав и „Голямата базилика“ в Плиска са дело на византийската архитектура от V—VI в., и доказа, че тези паметници се отнасят към IX—X в. Техният архитектурен тип е бил създаден от местни строители върху основата на старото елинистично-римско наследство, като не са могли да бъдат отбягнати известни влияния от съседните области, преди всичко от Цариград.

Най-голям брой научни съчинения акад. Миятев е посветил на българската средновековна живопис. В книгата си „Декоративната живопис на Софийския некропол“, написана още през 1925 г., той разгледа стенописите на раннохристиянските гробници, открити около църквата „Св. София“. Той установи, че тяхната декоративна система е същата, каквато е декоративната система в живописта на старохристиянските катакомби в Италия, от една страна, и на гръцкия изток, от друга страна, който е имал творческия дял в изграждането на стила и сюжета на този род изкуство.

Голям дял от научната дейност на акад. Миятев е посветен на изследването на средновековната българска живопис. Той е написал редица статии върху отделни църкви и манастири в българските земи, като се спира специално на техните стенописи — Земенския манастир, Погановския манастир, Боянската църква, църквата при с. Водоча в Македония, мозайките на разкопаните църкви на Трапезица в Търново, Рилския манастир и др. Във всичките си изследвания с голяма ерудиция той разкрива неоценимото богатство на българските стенописи през различните етапи на тяхното създаване, като се започне от Боянската църква, чиито стенописи са от XIII в., и се стигне до стенописите на Рилския манастир от XIX в.

Акад. Миятев с право изтъкна, че в ранните стенописи българските художници не копират сляпо византийските образци, а влагат повече реализъм в своите творби. Така е при стенописите в Боянската църква, в църквата на Земенския манастир и пр. Особено силно се забелязват тенденциите на развитието на реалистичния стил в стенописите на църквата на Погановския манастир. В тях акад. Миятев разкрива елементите на италианския живописен стил от Ренесанса, които показват, че българското изкуство в навечерието на турското робство е било подготвено да тръгне по революционния път на новото европейско изкуство и сигурно още преди векове българският народ би създал свои рафаеловци и микеланджеловци, ако не бяха тежките политически и икономически условия на робството.

Акад. Миятев обобщи резултатите от своите проучвания върху стенописите в няколко статии. В статията си „Монументалната живопис в древна България“ (ГСУ БФ, VI, 1927) той подчертава, че в произведенията на търновската школа в сравнение с византийските стенописи се откриват нови художествени проблеми: търсене на перспективна пространственост и обемност, опит за изразяване на по-богат душевен и физически живот. Това са общи достояния на епохата, защото те могат да се констатират като независими едно от друго явления почти едновременно и на Балкана, и в Италия.

В статията си „Декоративната система на българските стенописи“ (Сб. В. Златарски, 1925, стр. 135 и сл.) акад. Миятев отбелязва, че макар и декоративната система на българските стенописи да се намира в зависимост от Византия чак до XIV в., още през XIII в. може да се установи началото на прехода, който води към една обща балканска декоративна система, която се е създала поради приблизително еднаквите условия на развитие върху основите на старата византийска култура и жизнените творчески сили на балканските народи.

В „Светска живопис у старите българи“ (сп. Завети, год. II, кн. 4—5) акад. Миятев е поставил тезата на наличието на светска живопис в дворците на българските царе още от времето на Борис и Симеон, както такава живопис е имало в дворците на византийските императори в Цариград. Той допусна съществуването на старобългарска битова и историческа живопис и

в дворците и църквите от Второто българско царство, което се потвърди от разкопките на двореца в Царевец, гдето бяха намерени голям брой фрагменти от стенописи. В „Лондонското евангелие" наред с миниатюрите с религиозно съдържание има и миниатюри, изобразяващи Иван Александър и неговото семейство. В тази статия акад. Миятев е отбелязал и голямото значение на ктиторските портрети, които също спадат към светската живопис, по-специално към портретната живопис, изкуство, което се е запазило през епохата на турското робство в голям брой ктиторски портрети, намиращи се в много църкви, пръснати из нашите земи. Тогава изворите на дворцовото изкуство са пресъхнали, а заедно с тях е изчезнала и битовата историческа живопис.

В последно време акад. Миятев е написал един обобщителен труд върху българската средновековна стенопис, който излезе като разкошно издание на ЮНЕСКО с прекрасни цветни илюстрации.

Материалите от разкопките в средновековните български столици са дали възможност на акад. Миятев да разгледа и въпроса за каменната пластика, която води началото си от епохата на Първото българско царство. В монографията си „Симеоновият век", спирайки се на материалната култура на българската столица от тая епоха, той отбелязва какво богатство от пластична украса са имали преславските постройки. Чрез инкрустиране в мраморни колонки и корнизи на керамични пъстроцветни плочки българските майстори са се стремели да постигнат не само пластичен, а и колористичен ефект. Този нов декоративен стил, който не е известен нито във Византия, нито другаде в средновековна Европа, трябва да се смята като чисто българско творчество.

По отношение на Мадарския конник акад. Миятев пръв насочи вниманието на изследвачите към паметниците на византийската художествена промишленост. В статията си „Мадарският конник (ИАИ, V, 1928/1929, стр. 90 и сл.) той приведе като паралел за иконографията на конника от Мадара изображението върху византийски копринен плат, произхождащ от Лион. Ловните сцени върху този плат са имали за задача да възвеличат императорската власт. Такова е според акад. Миятев значението и на Мадарската ловна сцена, която е била донесена не посредством прабългарите, а е била възприета от тях посредством византийската домашна художествена промишленост.

Обнародвайки намерения при разкопките на Царевец къс от капака на каменния саркофаг, гдето личи част от изображението на Иван Александър, акад. Миятев отбелязва, че в Търново е било поставено началото на едно ново изкуство, необичайно за православния югоизток на Европа — надгробната пластика, която по това време се среща в Западна и Средна Европа.

Акад. Миятев в своята голяма монография „Преславската керамика" и в редица статии е разгледал една забележителна проява на българското художествено творчество — рисуваната керамика от Първото българско царство, която засега е открита предимно в средновековен Преслав. Разглеждайки подробно техниката, украсата и начина на употребата на тази керамика, акад. Миятев подчертава, че тя е дело на български майстори. За това свидетелствуват намерените там работилници за производство на тази керамика и множество кирилски и глаголически букви върху нея. Акад. Миятев сравнява обилието на багри върху тази керамика с днешната народна шевица, пъстрите черги и престилки, писаните стомни и хурки. Тук човек неволно търси да открие някакво сходство между днешното народно изкуство и творчеството на старите българи. Спирайки се върху сюжетите на керамичната украса, акад. Миятев е отбелязал, че те принадлежат на елинистическия изток, гдето всичко е подчинено на законите на една спокойна хармония и отмерен ритъм. Липсват характерните за варварския примитивен вкус фантастични същества, композициите и формите на животинските и геометричните орнаменти са предадени грижливо и изящно.

Благодарение на неговото капитално съчинение върху преславската керамика тя стана известна на научния свят, и то като творчество на българския народ, а не като внесена наготово отвън чужда стока, както преди това мислеха някои изкуствоведи в чужбина.

Пръв акад. Миятев е обърнал внимание и на художествената керамика от епохата на Второто българско царство, известна под името „сграфито керамика". Публикувал е фрагменти от тоя вид керамика от Несебър и Мадара. Въз основа на материалите, добити при многогодишните разкопки на Царевец и Търново, акад. Митяев подготвя обширна монография за тоя вид керамика.

Пренебрегнатите от останалите археолози средновековни накити и дребни украси също са били обект на неговото внимание. Той е обнародвал голям брой произведения на средновековното златарско изкуство и е написал една обобщителна статия върху българските художествени занаяти, в която е показал голямото разнообразие на видовете и художествените форми в българското средновековно приложно изкуство.

Акад. Миятев е посветил няколко изследвания и на славянската епиграфика в България. Обнародвайки епиграфския материал от „Кръглата църква" в Преслав, той по неоспорим начин доказа, че този паметник е дело на средновековната българска култура и че по времето на Симеон не само официалната, но и народната писменост е славяно-българската писменост.

Извънредно голямо значение има неговата монография „Славянската керамика в България и нейното разпространение на Балканския полуостров". С нея той постави началото на проучванията на славянската материална култура у нас. Въз основа на материали, проучени от него в голям брой музеи, и с опита на дългогодишната си научна дейност в областта на славянската средновековна археология, той посочи, че славянската керамика е била широко разпространена и в земите на юг от Дунава. С помощта на тази керамика той опроверга старата теза за изключителното битово-културно предимство на прабългарския елемент в Плиска и Преслав.

В областта на етнографията той също даде няколко ценни изследвания, между които особено ценни са „Царска корона в селска хижа" (ИЕМ, XIV, 1943), „Произход и залез на търновския сокай" (ИАИ, XVII, 1950).

Освен многобройните научноизследователски студии и монографии, които акад. Миятев е посветил на споменатите по-горе отдели на средновековната българска материална и художествена култура, под неговото перо са излезли още много популярни статии и очерци във вестници и списания. По такъв начин акад. Миятев се е очертал не само като задълбочен и авторитетен научен работник, но и като добър популяризатор. Освен това той е автор на голям брой рецензии на книги, които третират въпроси от областта на средновековната археология.

Девет отделни монографии и около 200 студии, рецензии и популярни статии говорят достатъчно убедително за огромната научна дейност на акад. Кр. Миятев, който освен това е посветил немалко сили и време от своя живот за организиране на нашата наука и музейното дело. Дълги години той бе уредник на Средновековния отдел на Народния археологически музей и директор на Етнографския музей. Петнадесет години вече той стои начело на Археологическия институт при БАН като негов директор.

Редакцията на сп. „Археология" от името на многобройните читатели и от свое име приветствува от сърце др. акад. Миятев с неговия 70-годишен юбилей и му пожелава още дълги години да бъде здрав и да проучва все така успешно паметниците на нашата древна култура.

Стара традиция в един народен накит

Станчо Станчев

Българските народни накити са се оформили постепенно в историческото развитие на народната носия. Докато женското облекло пази почти непокътнати старите форми на славянската или местната одежда, то в женската украса са се отразили и наслоили не само собствено славянските традиции, но също така и чужди моди, идващи по различни пътища в народния бит. Такива са напр. византийските, сами резултат от сложното преплитане на местни антични балкански и предноазиатски мотиви, или турските, в които още по-ярко изпъкват източните вкусове.

Тук искаме да проследим оформянето и развитието — в неговите главни етапи — на един народен накит, широко разпространен в епохата на късния феодализъм и турското владичество — т. нар. „гривни кубелии". Най-ранните засега представители на тоя тип са известни от една гробна находка в Русе. Системата на украсата им намира най-ранно съответствие в известния „Втори златен мадарски накит".

Вторият златен накит от Мадара представя гарнитура от колании апликации.[1] Тя се състои от девет малки кръгли и три големи елипсовидни копчета-апликации, четири малки и една голяма езическа апликация за ремъчни краища и част от някаква по-сложна апликация, която прилича на езичестите колании краища. Накитът е изпълнен изцяло с гранулационна техника. В

[1] В. Миков, Последни могилни находки, Сб. Мадара, I, София, 1934, стр. 429 и сл.

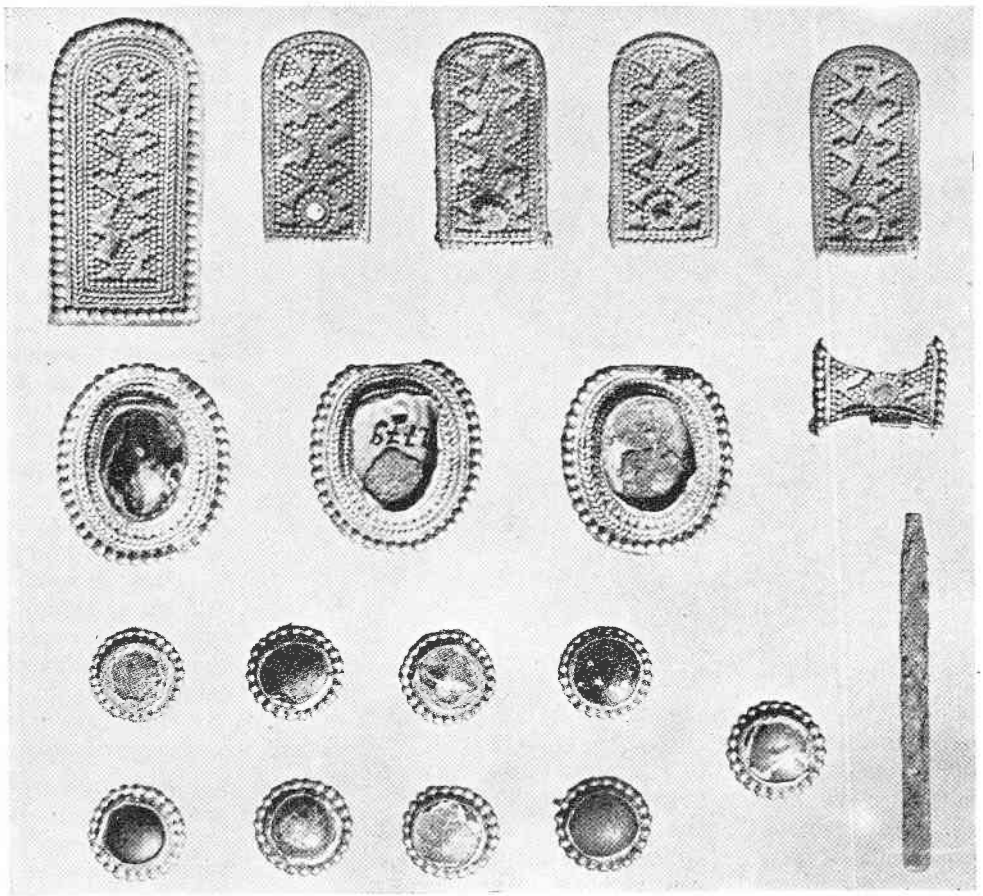

1 *Вторият златен мадарски накит*
La seconde parure en or de Madara

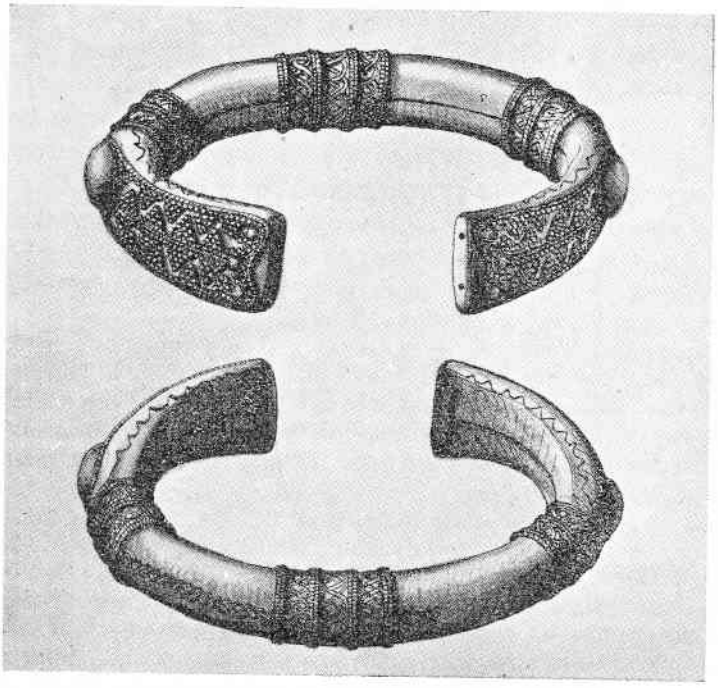

2 *Сребърни гривни от Русе*
Bracelets d'argent de Russé

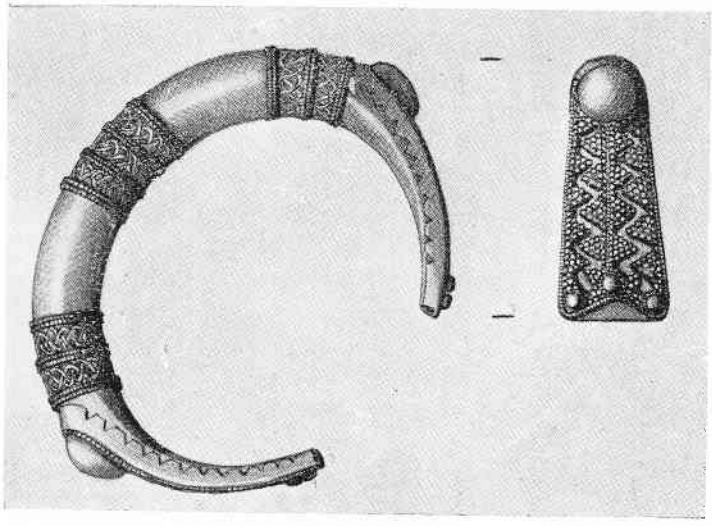

3 *Сребърна гривна от Русе*
Bracelet d'argent de Russé

нашия случай имат значение петте езичести апликации (обр. 1).

По периферията на езичестата плочка минава една редица от гранули. Покрай тях отвътре се редуват триъгълници, съединени с ъглите на основите си. Между върховете им в средата на плочката минава отвесна редица от ромбове. Малките пространства между ромбовете и триъгълниците от периферията са запълнени от малки ромбчета, образувани от по четири гранули. Голямата езичеста апликация се различава от четирите по-малки по по-едрите зрънца на околовръстната рамка и по наличността на една ивица тънък тел, наподобяващ плетен шнур с формата на рибена кост, която върви успоредно на зрънчестата рамка.

Гранулационната техника в златарството е известна още от дълбока древност.[1] Тя добива голямо разпространение в класическа и елинистическа Гърция.[2] Типични примери на накити с такава украса са засвидетелствувани в античните центрове на Северното Черноморие. Богати накити, изпълнени със зрънчеста техника, са открити в скитски находища. В богати тракийски могилни погребения са намирани златни обеци, покрити с гранулация.[3] Във вътрешността на Тракия те са явно вносна стока, която има средиземноморски — гръцки или черноморски произход. Дълговековната близост на гръцките черноморски градове с трако-скитския свят в хинтерланда, особено всред управляващите върхове на племената от Северното Черноморие, създава трайни вкусове и традиции и в златарството. Тези традиции продължават да се развиват и всред сарматските племена на късната античност и ранното Средновековие, т. е. в епохата на т. нар. велико преселение на народите. Накити с гранулационна украса добиват разпространение всред различни други народи и племена на преселението — хуни, готи, нормани, а също така и всред славяните, и то предимно в райони, които стоят близко до степната Черноморска област или са били във връзка с ранна Византия.[4]

Интересната и характерна система на украса на коланните краища от мадарския накит намира паралел върху гривните на една колективна находка от накити, произхождаща от Русе. Находката се пази в Средновековния отдел на Народния археологически музей при БАН. Тя се състои от пет златни обеци, две сребърни гривни, един сребърен пръстен и пет сребърни копчета.

Точното находище на тази малка колекция не може да се установи със сигурност. Намерена е в гроб, някъде източно от старата крепост, вероятно по сегашната улица „Д. Благоев“ или по някоя от успоредните ѝ улици, следователно — малко настрани от некропола на римската стан-

[1] M. Rosenberg, Geschichte der Goldschmiedekunst I, Granulation, Frankfurt a. M., 1918.
[2] E. Coche de la Ferté, Les bijoux antiques, Paris, 1956, стр. 53.
[3] Б. Филов, Надгробните могили при Дуванлий, София, 1934, стр. 194.
[4] L. Niederle, Manuel de l'antiquité slave, II, Paris, 1926, стр. 219; V. Hruby, Staré Město, Praha, 1955, стр. 308.

ция Sexaginta pristis. За самия гроб не се знае нищо определено. Фактът, че в един и същ гроб са намерени пет, а не две обеци, не е единично явление тук. Други примери показват, че погребалният обичай е допускал при умрелия да се поставят повече обеци като дар от неговите близки. В нашия случай две от обеците са напълно еднакви и може да се допусне, че те именно са съставяли част от същинската носия на погребаната жена.

Двете обеци (инв. № 2017 а, б) имат елипсовидно кръжило с три кухи сферички, от които средната е издължена. Повърхността на страничните сферички е разделена по на три с филигранени окръжности, в които са разположени по седем-осем по-малки кръгчета. В средата им е залепена по една обла пъпчица. Средната, издължената, сферичка е украсена по същия начин, но е разделена на две от ивица успоредни усукани телчета.

Останалите три златни обеци (инв. № 2019, 2018, 2020) се различават от горните и помежду си, но са от същия тип. Кръжилото носи куха сфера или долепени с основите си конуси, а при една от тях и две ажурни кубчета от гранули.

Пръстенът (инв. № 2028) е от сребро и има елипсовидна плочка, украсена с изпъкнала плоска плетеница, завършваща с две насрещни палметки.

Четири от копчетата (инв. № 2023) са ажурни. Единични и двойни усукани телове образуват кухи сферични тела. Едно (инв. № 2027) представя обикновена куха сфера.

Най-важни за нас в случая са двете сребърни гривни (инв. № 2021, 2022). Те са еднакви. Представят незатворено, обло кухо кръжило, образувано от сребърен лист. Краищата на кръжилото се разширяват и стават плоски. В началото на тия плоски разширения има по една изпъкнала полусфера, а в края им — три едри гранули. Цялото им лице е покрито с насрещно поставени триъгълници, образувани от налепени върху основата ситни гранули. Всеки от триъгълниците попада между два насрещни триъгълника, а в средата, по дължината на лопатестите уширения, триъгълниците са долепени с основите си (обр. 2—3).

Горната част на гривната е опасана на три места от релефни плетеници — отстрани по един двоен и в средата по един троен пръстен. Пръстените са образувани от по два успоредни тела, между които минава двоен преплетен тел. Също такъв тел минава и по дължина на обръча между напречните плетеници.

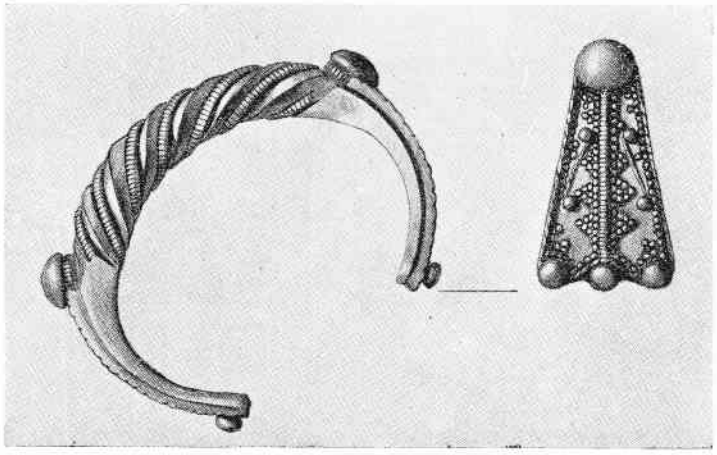

4 *Сребърна гривна от с. Арчар, Видинско*
Bracelet d'argent d'Arčar, arr. de Vidin

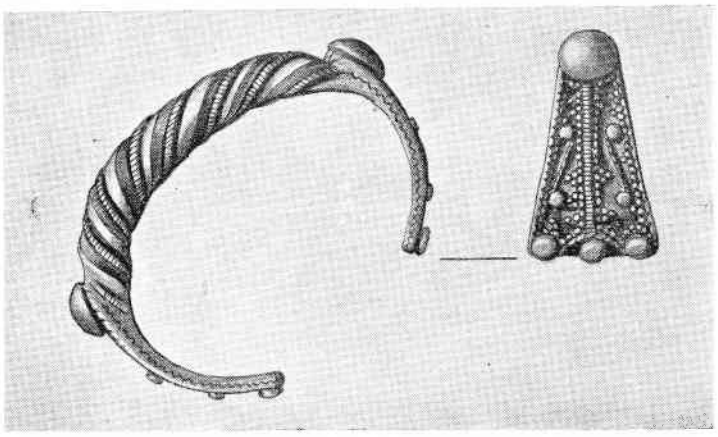

5 *Сребърна гривна от Видин*
Bracelet d'argent de Vidin

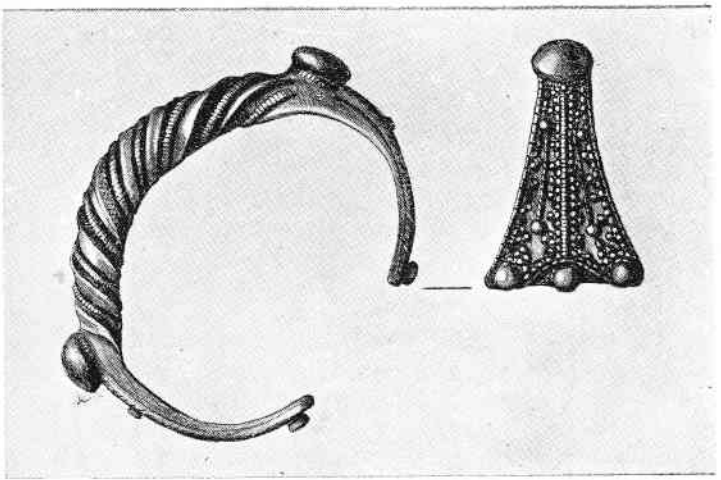

6 *Сребърна гривна от Видин*
Bracelet d'argent de Vidin

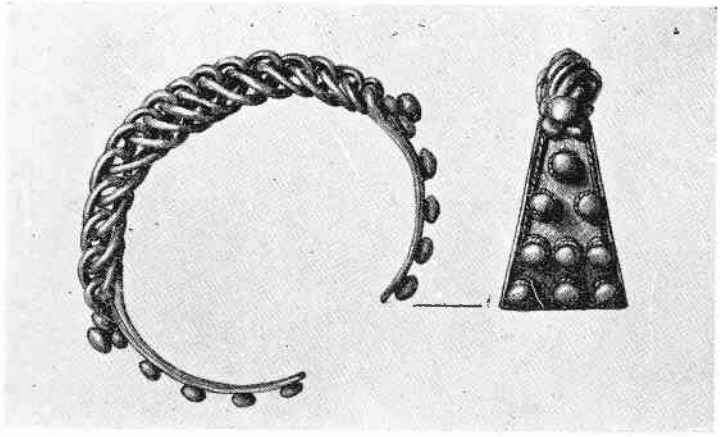

7 *Гривна от с. Драгижево, Търновско*
Bracelet de Dragijëvo, arr. de Tărnovo

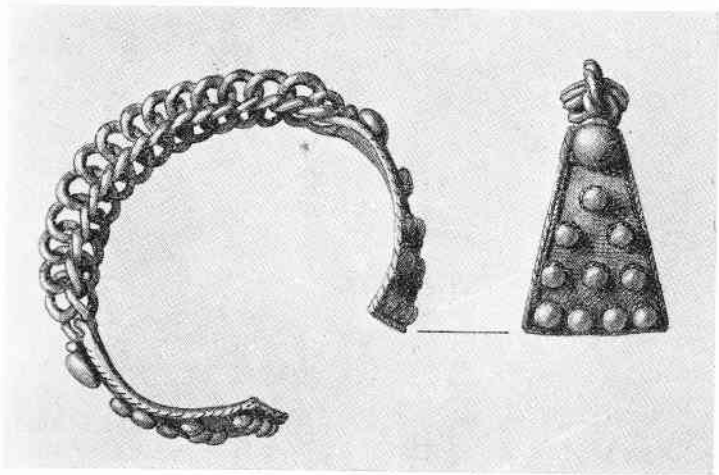

8 *Гривна от с. Драгижево, Търновско*
Bracelet de Dragijëvo, arr. de Tărnovo

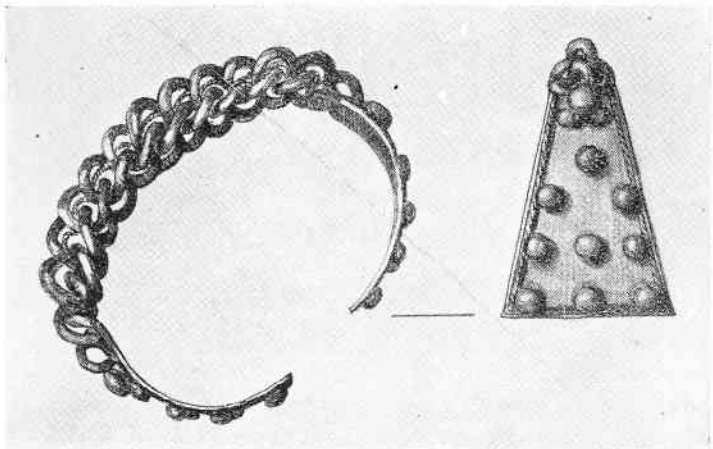

9 *Гривна от Сливен*
Bracelet de Sliven

Находката от Русе е интересна главно в две отношения. Най-важният дял в нея — гривните — носят украса, която има много близка връзка с украсата на коланните краища от втория мадарски накит. От друга страна, тези гривни показват най-ранната известна форма на един тип, който добива широко разпространение в епохата на зрелия феодализъм и турското владичество.

Близостта между зрънчестия орнамент на гривните от Русе и украсата на езическите колани апликации от втория мадарски накит се налага убедително още на пръв поглед. Напълно еднаква е гранулационната техника на изпълнение — върху плоска равна основа са полагани чрез припой ситни или по-едри зрънца. Твърде близка е системата на орнамента. Разликата между тях се състои само в следното: докато в средата на езичестите апликации от Мадара лежи една редица ромбове, при гривните от Русе тези ромбове са разполовени и образуват вече самостоятелни триъгълници, долепени с основите си. В русенските гривни „ромбовете“ са много разширени, така че не остава място за малките ромбчета, които запълват полетата между централната редица и страничните триъгълници. В русенските гривни липсват също така шнуровете от голямата езичеста апликация, както и едрите гранули от периферията ѝ. Големият нит в горния край на четирите малки апликации от Мадара се е превърнал тук в една едра полусфера, а от едрите гранули по периферията на голямата апликация са останали на гривните само три топчета, симетрично разположени в долния разширен край. Освен това по дъгата на русенските гривни се явява плетеница от тънки телчета, която липсва в Мадарския накит.

Независимо от тия различия между езичестите колани краища на мадарския накит и гривните от Русе съществува несъмнена връзка. Върху русенските гривни украсата на мадарските колани краища се явява в почти неизменен вид. В същото време обаче малките промени в гранулационната украса, отразени върху гривните, дават нов облик на орнаментираната плочка. Самото орнаментирано поле се разширява в долния край, а гладката полусфера в горния край става един нов елемент, който акцентува композицията и я свързва органически с вида на накита. Гривните от Русе представят в орнаментно отношение развитие на мадарския накит, а в същото време — ранен стадий на един нов тип гривни. При тях орнаментната система на един накит,

характерен за ранното Средновековие, е пренесена върху един много разпространен типичен средновековен накит — гривната.

За съжаление няма точни данни за датировката на русенската находка. Обеците и копчетата по своя тип насочват към епохата на византийското владичество и Второто българско царство, т. е. XI—XIII в. Известни указания за датировката им ни дават други, датирани находки на гривни с подобна украса. В същото време датираните гривни, които ще разгледаме по-долу, ще ни покажат вече по-нататъшното развитие на този тип гривни.

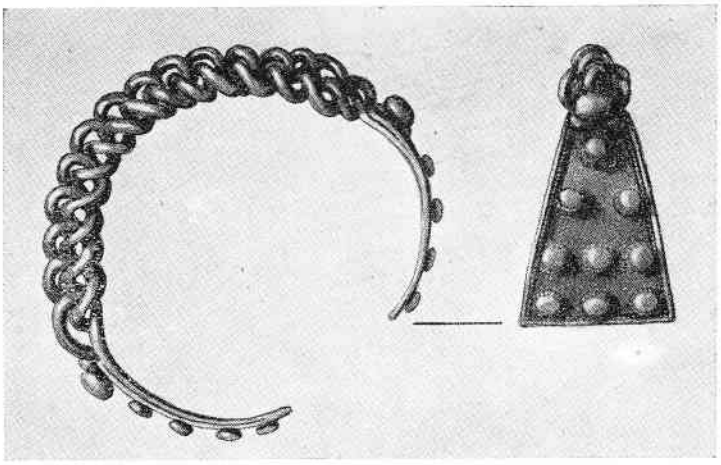

10 *Гривна от Поповско*
Bracelet de la région de Popovo

Типологично най-близки на русенските гривни са няколко чифта гривни от Северна България. Те произхождат от следните места: Никопол (инв. № 1702—3), Видин (инв. № 2333—4), вероятно от Арчар, Видинско (инв. № 1325—6) — обр. 4, 5, 6. Това, което сближава тия гривни с описаните по-горе от Русе, е системата на украса върху страничните уширения на незатвореното кръжило. Украсеното с гранули поле започва горе с една полусферична изпъкналост, а в разширените краища има три по-малки пъпки. В пространството на тези уширения е нанесен орнамент от гранули в триъгълници и редове по периферията и по един надлъжен ръб в средата. Тук тоя орнамент е усложнен с по четири допълнителни по-едри топки и една нишка от двоен усукан тел, която се извива между тях. При тези гривни основната част от дъгата на кръжилото не е гладка и куха, с пояси от плетеници, както русенските, а е образувана от усукани четириръби метални пръчки, редуващи се с жици от навити телове.

Както се вижда, по своя орнамент и по изпълнение тези гривни са очевидно развитие на русенските. Те са сравнително добре датирани. Недалеч от мястото, гдето са намерени гривните при Видин, на четири километра от града по шосето за с. Капитановци са намерени монети от българския владетел Иван Срацимир (1360—1396) и от маджарския крал Сигизмунд (1361—1437). Гривните от Никопол са намерени според косвени данни на мястото на Държавния лозов разсадник, гдето през 1915 г. е била открита все още необнародваната находка предмети, останали вероятно след поражението на съюзническите българо-полско-унгарски сили от страна на турците през 1396 г. Тези данни показват, че типът на гривните от Видин, Арчар и Никопол трябва да се постави в XIV в. или по-точно във втората половина на тоя век.

Във връзка с тези гривни стои един друг тип, известен по находки главно в Източна България: от с. Драгижево, Търновско (инв. № 1298—9), от Сливен (инв. № 1315—6), от Търговище (инв. № 1727) и от Поповско (инв. № 2878), обр. 7, 8, 9, 10. Една такава гривна е намерена и в с. Герман, Софийско. Много примери на гривни от тоя тип, но без точен произход се пазят в Етнографския музей при БАН.

Това е един съвсем опростен вид на типа гривни, който разглеждаме. При тях е съчетан плоският лопатовиден край с кръжило от плетен тел. Това кръжило иде от широко разпространените през XI—XII в. плетени гривни, които завършват с по един ажурен петлик в двата края. В нашите примери плетеницата на тия гривни е придобила много по-декоративен вид и представя явно развитие на по-старата плетеница. Но върху разширените краища на тия гривни липсва орнаментът от дребни гранули. На тесния си край те имат по една по-едра масивна топка, а върху триъгълната плоскост — по девет, десет други, почти толкова големи топки.

За датировката на тоя тип гривни имаме следните данни: гривните от с. Драгижево са намерени заедно с 10 златни монети на Андроник II (1283—1328) и Михаил IX (1295—1324) в един гроб. Двете гривни от Сливен са намерени в местността „Калето“ при града в един гроб заедно с гривни от синьо стъкло и червена нишка отгоре. Гривните от Търговище и Поповско нямат със себе си други датиращи предмети. Но и тези данни са достатъчни да покажат, че въпросните гривни можем да отнесем също към XIV в. Това е следователно тип гривни, съществувал успоредно на описания по-горе. По-простата и по-груба изработка може да показва, че те са били предназначени за една по-ниска социална категория във феодалното общество.

Всички тези примери показват, че през XIV в. в България са били широко разпространени металните гривни, представящи незатворено кръжило с разширени краища и гранулационна украса. Тези гривни не са случайно явление в тази епоха. Те са развитие на един тип накит, който е представен в своята по-ранна форма в находката от Русе. Не само общият вид на накита, но също така и по-фината изработка, по-

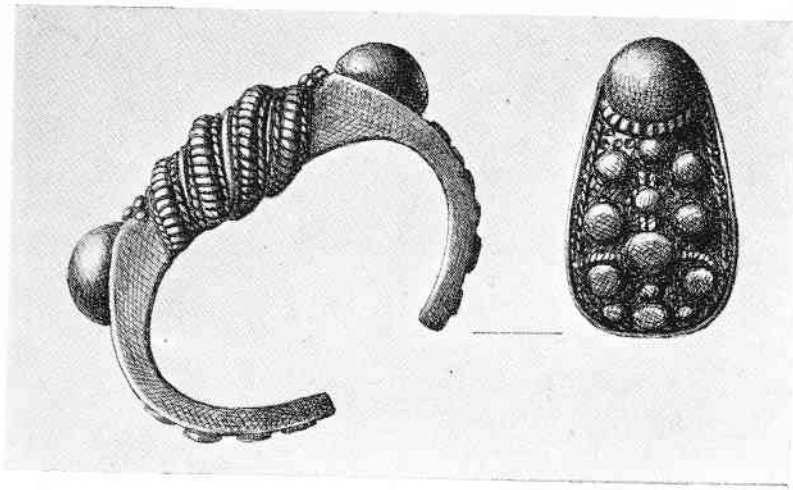

11 *Гривна от с. Опицвет, Софийско*
Bracelet de Opicvet, arr. de Sofia

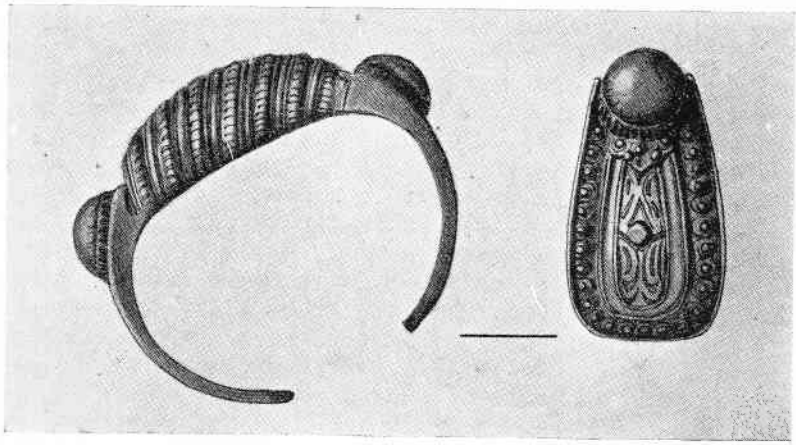

12 *Гривна от с. Горни Дъбник, Плевенско*
Bracelet de Gorni Dăbnik, arr. de Pléven

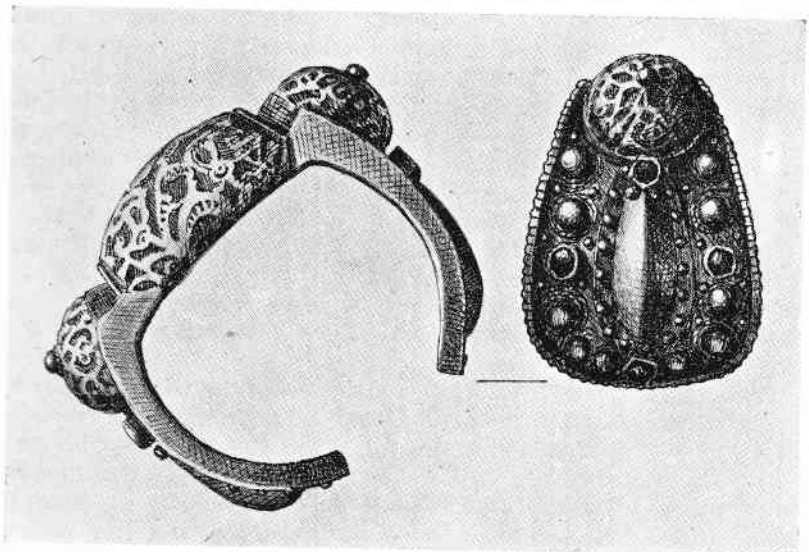

13 *Гривна от с. Боженица, Ботевградско*
Bracelet de Bojénica, arr. de Botevgrad

завършената и единна система на орнаментация показват, че гривните от Русе са по-стари от датираните примери от XIV в. Ако и да са намерени с обеците и други накити, които могат да се датират сравнително добре от XIII в., тяхната украса и още слабо подчертаните белези на разпространения по-късно тип ни карат да смятаме гривните от русенската находка за по-ранни. Трябва при това да се има пред вид, че гривните са накит, който твърде често преживява едно и повече поколения. Без да можем засега да определим точно датировката им, все пак можем ориентировъчно да ги поставим в епохата на византийското владичество в България — XI—XII в.

Следователно, излизайки от русенските гривни, ние проследяваме типа в неговото бавно изменение, в разнообразяването му и в постепенното му развитие в течение на три века. По-нататъшното развитие на типа, вече в епохата на турското владичество, може да се проследи твърде добре по многобройни екземпляри от всички краища на българската земя. Тук даваме само като примери три гривни: от с. Опицвет, Софийско (инв. № 2052), намерена на мястото на старо гробище; от с. Горни Дъбник, Плевенско (инв. № 3256 а), вероятно от вторично погребение в могила, и от с. Боженица, Ботевградско (инв. № 2341), обр. 11, 12, 13.

Точни данни за датировката на тези гривни няма. Техниката и украсата им обаче показват несъмнено техния по-късен произход. Докато в гривната от с. Опицвет се съзират добре елементите на украсата на по-ранните гривни, то гривната от Горни Дъбник и особено тази от с. Боженица със своята сложна плетеница на орнамента, изпълнен със син емайл и инкрустации, говори за епохата на XVIII в. В тази гривна създаденият примерно към XI—XII в. тип е загубил много от своите първоначални черти и под влияние на източните моди е придобил ново своеобразие. Въпреки това гривните кубелии показват, че в българското златарство от турската епоха намират почва и продължават да се развиват и да създават нови типове накити, техника и орнаменти, наследени от вековния ху-

дожествен и технически опит на българските майстори златари.

От епохата на Втората българска държава ни са известни и други типове метални гривни — напр. с украси от нарези, ковани тънки листове, изливани и т. н. Но разглежданият тук тип се оказва, изглежда, най-траен и формата на неговото по-късно развитие намира най-широко разпространение и се задържа чак до XIX в. Този масово разпространен накит, най-често лят, е вече огрубял и стои в художествено отношение твърде далеч от своите първообрази, изпълнени в оригинална гранулационна техника от благороден метал и които навярно са били скъпи и недостъпни на широките слоеве от населението. Но типът на гривната остава без съмнение същият и независимо от известни промени показва една упорита традиция в течение на много векове.

Нови данни за девташларите около Плиска

Стамен Михайлов

Едни от най-интересните и същевременно най-малко проучени паметници от околността на Плиска са побитите камъни, известни с турското название девташлар или дикилиташлар.[1] Това са групи от големи каменни блокове, наредени най-често в правилни геометрични фигури—правоъгълници (обр. 1) или кръгове (обр. 2), — а понякога и съвсем без ред. Шкорпил смяташе, че правилните фигури са винаги квадратни и се състоят от по 5, 7 и 9 камъка за всяка страна.[2] Но това си остава само едно предположение, неподкрепено от доказателства, тъй като нито една от групите не е стигнала до нас в своя първоначален, непокътнат вид. Струва ми се, че броят на камъните не е бил строго ограничен. Камъните са се увеличавали с течение на времето, но едновременно с това фигурата е запазвала своята форма.

Мегалитните групи от типа на девташларите се срещат в една почти непрекъсната линия от с. Макак, Коларовградско, през Царев брод (Ендже) и Плиска, та чак до Нови пазар.[3] Една съвсем изолирана група се намира далеч на север от Плиска, в местността „40 кладенци", между селата Градница и Нова камена, Толбухински окръг.[4] На други места в нашата страна такива паметници не са известни.

Върху девташларите около Плиска пръв обръща внимание К. Иречек, който забелязва групата в местността „Янак ери" (обр. 1) източно от Външния град и тази в местността „Мерата", югозападно от с. Плисков. Освен преданието, че те са носени от някакви си великани — „дженевизи", т. е. генуезци,—Иречек не дава никакво обяснение за техния произход и предназначение.[5]

Но най-пълно и точно девташларите са описани от К. Шкорпил.[6] Най-напред той ги смята за праисторически и ги свързва с карнашките мегалити от Бретан (Франция).[7] В логична връзка с това схващане се явява и заключението му, че старият град Плиска е по-нов от мегалитните групи.[8] По-късно, след разкопаването на Плиска от страна на Руския археологически институт в Цариград, в което дейно участие взема и сам Шкорпил, той променя това свое схващане и стига до извода, че девташларите около Плиска са съвременни на разкритите дворцови постройки във Вътрешния град.[9] С това той отхвърля и своята първоначална мисъл, че те са надгробни паметници.[10] Сега Шкорпил търси друго обяснение и го намира в предположението, че те са служели за публични събрания.[11] До този нов извод той идва, като изхожда от наличието на един т. нар. от него „председателски камък", разположен пред източния фронт на групата от „Янак ери" (обр. 3, 1 и обр. 4). Но това е камък от изчезнала редица, а не изолиран престол, както е склонен да мисли

[1] Тук ще продължаваме да си служим с условните названия девташлари и дикилиташлари въпреки тавтологията, която се получава при образуването на множественото число на тези думи.

Тези мегалити нямат нищо общо с естествените образувания Дикилиташ на около 20 км западно от Варна.

[2] К. Шкорпил, Абоба—Плиска, ИРАИК, т. X, Албом, София, 1905, табл. LXXI.

[3] Ст. Михайлов, Първата славянска столица Плиска, Slavia antiqua, VI, 1947—1949, стр. 326, обр. 1.

[4] Старите имена на селата Градница и Нова камена са съответно Шахинлар и Перликьой (Абоба — Плиска, стр. 379).

[5] К. Иречек, Пътувания по България, Пловдив, 1899, стр. 871.

[6] Абоба—Плиска, стр. 373—384.

[7] К. Шкорпил, Североизточна България в географско и археологическо отношение (Мсб. VII, 1872, стр. 44; срв също Х. и К. Шкорпил, Първобитните люде в България, Пловдив, 1896, стр. 10—12.

[8] Мсб. VII, стр. 45.

[9] Абоба—Плиска, стр. 380.

[10] Пак там.

[11] Пак там.

1 *Девташлари от м. „Янак ери", източно от Вътрешния град (по Шкорпил)*
Mégalithes situés à l'Est de la „Ville extérieure" (d'après Škorpil)

Шкорпил. Затова никак не е изненадващ фактът, че такъв „председателски" камък не се намира пред нито една от останалите групи девташлари.

Геза Фехер се е помъчил също да обясни тези паметници, приписвайки ги на прабългарите, въз основа на един тюркски обичай, според който тюрките поставяли по традиция върху гроба на умрелия толкова камъни, колкото неприятели е убил покойникът през живота си.[1] Но това обяснение не изглежда много убедително, тъй като нито може да се докаже, че такъв обичай е съществувал у прабългарите, нито, ако е съществувал, че камъните са били нареждани именно по този начин. Не е по-убедителен и опитът да се свържат тези паметници с т. нар. каменни баби,[2] които представляват груби човешки изваяния, отнасящи се към антропоморфния кръг на човешкото мислене и нямащи нищо общо с девташларите, които в никой случай не могат да бъдат сравнявани с каквото и да е подобие на човешката фигура.

В една своя сказка, изнесена в Археологическия институт през 1948 г., В. Миков се изказа в полза на предположението, че девташларите от околността на Плиска са български надгробни паметници на загинали далеч от своята родина войни. Той също посочи, че у турците от Герлово, които са навярно потурчени българи, и до днес съществувал обичаят да устройват символични погребения на загинали във войните свои близки, като им поставяли големи каменни плочи в правилни редици, както девташларите в Плиска. Ние не сме в състояние да потвърдим или отречем този етнографски паралел. Независимо от това обяснението на Миков изглежда много по-приемливо, отколкото тълкуването на Фехер. Че българите са устройвали символични погребения на загиналите далеч от родината свои синове, в това почти не може да има съмнение. До нас са достигнали десетина надписа върху мраморни колони от времето на Първата българска държава, в които се съобщава за подобни смъртни случаи.[3] Тези възпоменателни надписи, увековечаващи паметта на близки на върховния владетел лица, са стояли по всяка вероятност на видно място някъде във Вътрешния град.[4] При наличността на този исторически паралел ние можем да допуснем, че и девташларите, образуващи правилни геометрични фигури, са символични надгробни паметници на заслужили войни, загинали далеч от своята родина.

През 1901 г. Шкорпил разкопал четири девташлара от неправилната група при „Везир тепе". Той установил, че два от тях лежат върху тухлена настилка. Под настилката на единия от тях били намерени човешки кости, а под друг девташлар от същата група — златна монета от Константин X и Роман II (945—959).[5] Тези материали и главно човешките кости позво-

[1] G. Feher, Les monuments de la culture protobulgare, Budapest, 1931, стр. 120.

[2] Пак там, стр. 86—102 и 121.

[3] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, ГСУ, XXXI, 1934, стр. 41—42.

[4] Шкорпил съобщава за една зидана основа, открита от него между източната порта и Тронната палата. Навярно това е поставка за колона с възпоменателен надпис от този вид (Аббба—Плиска, стр. 372).

[5] Пак там, стр. 384.

ляват на Шкорпил да направи заключението, че девташларите от неправилната група при „Везир тепе“ са надгробни паметници.[1] Това заключение засега ни се струва най-приемливо. Голямо значение за определяне на времето, от което произхождат тези паметници, има намерената от Шкорпил монета. В случая тя се явява доста сигурно доказателство в полза на тезата за българския произход на девташларите. Неправилната група при „Везир тепе“ е възникнала не по-рано от втората половина на X в. Това са, изглежда, едни от най-късните мегалитни паметници. Правилните групи би трябвало да се датират значително по-рано — навярно между VII и IX в.

Като изхождаме от положението, че все пак въпросите за предназначението и датировката на девташларите не могат да се считат решени, не ще бъде излишно да посочим някои нови данни, които са от естество да хвърлят известна светлина върху тези въпроси.

През лятото на 1946 г. имах възможността да наблюдавам един случайно разкопан от иманяри мегалит от групата на „Янак ери“.[2] Камъкът бе забит на около 0,50 м в земята, а цялата му височина бе 1,50 м. Около камъка нищо не било намерено. На дълбочина до 1 м се виждаше черна пръст, а под нея — жълта.

През 1947 г. за втори път се занимах с девташларите. Тогава от групата „Янак ери“[2] бяха разкопани следните мегалити: №1, 2, 3, 4, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 32, 37, 38, 39 (обр. 3), а също по един-два от групите в местността „Везир тепе“[3] (обр. 5—6) и „Мерата“.[4] Всичко бяха разкопани около 30 девташлара. Най-голямо внимание се отделяше на находките около камъните, като най-внимателно се изследваше пространството откъм източната им страна. На едно място бе копано и под самия камък. Оказа се, че пръстта там е здрава, без културни останки. Установи се, че мегалитите са забити в черната пръст на не повече от 0,50—0,60 м дълбочина. При това всички са одялвани в основата си, за да се получи равна плоскост, на която да лежат. Под някои девташлари имаше дребни ломени камъни, произхождащи навярно от одялването, което, по всичко изглежда, е ставало на мястото, гдето е трябвало да бъде побит камък. Друг интересен факт, който заслужава да се отбележи, е правилното ориентиране на мегалитите към изток. Ориентацията се изразява в това, че обикновено по-плоската страна, която представлява лицето на камъка, е обърната на изток. Що се отнася до формата на камъните — тя е твърде неопределена — в повечето случаи са запазени естествените произволни очертания, получени при откъртването на камъка от скалата. Някои имат неправилна конусовидна форма, други пирамидална или паралелопипедна, но следи от изкуствена обработка не личат и не може да става дума за някаква преднамереност, вложена при изработването им. На пръв поглед други напомнят седалища, но при по-внимателно разглеждане се вижда, че се касае за естествени отчупвания. Обикновената височина на камъните е около 1,50 м, но се срещат и много по-високи (обр. 5), особено между мегалитите от групата на „Везир тепе,“ където височината им надминава 2 м. По обем някои надхвърлят два куб. метра. Но, разбира се, има мегалити и с твърде незначителни размери.

Ние започнахме изследването на девташларите от групата в местността „Янак ери“ с разкопаването на т. нар. „председателски“ камък[5] (обр. 4). За да докаже, че камъкът е служел за сядане, Шкорпил го сравнява с един

[1] Абоба—Плиска, стр. 384.
[2] Абоба—Плиска, Альбом, табл. LXXI с, 7.
[3] Пак там, табл. LXXIII а, с.
[4] Пак там, табл. LXXI с,1.
[5] Пак там, табл. LXXI в.

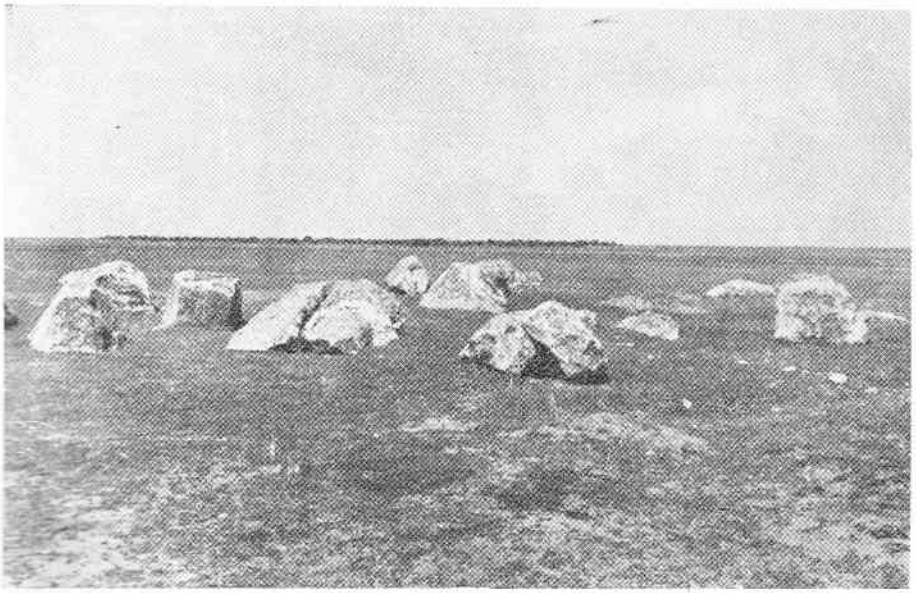

2 *Девташлари, наредени в кръг южно от с. Плиска*
Mégalithes rangés en cercle au sud du village de Pliska

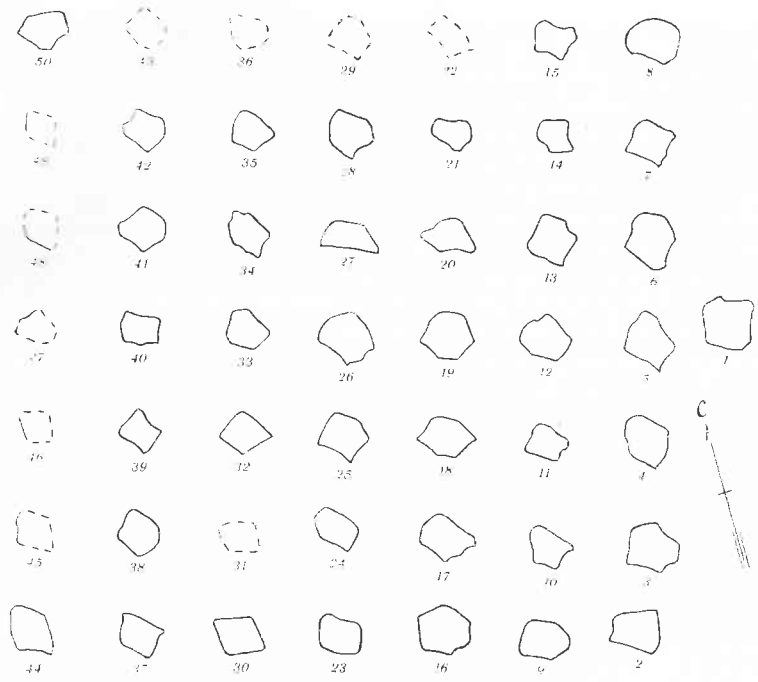

3 *Окомерна схема на групата девташлари в м. „Янак ери“ — Schéma visuel des mégalithes situés à l'Est de la „Ville extérieure“*

каменен престол от Босна,[1] но сравнението не е убедително. Не е точна и рисунката, която той дава на този камък.[2] Мегалитът не притежава означените на тази рисунка профили и жлебове. Камъкът, изглежда, се намира на първоначалното си място. Пръстта около него беше съвършено здрава. Забит бе на дълбочина 0,50 м. След като мегалитът бе разкопан от всички страни, можа да се установи и точната му форма. Оказа се, че този камък представлява отломък от величествена колона с диаметър 1,30 м и запазена дължина 1,45 м. Колоната е имала правилна цилиндрична форма. Стените ѝ са били гладко одялани. Отломъкът произхожда от единия от краищата на колоната, както се вижда от равното му отсичане от едната страна. В средата на получения при отсичането кръг е издълбано квадратно гнездо със страна 0,14 м и дълбочина 0,24 м, очевидно предназначено за закрепване на колоната. Важно значение има фактът, че върху колоната са издълбани два каменоделски знака — единият, състоящ се от три успоредни чертици, а другият, подобен на гръцката буква ψ, пресечен в долната си част от една хоризонтална хаста (обр. 7).[3] Тези знаци наред с монетата от X в., за която споменахме по-горе, са на свой ред показателни за времето, от което произхождат девташларите. Не трябва да се изпуска пред вид и обстоятелството, че оная част на колоната, гдето се намират знаците, е била винаги заровена в земята, така че те не са могли да бъдат издълбани в по-късно време. Самият факт, че в случая се касае до колона, е сам по себе си достатъчно насочващо указание за датировката на паметника. Тук му е мястото да спомена, че две подобни колони ние виждаме и при неправилната група от „Везир тепе“. Тези колони, или по-точно големи отломъци от колони, сега лежат на земя-

[1] Glasnik zemaljskog muzeja, 1891, кн. I, стр. 181, обр. 36—37.

[2] А б о б а—П л и с к а, Альбом, табл. LXXI с, 10.

[3] Шкорпил съобщава за други три знака, вж. А б о б а—П л и с к а, Альбом, табл. LXXI, 12—14.

4 *„Председателският камък“ от групата в м. „Янак ери“ (по Шкорпил) Pierre „présidentielle“ du groupe des mégalithes à l'Est de la „Ville extérieure“*

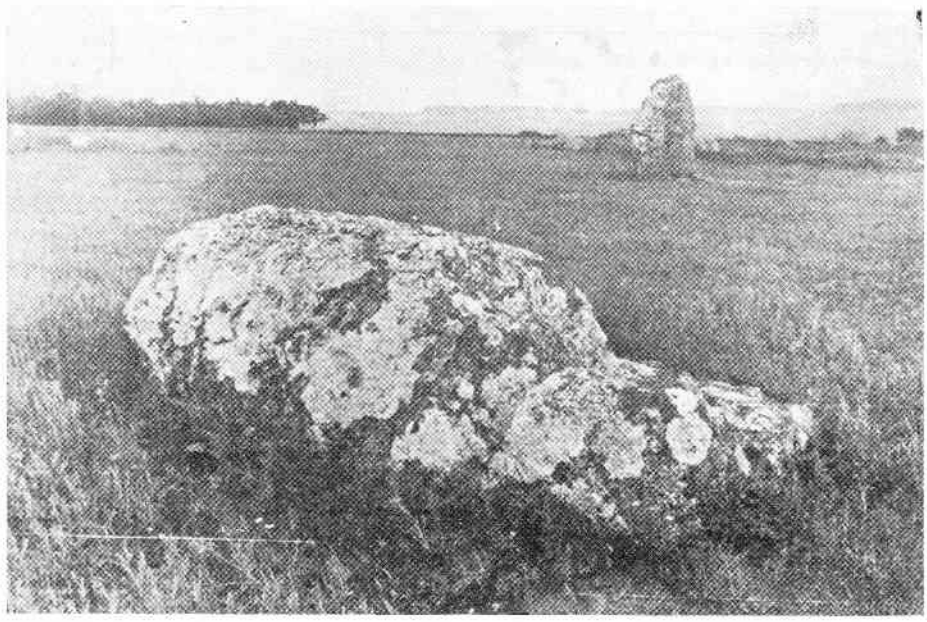

5 *Девташлар и част от колона от м. „Везир тепе“ △ Mégalithe et fragment de colonne au sud du village de Pliska*

та, но някога те са били изправени, както и останалите девташлари. За разлика от колоната от „Янак ери“ те не са гладки, а набраздени с хоризонтални обръчи, имитиращи барабани. Не е безинтересно да се припомни, че тези внушителни по своите размери отломъци, използувани като девташлари, се явяват най-близките паралели на прочутата Чаталарска колона, в която се съобщава за построяването на нов аул — навярно укреплението край днешното село Цар Крум, между Преслав и Коларовград.

Почти около всички разкопани мегалити от групата „Янак ери“, към източната им страна, на дълбочина 0,50—0,60 м, бяха намерени кости на животни — главно от кон, говедо, дива свиня и агне. На много места наред с животинските кости имаше и човешки кости, които в повечето случаи са много малко на брой и даже единични. Само при един от централните камъни, означен на скицата с № 19, имаше позначителни останки от човешки скелет — едрите кости на ръцете и краката, а също така и една долна челюст. Костите бяха събрани и положени до източната страна на девташлара на дълбочина 0,60 м заедно с кости от долна челюст на кон, няколко зъба от глиган, както и една кучешка челюст. Човешките кости са много прогнили. Между тях се намери и едно желязно ножче от типа на тези, които масово се намираха в гробовете от Новопазарския некропол. Отделни човешки кости имаше и при девташлари № 2, 9, 18, 23 и 25. При разчистването на една от колоните от групата на „Везир тепе“ бе намерена волска подкова и едно оловно топче,[1] а до един мегалит с пирамидал-

[1] Разкопки и проучвания, III, София, 1959, стр. 213, обр. 41, 15.

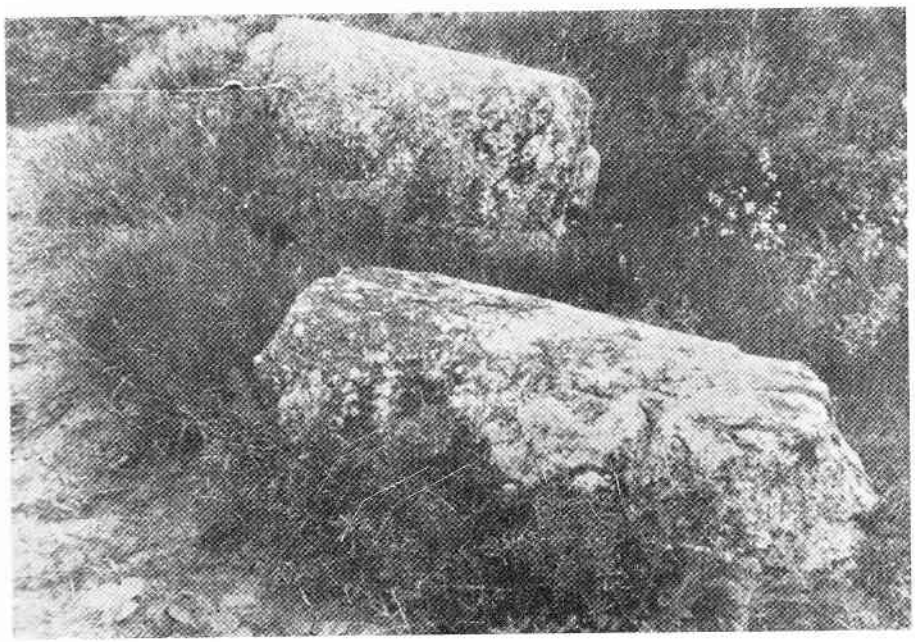

6 *Част от колони при групата девташлари от м. „Везир тепе“ △ Fragments de colonnes près du groupe des mégalithes au sud du village de Pliska*

на форма от групата в местността „Мерата“ — бронзова стреличка с триъгълно острие. На същия мегалит е изрязан знак, който има фор-

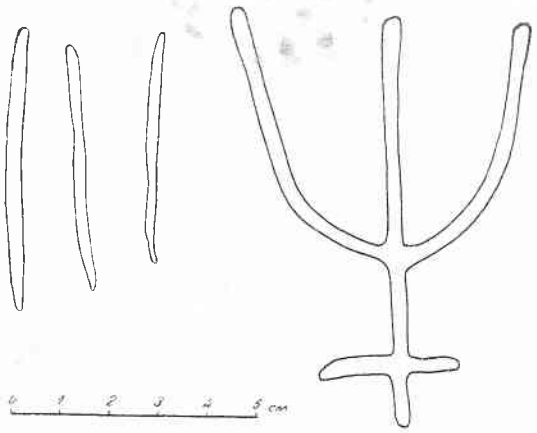

7 *Знаци върху т. нар. „председателски“ камък от групата девташлари в м. „Янак ери“ △ Signes sur la pierre dite „présidentielle“*

мата на лък със стрела. Подобен знак виждаме и върху друг камък от южната редица на същата група.

Паметници, означавани с името Тикил таш, се срещат също в Армения, Северна Монголия, Грузия и др.[1] Те също са надгробни камъни, но представляват зооморфни изображения и в това отношение съществено се отличават от мегалитите в Плиска. Надгробни мегалитически паметници, но от бронзовата епоха има по долината на р. Енисей и нейните притоци,[2] а също така в Кавказ.[3] Финландският учен Аспелин установява, че тази традиция, носители на която се явяват може би фините, се разпространява още към края на бронзовата епоха „от Алтай на запад до Волга и Кама“.[4]

Но най-близък паралел за девташларите от Плиска са, струва ми се, т. нар. „Reiterkreise“ от Швеция.[5] Това са недялани камъни с различни размери, наредени в окръжност, квадрат или правоъгълник. Често в средата на кръга или полигона има по един по-голям камък. Отначало тези паметници са се смятали както от народа, така и от някои учени като места за съдебни заседания, откъдето и името им — „Reiterkreise“ на немски или „Domarringar“ на шведски. При разкопаването им обаче било установено, че край тях се откриват човешки погребения чрез изгаряне. Днес преобладава мнението, че както кръглите, така и полигоналните фигури са надгробни паметници. Датират се между 400 и 800 г. на н. е. и дори по-късно.[6]

[1] Л. М. Меликсет-Беков, Вишапы и вишапоиды Грузии, КСИИМК, XV, 1947, стр. 28.

[2] H. Appelgren-Kivalo, Alt-Altaische Kunstdenkmäler, Helsingsfors, 1931, стр. 28.

[3] К. Х. Кушнарева, Археологические работы 1954 г., окрестностях с. Ходжалы, МИА СССР, 1959, № 67, стр. 375, обр. 7, и стр. 386, обр.15.

[4] Appelgren-Kivalo, стр. VII.

[5] T. J. Arne, Die Richterkreise sind Gräber, Vornvännen, 33, 1938, стр. 177 и бр. 2, 8, 9 и др.; K. E. Sahlström, Untersuchungen von Reiterkreisen in Västergötland, Vornvännen, 38, 1943, стр. 354—356 и обр. 1, 15—17; B. Nerman, The Lister and Listerby Stones. Dating on Archaeological Grounds, Vornvännen, 48, 1953, стр. 199; A. Nordén, „Tigfjäl“ und „bäsing“. Eine Studie über die Einrichtung einer „rätter tingstad“, Vornvännen, 33, 1938, стр. 300, обр. 5a, 5b.

[6] Вж. Vornvännen, 33, 1938, стр. 177.

Чувствувам свой приятен дълг да изкажа тук моята дълбока благодарност на д-р Лили Келас от музея в Гьотеборг (Швеция), която бе така любезна да ме осведоми за шведските побити камъни, а също така и за съществуващата шведска литература по този въпрос.

Кръговидни паметници в Западна България

Петър Петров

Към паметниците, които документират историческото развитие на обществото и на неговата материална и духовна култура, спадат и каменоделски произведения, изработвани за възпоминание на светци и покойници.[1] Това са т. нар. надгробни паметници.

Особена група паметници с кръговидно оформление са разпространени в Западна България. Техните съответствия в Пиротско, Източна Сърбия,[2] се отнасят до географското разположение на творби от майстори-каменоделци на една и съща школа.

Най-характерните кръговидни паметници, повечето от които са от Възраждането, имат стойност като творби на каменоделското изкуство. Те съхраняват нещо ценно от вкуса и въображението на народните ни майстори и са свързани както с живота и работата на местното население, така и с неговите обичаи и вярвания. Поради това се налага да се установи произходът на кръговидните паметници, да се проучи декоративната им разработка и да се проследят находищата им с оглед на вътрешната миграция на населението през епохата на Възраждането.

1 *Гробен паметник от с. Драготинци*
Monument funéraire de Dragotinci

С настоящата работа се пристъпва към изследването на първата от така изброените задачи, а именно видове кръговидни паметници — композиция и произход.

Кръговидните паметници, както бе вече изтъкнато, се намират главно в западните български земи. Тяхното разпространение в географски смисъл се характеризира със следната особеност: много и разположени близко един до друг кръговидни паметници се намират в Годечки район, Софийско. В останалите села на Софийски и Пернишки окръг намирането им оредява, а в северозападната част на Кюстендилско и в Северозападна България[3] се срещат в единични селища. Тая особеност на ареала на кръговидните паметници показва, че средището на териториалното им разпределение е Годечки район.

В Годечки район кръговидните паметници са разновъзрастни и имат различна форма — кръгли (в селата Разбоище, Летница, Ропот) и продълговати (в селата Завидовци, Връбница). Така са обединени помежду си, че образуват нещо цяло, свързано във всички свои части, каквото свързване не се наблюдава по периферията на ареала. С оглед на обстоятелството,

[1] Вж. Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време в Северна България, София, 1942; А. Василиев, Каменни релефи, София, 1959, стр. 103—111; В. Захариев, Бележки върху народните изобразителни изкуства в Странджанско, Комплексна научна странджанска експедиция през 1955 година, София, 1957, стр. 323—327; М. Влаховичи П. Милосавлевич, Сельские надгробные памятники в Сербии, Белград, 1956.

[2] М. С. Влаховић, О гробљима и надгробним спеменицима поглавито у источним крајевима Југославије, Сборник на IV конгрес на славянските географи и етнографи в София — 1936, София, 1938, стр. 275, фиг. 8.

[3] Вж. Р. Пешева, Родови остатъци и семеен бит в Северозападна България, Комплексна научна експедиция в Северозападна България през 1956 година, София, 1958, стр. 18, фиг. 6. Оброчен кръст от Белоградчишко.

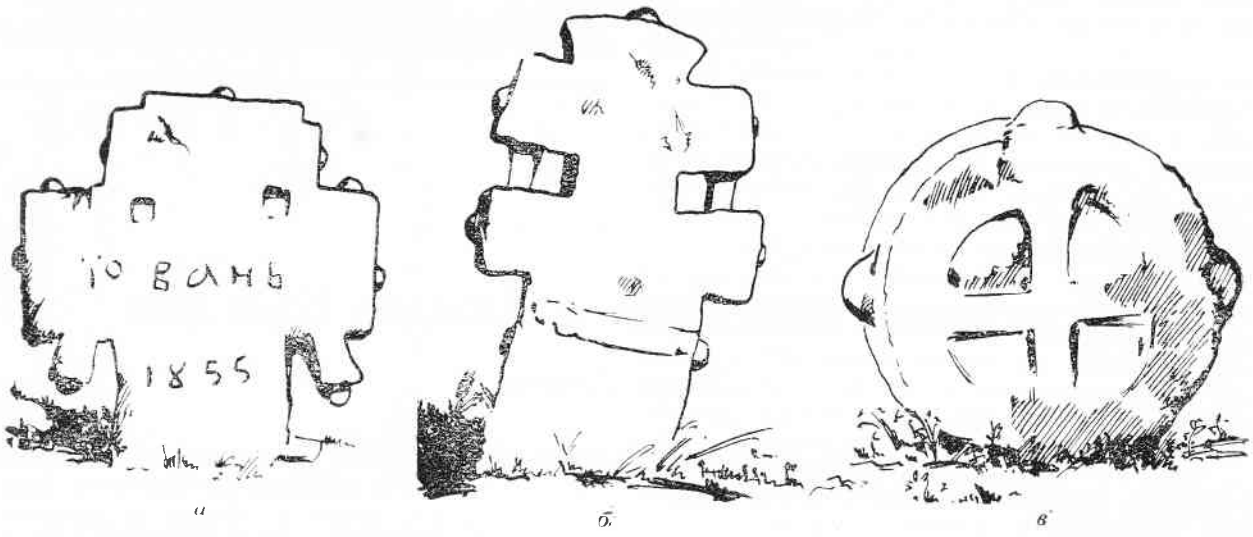

а б в

2 *Гробни паметници: а—б) от с. Драгоман, в) от с. Цацуровци*
Monuments funéraires: а—б) de Dragoman, в) de Cacurovci

че са се развивали, без да изменят своя специфичен облик, може да се мисли за връзка на многообразието им с дейно присъствие на местни поколения каменоделци, носители на установени традиции. Това намира потвърждение в наличието на каменоломни в с. Гинци, гдето селяни, сръчни майстори на камъка, продължават да се занимават с обработване на пясъчници.

Необходимо е да се отбележи още, че през епохата на Възраждането доста селяни на Годечки район са били заангажирани в добиването и преработката на каменен строителен материал, което се вижда от запазените до наши дни каменни къщи, църкви и чешми и от декоративните каменоделски творби по тях.

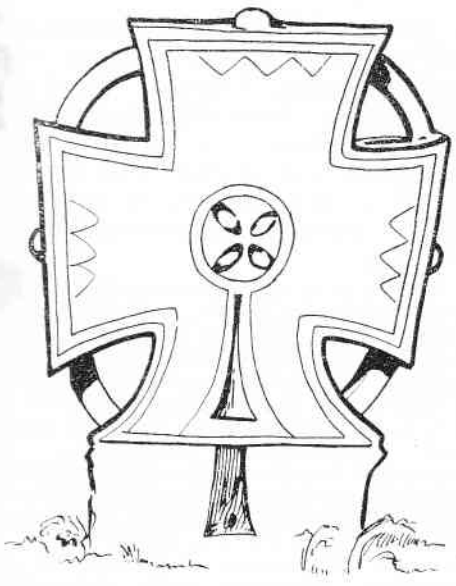

3 *Гробен паметник от с. Бучин проход*
Monument funéraire du défilé de Bucin

Въз основа на изложените съображения бе възприето да се проследи композицията и произходът на кръговидните паметници по материал от Годечки район. Събирането на материала се извърши през 1948 г. Обходени са 59 села и махали на района. Не са обходени селата Владиславци, Чорул, Бракьовци, Драгоил, Мало Бельово, Долно ново село, Вишан, Долна Невля, Круша и Неделище. Едновременно със записките по особеностите на подбраните примери, с чертежите, скиците и пр. направих и снимки, седем от които се прилагат към съответните текстове на това изследване (обр. 1, 4, 6, 8 и 10). Към така събраните сведения присъединих една направена от Ив. Велков снимка в 1946 г. (обр. 11) и седем скици, изработени от скулптора М. Иванов по мои снимки от 1948 г. (обр. 2, 3 и 7).

Кръговидните паметници в Годечки район на пръв поглед са твърде груби, притежават богато оформление и откриват цяла гама от форми и стойности, които предизвикват силно впечатление. Последователният ред на разновидностите им привлича вниманието със своите оригинално замислени линии и обеми. Те са дялани от различни по големина цели каменни плочи или блокове. Предпочитаният камък е местният бял и по-рядко — червен пясъчник. Употребявани са още „шўпел“ (бигор, с. Ново село), сив сиенит и отчасти гранит.

Разглежданите паметници имат разнообразни линии, големини, декоративна разработка и цялостно оформление в зависимост от характера на употребения камък и от творческата дейност на каменоделците. Разбира се, насочваща доминанта е практическата им целенасоченост. По отношение на предназначението си те се разделят на три групи: гробни, гробищни и оброчни.

От гробните паметници, които са предназначени да задоволяват семейни потреб-

ности, във всички случаи са отговаряли на определени мисли, понятия и представи, най-пряко свързани със семейната общност на своето време. Типични примери на такива паметници се намират в селата Големо малово, Драготинци, Калотина и Разбоище. Те разказват главно чрез своето разположение над общ гроб за много мъртъвци. Указания в тази насока дават и надписи, които показват годината на нечия смърт и имената на мъртъвци от един дом. Издълбан надпис върху страничната плоскост на паметник в с. Туден гласи: „1863 /БРАНКО/ПЕТЪР/ВЕЛА/КІРКО.“

Срещат се паметници с изсечени върху гръбните им плоскости две имена, които по сведения на възрастни хора се отнасят до покойни съпрузи. Изсечен надпис върху паметник в с. Липинци гласи: „ПОЧ. /СЛАВКО ИВАНА/ 1871 Г.“

Има паметници и с по едно име, напр.: „1876/Г./ ТАСКА“ — надпис върху паметник в с. Гинци.

От двата белега — кръг и знак с форма на кръст, — характеризиращи скулптурното оформление на този вид паметници, вторият, а именно кръстатият образ, се отделя рязко от останалите детайли и се изтъква като основен елемент (обр. 6). Кръговидната форма е изразена в околовръстното очертание на кръстатия образ и с дъгите на междураменните дупки (обр. 4 и 5). Дъгите понякога липсват (обр. 8).

Подчертаването на кръстатия образ е свързано с християнството, но не представлява първичната основна форма на композицията на диска. Първичната основна форма се съдържа в дискообразната композиция (обр. 6). Тя се вижда дори в паметниците в гробищата на с. Гинци, гдето обрачът е много опростен и сведен до декоративен мотив.

Полусферите по страничните плоскости на диска също са претърпели изменения. Броят им е налаган от творческото въображение на каменоделците.

Някъде в състава на находищата се срещат единични антропоморфни паметници (обр. 1), които, при все че са представени със сравнително малък брой творби, имат продължителна традиция. Изместването им е протичало бавно (обр. 2 *а*, *б*). Отстъпвали са пред кръговидните паметници.

Сходните стилизирани растителни елементи и геометрически форми, които съществуват приантропоморфните и кръговидните паметници, напр. в гробищата на Раяновци, се свързват главно с дейността на каменоделците. Разпространението им се е засилило с разпадането на задругите.

Характеристиката на кръговидните паметници се допълва от наличието на изображения по лицевите плоскости, някои от които, като т. нар. людски очи[1] напр. (с. Комщица), са безспорна заемка от антропоморфни паметници.

[1] П. Петровић, Мотив људских очију код балканских словена, Гласник Етнографског музеја у Београду, Београд, 1960, 22—23, стр. 35.

4 *Гробен паметник от с. Драготинци*
Monument funéraire de Dragotinci

5 *Гробен паметник от м. „Глотница“*
Monument funéraire de Glotnica

Следователно по отношение на своето развитие кръговидните гробни паметници заемат място между антропоморфните паметници и каменните кръстове. Те са се развивали на мястото на антропоморфните паметници. Върху оформлението им през късното Възраждане, както ще се види по-нататък, решаваща роля са играли каменните кръстове.

Гробищните паметници са общоселски. Поставени са над места в чертите на гробищата. Някъде се намират над места извън чертите на гробищата. И в двата случая техните места представляват самостоятелни „трапѐзи“ около входа на гробищата.

При „избйрането на трапѐзите“ се е държало сметка за благоприятното им местоположение и удобното подреждане на камъните за сядане около тях. Оразмерени са така, че да могат да изпълняват във всички случаи функциите, за които са предназначени. Народният обичай да се честнува паметта на покойник на гробищата, както е известно, е придружен с гощавка.

Оформлението на която и да е „трапеза“ и поставянето на паметник над нея са подчинени до известна степен на изискванията за очертаване на гроб и поставяне на гробен паметник. „Трапезата“ е съобразена с посоката между запад и изток. Паметникът се намира на западната й част с лице към изток.

Характерна особеност в оформлението на гробищните паметници е издигнатостта на диска над земната повърхност. Надземната им част представя побит отвесно в земята стълб и над него диск. Двата елемента — кръстатият образ и обръчът — са еднакво застъпени в композицията, но в скулптурната форма, в силуета преобладава кръгът (обр. 9).

Гробищните паметници, разглеждани като разновидност на гробните паметници, са без декоративни орнаменти, нямат и надписи. Двете им лица са разчленени единствено от плитките вдлъбнатини, които очертават рамената на кръстатия образ и обръча.

По страничната плоскост на диска се срещат рядко полусферите, обикновено три, напр. на паметника край гробището в с. Драготинци, но има дискове и с една. Полусферите са в съчетание с кръстатия образ. По-голямо внимание заслужава общоприетият и утвърден като традиция похват да се разработва страничната плоскост на диска без полусфери.

Би могло да се отбележи и обстоятелството, че над „трапезите“ са поставени кръговидни паметници, а не кръстове, с много редки изключения, като напр. в гробищата на с. Завидовци.[1]

Оброчните паметници са разположени в различни местности, които влизат в административните граници на селата. Всред своята местност оброчният паметник бива самотен или се намира край огромния дънер на високо и право кичесто дърво — столетен дъб (в селата Каленовци, Лопушня, Василовци), круша дивачка на сто и повече години (в местността „Дренчина ливада“, югоизточно на 300 м от с. Губеш), стара бука (в с. Чеканец). В землището на което и да е село има или е имало по няколко оброчни паметника. Те са принадлежали на фамилии, пръснати на махали. След разпадането на общите стопанства на фамилиите някои от оброчищата са се превърнали в общоселски, напр. оброчището „Св. Димитър“ в местността „Гнилище“, на 200 м североизточно от Мургаш.

Под названието „оброчище“ народът разбира определено място във или вън от чертите на селото, гдето преди 1944 г. се е правела редовна служба в чест на светец или по повод на настъпило продължително засушаване. Оброчището бива с кръговиден паметник, рядко с кръст или със старо дърво, някъде е самотно голо място — поляна на върха на хълм.

Необходимо е да се подчертае при това, че оброчните паметници притежават рязка отличителна особеност в сравнение с гробищните и гробните. Оброчният паметник е с лице към запад и се намира на източната част на оброчното място (обр. 10).

Оброчните паметници, разглеждани като разновидност на гробните паметници, са без декоративни орнаменти, някои имат надписи

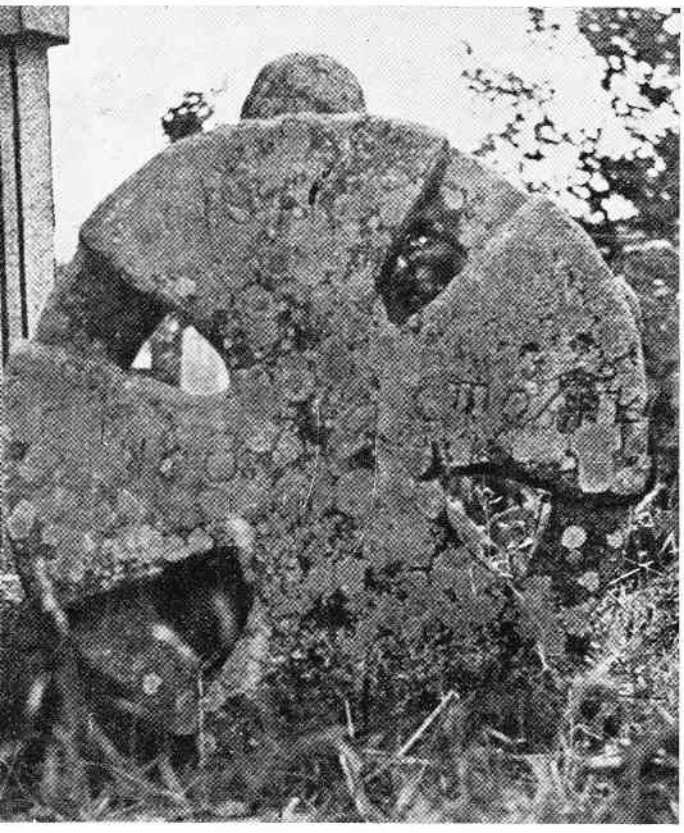

6 *Гробен паметник от Старо село*
Monument funéraire de Staro Selo

[1] За забелязване е, че лицевата страна на поставения над „софрата“ край гробищата в с. Завидовци каменен кръст е украсена с три концентрични окръжности.

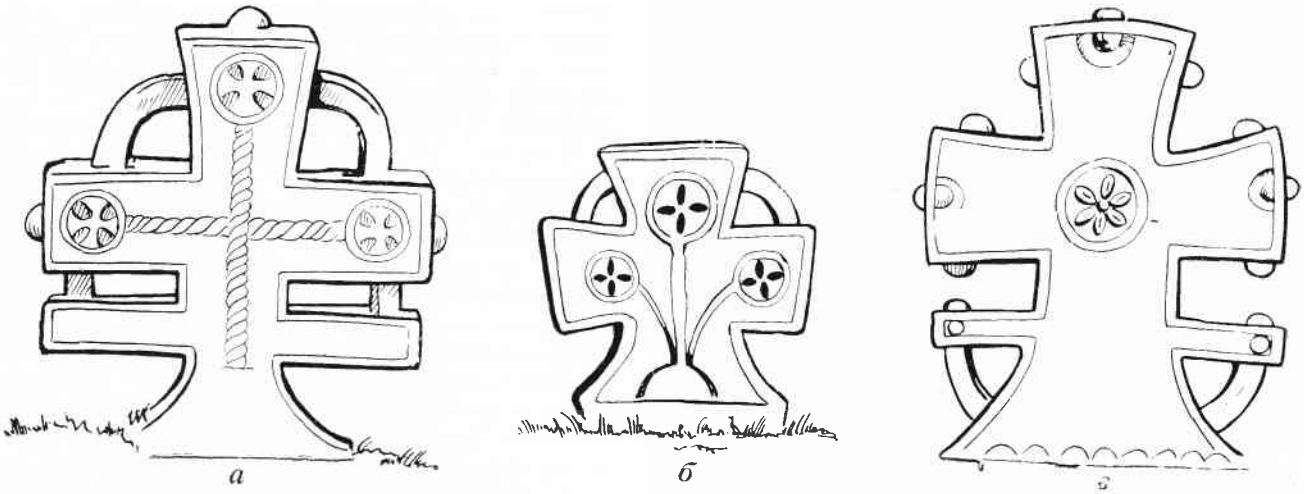

7 *Гробни паметници от: а) с. Комщица; б) с. Ялботина и в) с. Мало Малово*
Monuments funéraires de: a) Komštica, б) Jalbotina et в) Malo Malovo

(обикновено името на светеца). Двете им лица са разчленени от плитки вдлъбнатини или от междураменни дупки, които очертават кръстатия образ и обръча. По страничните плоскости на диска и стълба се срещат полусфери, преобладаващи три, разпределени в съчетание с кръстатия образ (паметник в местността „Св. Троица", северно на 500 м от Драготинци) или в зависимост от усета на майстора като украса.

Сравнението между оброчните, гробищните и гробните паметници разкрива, че композициите им се отличават по малко признаци — издигнатост на диска и декоративна разработка на плоскостите. За останалите композиционни положения в издялването им следва да се каже още веднъж, че са общи.

Същевременно ясно е, че по общия си изглед и елементите, характеризиращи скулптурното оформление на диска, кръговидните паметници представляват неделима група, която има определено място между каменоделските произведения, изработвани за възпоминание на светци и покойници. Те не съставят от себе си разклонение нито на антропоморфните паметници, нито на кръстовете. Нещо повече, с някои свои черти се показват чужди на дадената среда в собствения си район.

Въпросът за характерните особености на кръговидните паметници е в същност въпрос за техния произход. По-конкретно въпросът се поставя така: на коя епоха те дължат своите характерни особености и как са се разнесли нашироко в сегашните си находища.

Тези особености, общо взето, се намират в композицията на дисковете. Преди всичко се установяват при обработката на диска с две лица, без разлика между лице и опако, после при обръча и кръстатия образ на диска, след това при съчетанието между кръга и знака с форма на кръст по лицевите плоскости на диска и най-сетне при полусферите по страничните плоскости на диска, на дъгите и на стълба.

Тъй като кръговидните паметници са творби на народни майстори, а за всяко народно творение принципът на равновесието е в сила, то обработването на диска с две лица е зависело и от естетическите концепции на своето време. Характерни в това отношение са паметниците от късното Възраждане, в декоративната разработка на които са отразени не само разбиранията и художественият усет на каменорезците, но и чувството на народа за хубавото, неговият вкус към красивото и разнообразието. Голям брой художествено оформени паметници има в гробището на с. Годеч (махала Молак, Трап, Елечанова, Стокина, Йовкина и Негулова).

При оброчните и гробищните паметници без орнаментни украси, каквито са в повечето случаи, не е съществувал въпросът за лицева страна на диска. Когато са искали да изтъкват лицевата страна, каменорезците са я украсявали с орнаменти. Когато оброчните паметници са само с надписи, за лице е вземана плоскостта без надписи.

Дисковата плоскост с орнаменти е вземана във всички случаи за лице, а с надписи — за гръб. Незачитането на плоскостта с надписи е отличителен белег на кръговидните паметници.

От изложеното се вижда, че оформяването на диска с две лица представлява устойчива особеност на разглежданите паметници. Като се прибави към този факт и обстоятелството, че при копривщенските кръговидни паметници от Възраждането гръбната плоскост не е художествено обработвана, а е грубо издялвана,[1] изпъква отчетливо, че в случая се касае за местна каменоделска традиция.

Обръчът и кръстатият образ като елементи на диска обладават поотделно каче-

Н. Райнов, Копривщенски надгробни кръстове, плочи и зидани извори, отпечатък от ГНБПл за 1923 г., София, 1925, стр. 2.

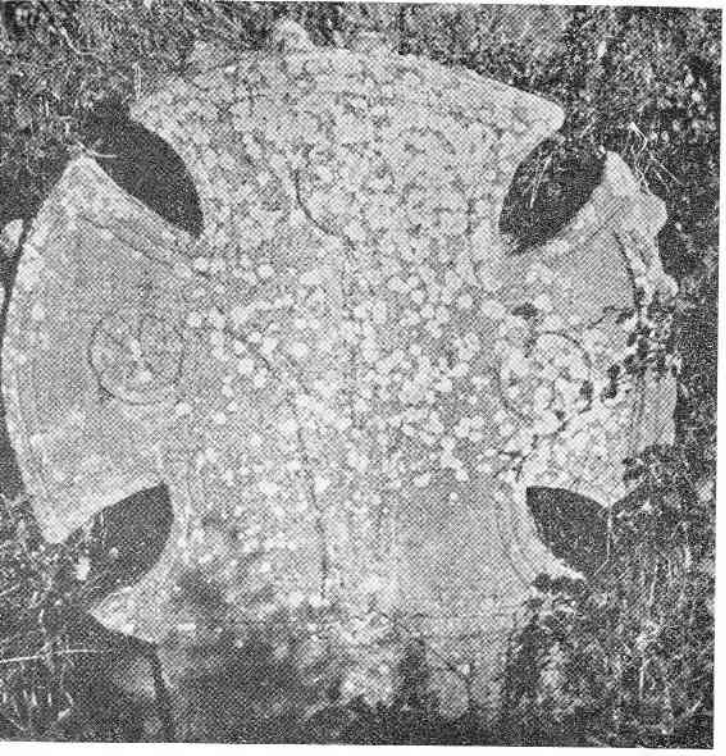

8 *Гробен паметник от с. Голеш*
Monument funéraire de Goleš

ства, които ги отчуждават един от друг. Причината да се прекратява близостта им и да съществува дори пълна отчужденост между тях е християнството, което, както се каза по-горе, е придало донякъде на кръстатия образ вид и характер според изискванията на християнската религия.

Различните части на диска са търпели непрекъсната промяна и на ориентирането, и на съчетанието. Що се отнася до изоставянето на обръча, положително е, че се дължи на необратим процес.

Фактът, че съчетанието между обръча и кръстатия образ се е повтаряло със значителни вариации в ущърб на обръча, показва, че самото съчетание не е притежавало специфична съответна връзка нито с религиозните представи, нито с каквото и да било явление на бита през епохата на Възраждането.

Особено важно за случая е наблюдението, че в редица примери обръчът и кръстатият образ са издялвани равностойно и че в това отношение разглежданите паметници приличат по едни или други белези на дървени паметници в Сърбия[1] и Румъния.[2]

В светлината на горепосочените данни съчетанието между обръча и кръстатия образ е най-устойчивата особеност на кръговидните паметници и представлява доказателство за това, че обръч и кръстат образ в диска са неделимо цяло и единствено като неделимо цяло притежават исторически конкретно съдържание. Това положение, както и изтъкнатите вторични, третични и пр. особености дават основание съчетанието да се определи не само като необичайно за българския бит, но и като неподдаващо се на славянизиране. Няма никакво съмнение следователно, че каменоделците са започнали да изработват кръговидни паметници по образец, познат по всяка вероятност и на нанаселението. За образеца ще стане дума по-долу.

Кръгът и знакът с форма на кръст са изрязвани по лицевите плоскости на редица дискове като пръстен и включена в него розета. Особено характерна е розетата във Върдоловци, Шума (махала Вакарел, Раетска и Странска), Ялботина, Комщица, Букоровци и др. За отбелязване е обаче, че тя не представлява художествено претворяване на растителни елементи.

Въпросната розета е вместена в пръстен, който стои върху стълб, ограничен обикновено с двойни плавно извити линии. Тя е кръстовидна, получена е от съчетаването на четири листа и е с напълно уяснена форма, както и кръгът и очертаният под него стълб.

Формирането на цялото изображение е оригинална творба на местните майстори. То наподобява вида на висок кръговиден паметник от типа на разглежданите паметници (обр. 3).

Това изображение не е със символично съдържание, в него не се долавя фигура на мъртвешка глава, както се изтъква за някои от съответствията му по надгробни плочи в Сърбия.[3] То е украса. Състои се несъмнено от стилизиран кръговиден паметник.

Полусферите по страничните плоскости на диска, на дъгите и на стълба са също украса, въпреки че разположението им в паметниците дава вид на конструктивно предназначение. В тая връзка заслужава да се напомни, че има оброчни и гробищни паметници без полусфери и че в броя, големината и композиционната нагласа на полусферите съществува разнообразие, което, колкото и да се намира в зависимост било от местоположението на паметниците, било от предназначението им или от стойността на поръчката, няма установеност.

Като се оставят настрана малобройните оброчни и гробищни паметници с полусфери, в които подреждането на полусферите не е от значение за случая, оказва се, че между гробните паметници има доста примери, при които се наблюдават изменения в обикновената форма на обръча (Чепърленци), деформиране на дъгите (обр. 7 *а*, *б*), постепенно увеличаване на числото на полусферите, употреба на полусферите на мястото на дъги (обр. 7 *б*) и пр. Изобщо в развоя на гробните паметници за разлика от оброчните и гробищните се проявява тенденция към изместване на обръча, съответно на дъгите от полусферите.

Примерите, които отразяват процеса на преобразяване на обръча, са най-общо близки един

[1] М. Влаховић, цит. съч., стр. 274, фиг. 6; А. Дероко, Народски надгробни споменици, Гласник Скопског научног друштва, XIX, Скопље, 1938, стр. 213.

[2] G. Oprescu, Peasant Art in Rumania, Bucharest, 1939, стр. 26—27.

[3] П. Петровић, Могив аркада и столова на стећцима, Старинар, нова сер., VII—VIII, Београд, 1956—1957, стр. 200.

на друг и водят последователно до паметници без обръч или, по-точно, с напълно изоставен обръч.

Освен това става очевидно, че изтъкнатото превръщане на обръча в полусфери се основава на тълкуване на обръча. Нужно е да се подчертае, че обръчът е получил народно тълкуване. Същинското му значение не е било познато на народа, не е било познато и на каменоделците и затова му е дадено само смисъл на украса.

С оглед на първичното развитие на полусферите би трябвало да се добави, че замисълът на тяхното скулптиране не е свързан с религиозни подбуди и народни поверия. Полусферите имат по начало украсителен характер. Убедително доказателство в полза на това мнение са паметниците, където по лицевите плоскости се съчетават ведно полусфери с геометрични фигури (Станинци)

Обобщението, до което се идва въз основа на всички горни факти, показва, че отличителните белези на кръговидните паметници, получени при различни условия, имат нехомогенно съдържание и се отнасят в една или друга форма и степен като равнозначни за изменен в творческия процес о б р а з е ц.

О б р а з е ц ъ т не е установен. Все пак би могло да се посочат предварително главните му особености, като се вземат под внимание примерите, които притежават равностойност на първи такива изделия през Възраждането (обр. 9 и 6), и следното сведение.

В селско землище на съседния район, а именно на зъбера край с. Расник, Брезнишко, има кръговиден паметник със старо потекло (обр. 11).

В сравнение с изтъкнатите примери паметникът край с. Расник представя добре неделимостта на кръстатия образ от обръча, наличието на две лица, съществуването на висок стълб и традиция да се издигат такива паметници по билото на планините.

Съчетанието на кръстатия образ с обръча се основава без съмнение на прастари понятия и представи. Така известно е, че почти същото съчетание по раннохристиянски релефи в Египет се смята за остатък от религиозен култ към слънцето.[1]

Символиката на съчетанието на кръстатия образ с обръча и етническата му принадлежност ще бъдат предмет на проучване при разработването на втората от изброените в уводната част на тази работа задачи. Тук е уместно да се напомни тълкуването на египетското съчетание: кръстатият образ, съответно знакът с форма на кръст, е във връзка с култа към слънцето — в неговото оформление е представено самото слънце;[2] обръчът, или пръстенът, съответно знакът с форма на окръжност, се отдава на изображение, служело като символ пак на слънцето.[3] Тълкуването на българското съчетание, което ще се осъществи занапред, би могло да утвърди установеното мнение за характера и качествата на кръстатия образ в смисъл, че представя наистина слънце,[4] две пресечени под прав ъгъл тесни снопчета светлина, и да даде възможност да се изведат заключения относно проникването на кръстатия образ по централната част на Балканския полуостров, принадлежността му на предславянски племена, свързването му със специфичните особености на тия племена и пр. Що се отнася до обръча, който се дължи на същите предславянски племена в централната част на Балканския полуостров, специално внимание заслужава неделимостта му от кръстатия образ. Както в разгледаните по-преди случаи, така и в паметника край с. Расник се касае до едно кръгло очертание, което има съответствия по оброчни плочки от Северна България[5] и по надгробни паметници в Сърбия. Двата образа следователно по-убедително биха се обяснили, ако се направи разграничение между вътрешните им белези и се изтъкне общата връзка на онова, което представя съдържанието на тяхното съчетание. Даде ли се цялостно съдържанието им, свързано и издържано около всяка тяхна страна, би могло да се сметне, че означаваните от тях идеи, понятия, представи, възгледи и пр.

[1] G. M i c h a ï l i d è s, Vestiges du culte solaire parmi les chrétiens d'Égypte, Bulletin de la société d'archéologie copte, XIII, Le Caire, 1951, стр. 43—55.

[2] G. M i c h a ï l i d è s, цит. съч., стр. 49—50, фиг. 10.

[3] G. M i c h a ï l i d è s, цит. съч., стр. 45, 50 и 51.

[4] Вж. Г. К а ц а р о в, Нови паметници на Митра в България, Известия на Бълг. археол. д-во, II, София, 1912, стр. 66.

[5] Я. Т о д о р о в, Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа, София, 1928, стр. 199, № 311, стр. 220, № 506.

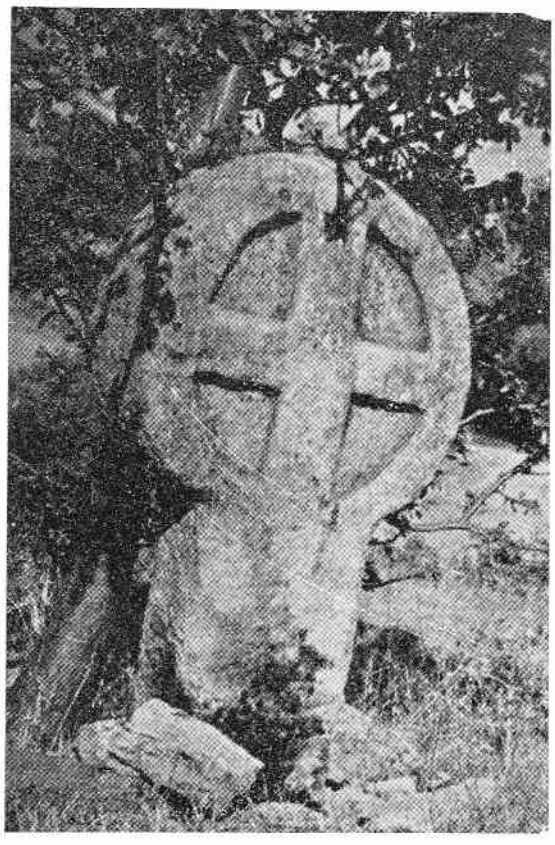

9 *Гробен паметник от с. Големо Малово*
Monument funéraire de Golemo Malovo

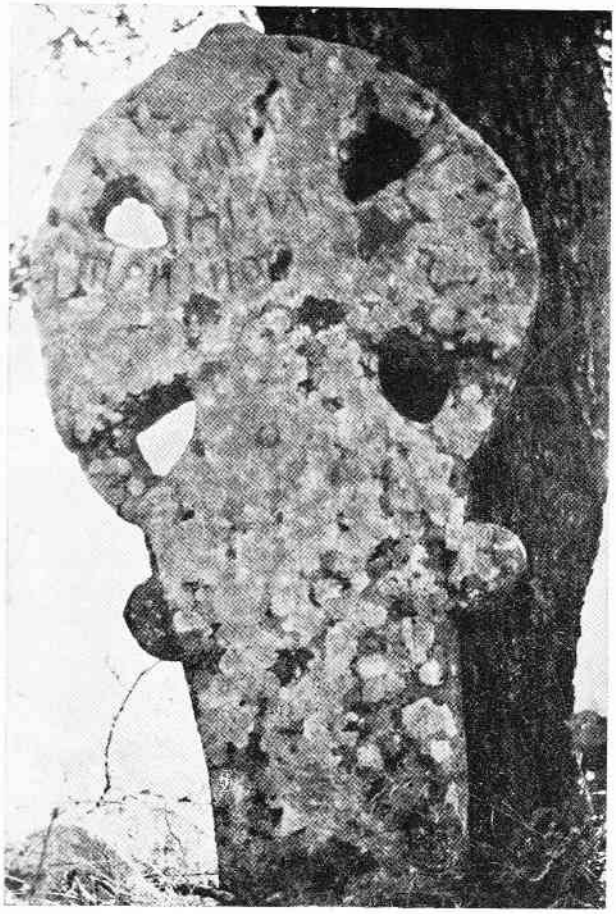

10 *Оброчен паметник от с. Прекръсте*
Pierre votive de Prekrăste

11 *Паметник на зъбера край с. Расник, Брезнишко*
Pierre votive des environs de Rasnik, arr. de Breznik

стоят във връзка с паганистична обредност около култа към слънцето и луната.

Така или иначе съчетанието между кръстатия образ и обръча е една дълга традиция. Познато от дълбока древност, то не може да не стои във връзка със съвсем определени по съдържание и смисъл явления на бита и културата в пределите на централната част на Балканския полуостров от предславянските времена. За непрекъснат континюитет на тези паметници не може да се говори, тъй като по природа и значение те са неприсъщи на българите. Въз основа на проучването на приведените данни от паметниците в Годечки район може да се направи извод, че от тоя порядък паметници са били запазени по един или друг начин, били са открити и опознати през ранното Възраждане, схванати на фона на просветния и културен подем от втората половина на XVIII в. насетне като християнски, а в резултат на това, на развитието на занаятите и пр. — и произвеждани за широко потребление.

И така кръговидните паметници в Годечки район дължат своите характерни особености на странни първообрази, които, без да е съществувал непрекъснат континюитет, са получили през Възраждането народно тълкуване. Обогатени с най-разнообразни по сюжет и изпълнение резби, полусфери, орнаменти и пр., те са се разнесли в сегашните си находища по занаятчийски път. Изработвани и изнасяни на пазара в големи количества, тези паметници са били ценени единствено по дадения им смисъл на кръст, символ на християнство или смърт.

При по-нататъшните изследвания върху кръговидните паметници в Западна България ще се хвърли още светлина по застъпените в настоящата работа въпроси.

Към проучването на сграфито керамика в България от XII—XIV в.

Йорданка Чангова

Важно място в средновековната керамика у нас през XII—XIV в. заемат художествено изработените глазиран паници и чинии, украсени с врязани орнаменти или фигури.[1] Късове от такива съдове се срещат не само в големите средновековни български центрове, като Търново, Червен, Месемврия и др., но и в по-малките селища. Това показва, че керамиката сграфито е била широко разпространена и много употребявана у нас по време на Втората българска държава. По същото време тази керамика е много разпространена както в Близкия Изток, така и в Средиземноморието.[2] Преди Комнините украсата сграфито е намирала слабо приложение в керамиката и глазираните съдове не са били широко разпространени.[3] При Палеолозите обаче тази керамика навлиза в бита на заможната класа. Глазираните съдове се употребяват в императорския двор, а също така от благородниците и богатите търговци.[4] Те заместват художествените металически съдове.[5] През XII—XIV в. керамиката тип сграфито е разпространена навсякъде: в Близкия Изток, в Задкавказието, Персия, Сирия, Месопотамия, Мала Азия, Византия, Северното Черноморие[6] и по западните брегове на Черно море. Появата ѝ се свързва с обработката на метала или по-скоро с неговата гравировка. Квердфелд смята, че във Византия тя е възникнала под влияние на местната торевтика.[7] Врязаната линия, която е основният принцип на украсата, се е получавала доста лесно, а това е осигурявало и по-нататъшното масово производство и разпространение на този тип керамика.[8]

През последните години у нас бе намерена голямо количество художествена керамика сграфито, но само незначителна част от нея е публикувана, и то бегло.[9] По същия начин е обнародвана и керамиката от по-старите разкопки с изключение на тази от Месемврия и Мадара, на която Кр. Миятев[10] и Р. Попов[11] се спират по-подробно. При това положение да се разгледа керамиката сграфито от България, и то в малка статия, е невъзможно. Затова ще се спра само върху отделни образци, взети от средновековните ни селища в Преслав, в чашата на язовир „Г. Димитров", Кюстендил, Мадара и София.

Едни от късовете, които разглеждаме, са от стените на съда, други — от периферията, трети — от дъна. За съжаление повечето от фрагментите са малки и не ни дават точна представа за формата на съдовете. Само дълбоката паница от София (обр. 4), която е почти напълно запазена, и някои от по-големите фрагменти показват, че най-характерните форми за съдовете, украсени с вдълбан контур, които разглеждаме, са били дълбоките паници с изправена (обр. 4) или полегнала навън периферия, чиниите с хоризонтална периферия и полусферичните купички. Употребявали са се и дълбоки паници с изправена периферия, снабдени с чучур, а отстрани с дръжки. Такъв съд е намерен в двореца в Преслав (обр. 5). Той е служел за пиене. Всички съдове са имали по-високи или по-ниски кухи столчета. Не всички фрагменти ни дават възможност да съдим и за композицията на украсата на всеки отделен съд изцяло, макар че за характера на украсата те ни дават известна представа. Съдовете са били украсени само от вътрешната страна, а от външната са били покрити отчасти или изцяло с ангоба. Изключение прави една дълбока паница от Преслав (обр. 5), чиято отвесна стена е украсена отвън с пояс от мрежест орнамент. Технически украсата на съдовете е изпълнена по следния начин. Върху бялата ангоба с острие е врязана рисунката, като част от ангобата е отнета. След това мотивите са били оцветени с жълто, оранжево-кафяво или зелено чрез метални окиси или като върху графичната рисунка са нанесени петна чрез цветни глазури в посочените тонове, а отгоре съдът е бил покрит с безцветна оловена глазура.[12] Но е имало и едноцветни съдове. При някои от съдовете (табл. I *а, б*) линейната украса е съчетана с техниката champ-levé. При тях освен врязаната линия имаме и отнемане на фона, така че украсата получава характера на нисък релеф.

[1] В научната литература тази техника на украса е известна като sgraffito. Без основание някои я наричат „търновски тип". Вж. Г. Георгиев, Археологически данни за железодобиването в североизточна България през средните векове, Природа, IV, София, 1955, кн. V, стр. 70; Я. Николова и арх. Т. Тунев, Търново, Пътеводител, София, 1961, стр. 16.

[2] А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес (XII—XIV в.), МИА, № 17, М.—Л., 1950, стр. 171.

[3] D. T. Rice, Byzantine glazed Pottery, Oxford, 1930, стр. 3.

[4] Пак там.

[5] Пак там.

[6] А. Л. Якобсон, цит. съч., стр. 169.

[7] Э. К. Квердфельдт, Керамика ближнего востока, Ленинград, 1947, стр. 78.

[8] А. Л. Якобсон, цит. съч., стр. 170.

[9] По-подробно е разгледана само керамиката от с. Кулата; вж. Ат. Милчев, Археологически разкопки и проучвания в долината на средна Струма, ГСУ ФИФ, София, 1960, стр. 433 и сл.

[10] К. Миятев, Керамични фрагменти от Месемврия, ИАИ, V, 1929, стр. 347 и сл.; от същия, Художествена керамика, сб. Мадара, I, София, 1934, стр. 218 и сл.

[11] Р. Попов, Материали от разкопките през 1934/1935 г., сб. Мадара, II, София, 1936, стр. 48 и сл.

[12] По-големи подробности за техническото изпълнение на керамиката сграфито вж. у А. Л. Якобсон, цит. съч., стр. 114 и сл.

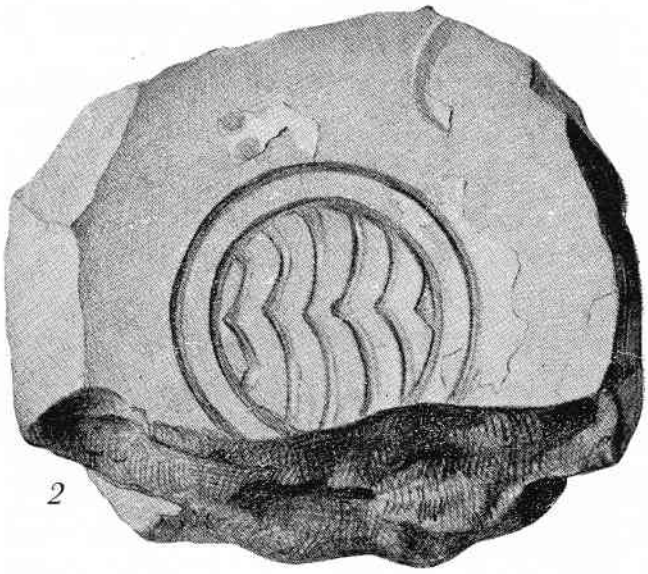

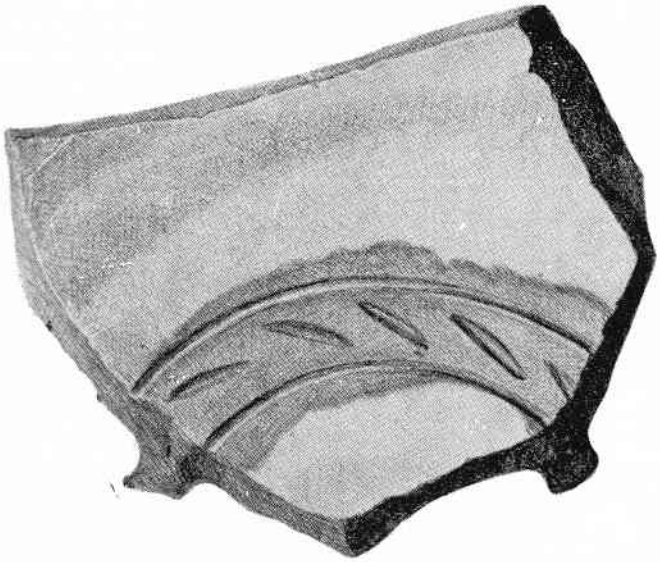

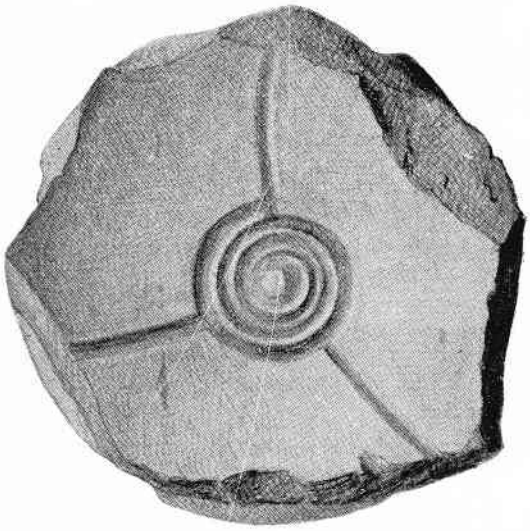

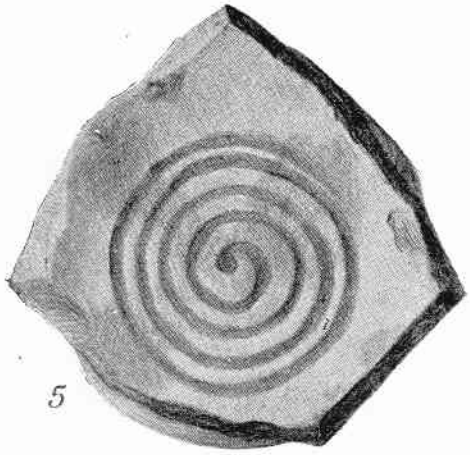

1 *Дъна на глинени съдове: 1—6) от Преслав; 2—5) от средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“ △ 1—6) Fonds de vases d'argile de Preslav; 2—5) du site médiéval près du village Koprinka, arr. de Kazanlik*

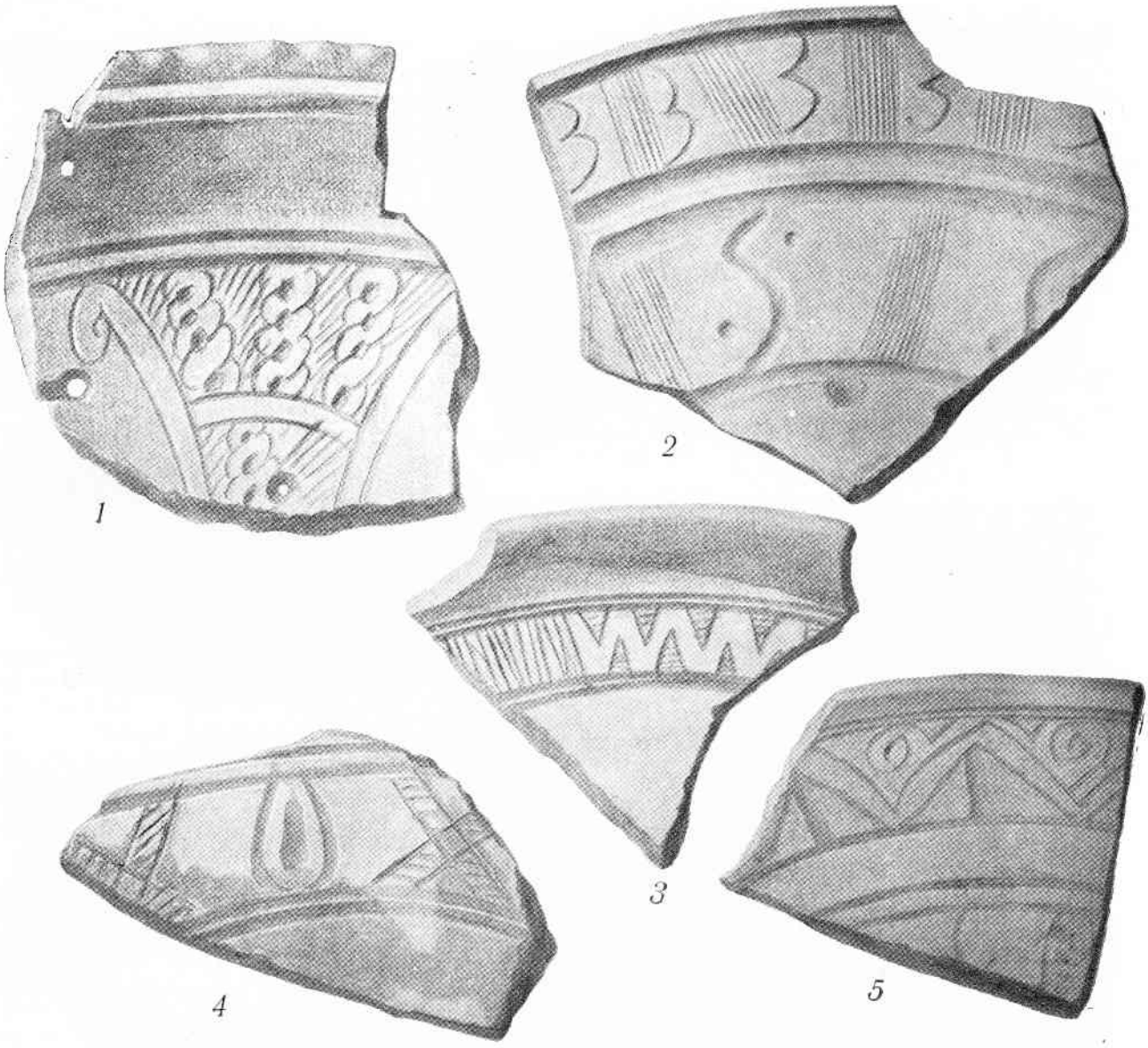

2 *Фрагменти от глинени съдове от средновековното селище в чашата на язовир „Георги Димитров“ △ Fragments de vases d'argile du site médiéval du village Koprinka, arr. de Kazanlik*

Графичната украса на фрагментите, които разглеждаме, се състои от растителни и геометрични мотиви и изображения на птици и животни. При някои съдове тези мотиви и изображения се намират в различни съчетания. Растителните мотиви са силно стилизирани, с тенденция към геометризация.

Много популярен мотив, с който са били украсявани отвътре дъната на паниците, е четворната или петорната спирала (обр. 1 *4, 5*). Тя е била очертавана чрез широка и дълбока линия, придаваща на рисунката известна релефност, или чрез тънка линия. При едно дъно (обр. 1 *4*) от този мотив се излъчват радиално три врязани линии. Спиралата се среща често върху съдове у нас[1] и от Херсон.[2] Смята се, че е византийска. Въз основа на аналогии от Цариград и малоазийските градове се датира в XII в.[3]

Друг геометричен мотив, употребяван често за украсяването на дъната, са редуващите се прави и вълнообразни линии, затворени в две концентрични окръжности (обр. 1 *1*). И тук линиите са доста дебели. При едно дъно върху светложълта ангоба е поставена зелена глазура, а контурите са тъмнокафяви, докато при другото дъно (обр. 1 *1*) върху кремавия фон са нанесени петна с жълто-кафява глазура във вид на широки лъчи, които излизат от центъра на дъното и имат явно орнаментен характер. Скромна украса имат две други дъна. Украсата

[1] Д. Цончев, арх. Ст. Стоилов, Асеновата крепост, Пловдив, 1960, стр. 38, обр. 35.
[2] А. Л. Якобсон, цит. съч., табл. III_{15}.
[3] Пак там, стр. 173.

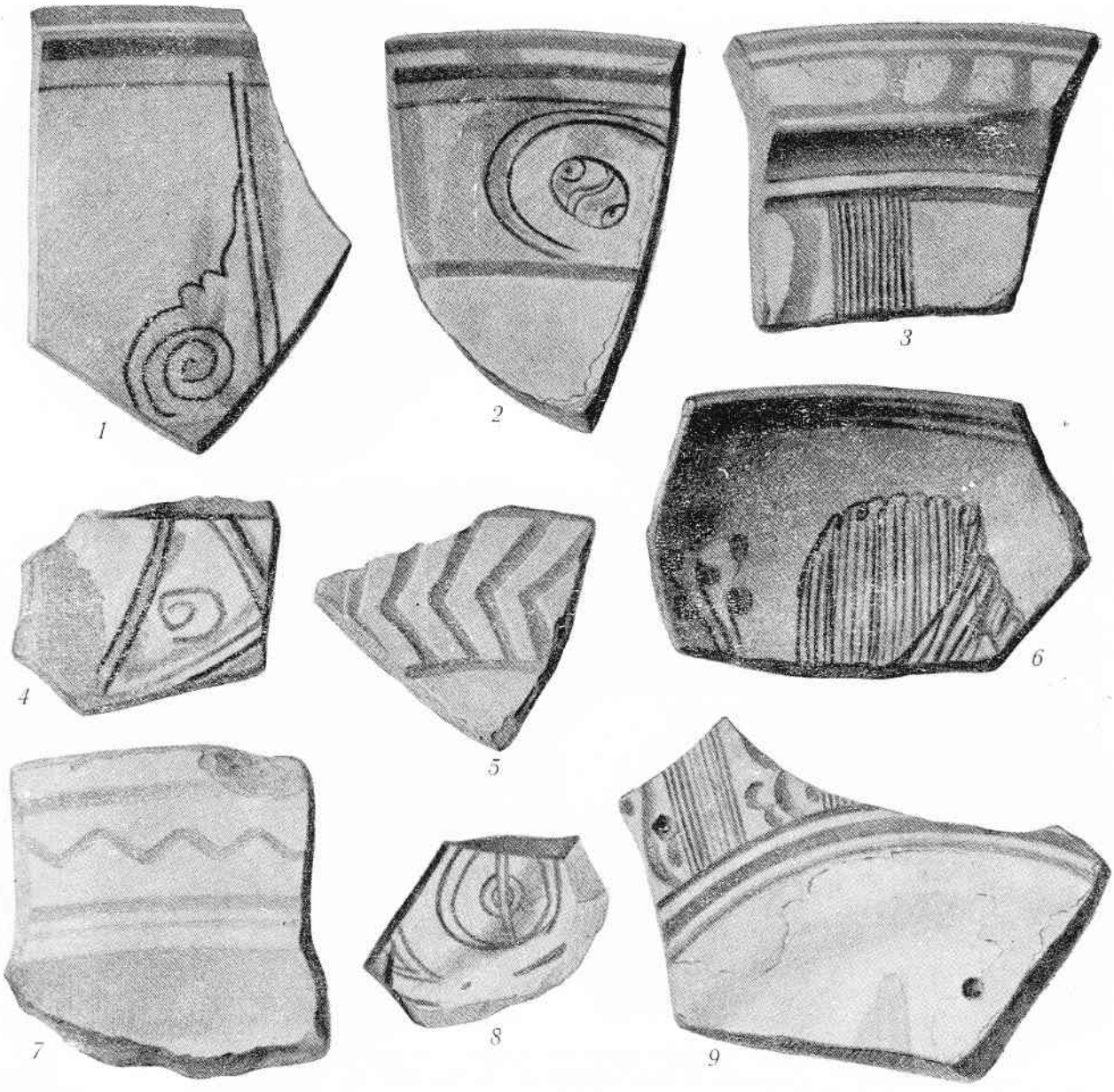

3 *Фрагменти от глинени съдове: 1, 2, 4, 5, 8, 9) от Преслав; 3, 7) от средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров"; 6) от съд от Мадара*
Fragments de vases d'argile: 1, 2, 4, 5, 8, 9) de Preslav; 3, 7)du site médiéval de Koprinka; 6) de Madara

на едното от тях се състои само от един пояс от вълнообразни линии, затворени в две концентрични окръжности, а на другото (обр. 1 *3*) — от една редица коси линии, заключени в две концентрични окръжности, които обикалят дъното. Орнаментният пояс е оцветен със зелена глазура. По-друг вид украса има едно дъно от Преслав (обр. 1 *6*). Мотивът пак е геометрически волути, само че украсата е монохромна и линиите са тънки. Подобна украса ни е позната от съдове от Цариград и Пергам.[1]

С геометрически мотиви са били украсявани не само дъната, но и стените — вътрешността или периферията на паниците. По съдовете често се срещат пояси от снопчета вертикални врязани линии, които се редуват с двойни дъги. В едни случаи дъгите са в един ред (обр. 2 *2*) и върху кремавия фон са нанесени на места бледозелени петна, в други случаи — дъгите са в два реда и върху светлозелената глазура, която изцяло е покривала съда, са нанесени светлокафяви петна. При паницата от София (обр. 4) дъгите са в три реда, а на дъното има две концентрични окръжности. Целият съд е покрит с тревистозелена глазура. Този мотив—

[1] O. Wulff, Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke, Berlin, 1911, стр. 118, табл. XXVI$_{2161,2162}$; H. Wallis, Byzantine ceramic Art, London, 1907, табл. VII, обр. 18.

снопчета от прави линии, които се редуват с двойни дъги — се среща често у нас,[1] а също и в Южна Русия.[2] Но той ни е познат и от византийската художествена керамика,[3] откъдето вероятно е преминал в керамиката по северните и западните брегове на Черно море.

Друг вариант на този вид украса представлява поясът от снопчета врязани вертикални линии, които се редуват с мотив, подобен на стригила или на буквата S (обр. 3 *3, 9*). За отбелязване е, че известните досега късове от съдове с такава украса са едноцветни. Така някои от фрагментите от средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров" и от Преслав са светлоохрови, а врязаните линии — кафяви. Само фрагментът на обр. 3_3 е от съд, който е имал бледожълтия цвят на ангобата, а орнаменталните линии са тъмнозелени. Глазурата е плътна, от много високо качество и наподобява емайл. Самата рисунка е много изискана.

Като декоративен мотив стригилите се срещат често по съдове от Византия и от малоазийските градове.[4] Съдове с такава украса са намерени и в Херсон. Те се датират в XII в.[5] Якобсон смята, че те не са произведени в Херсон, а са внесени от Византия.[6] Изглежда, че и паницата, част от която е показана на обр. 3*3*, не е местно производство, а е била внесена от Цариград или някой друг византийски център, тъй като този фрагмент се отличава от останалата керамика не само с изисканата рисунка и висококачествената глазура, но и с глината, която превъзхожда по качество всички останали фрагменти и съдове освен едно дъно (обр. 1 *2*), на което ще се спрем но-нататък.

Други геометрически мотиви са начупената линия, затворена между две окръжности, която обикаля периферията на чиниите (обр. 3 *7*), рибената кост, придадена с дебели линии, която е украсявала периферията на чиниите (обр. 3 *5*), така както я намираме у нас в по-ранната преславска рисувана керамика,[7] триъгълниците, ромбовете, двойните окръжности и плетеницата, всички съчетани с отвесни или наклонени линии и точици. В един фрагмент от паница под отвесния краен ръб следва пояс от ромбове, а между тях от двете страни — триъгълници (табл. I *в*). Както в ромбовете, така и в триъгълниците има вписани по още един триъгълник и по един ромб, които са запълнени с точици. Паницата е оцветена с жълта, зелена и кафява глазура. При друга паница почти под отвесния краен ръб върви пояс, ограничен от

[1] Р. Попов, цит. съч., стр. 50, обр. 74, Б; табл. V, Г.
[2] А. Л. Якобсон, цит. съч., табл. III_{14}.
[3] О. Wulff, цит. съч., табл. XXVII, 2181.
[4] Пак там, цит. съч., табл. XXVII, 2181.
[5] А. Л. Якобсон, цит. съч., табл. II, 6.
[6] Пак там, стр. 172.
[7] Л. Огненова, С. Георгиева, Разкопки на манастира под Вълкашина в Преслав, ИАИ, XX, 1955, стр. 394, обр. 23; Й. Чангова, Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав, ИАИ, XXI, 1957, стр. 278, табл. VI_{3-5}.

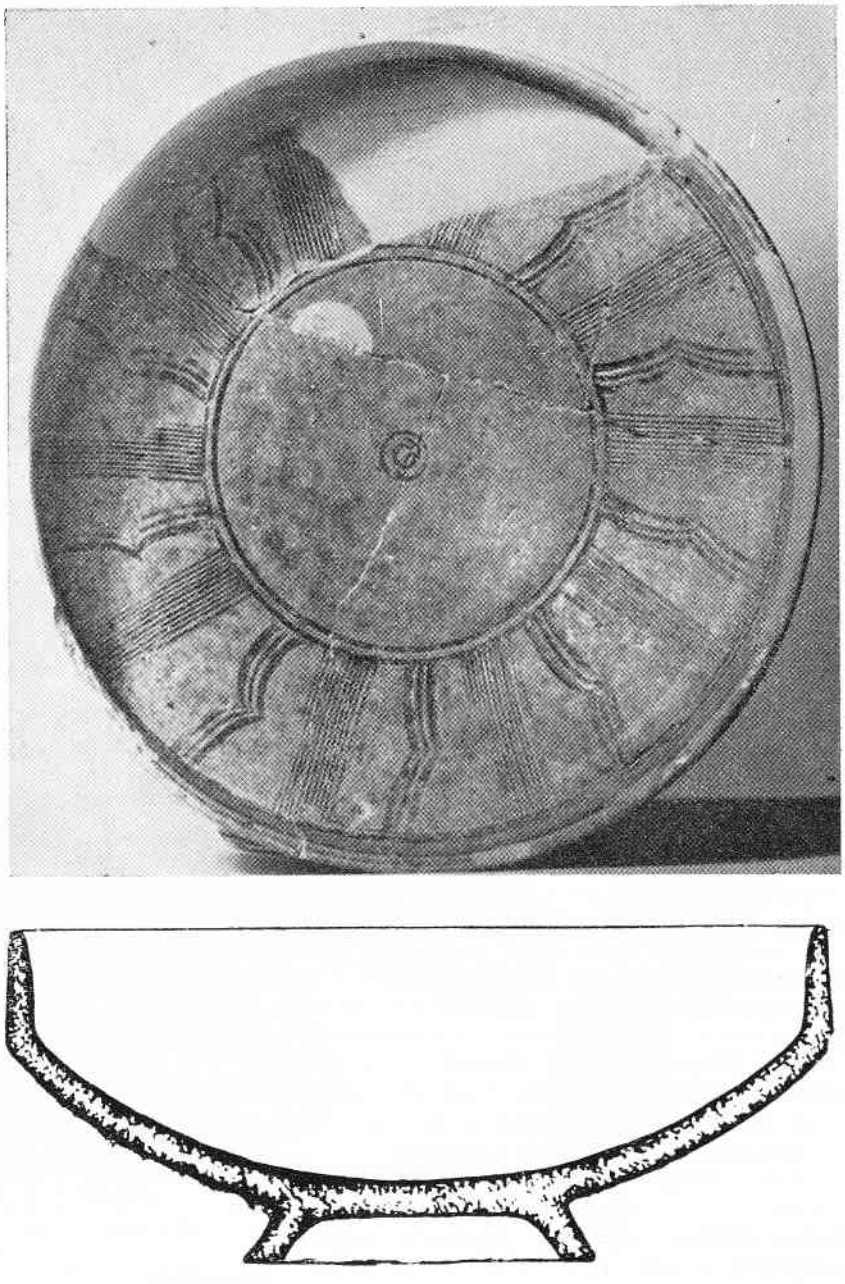

4 *Паница от София*
Plat en argile de Sofia

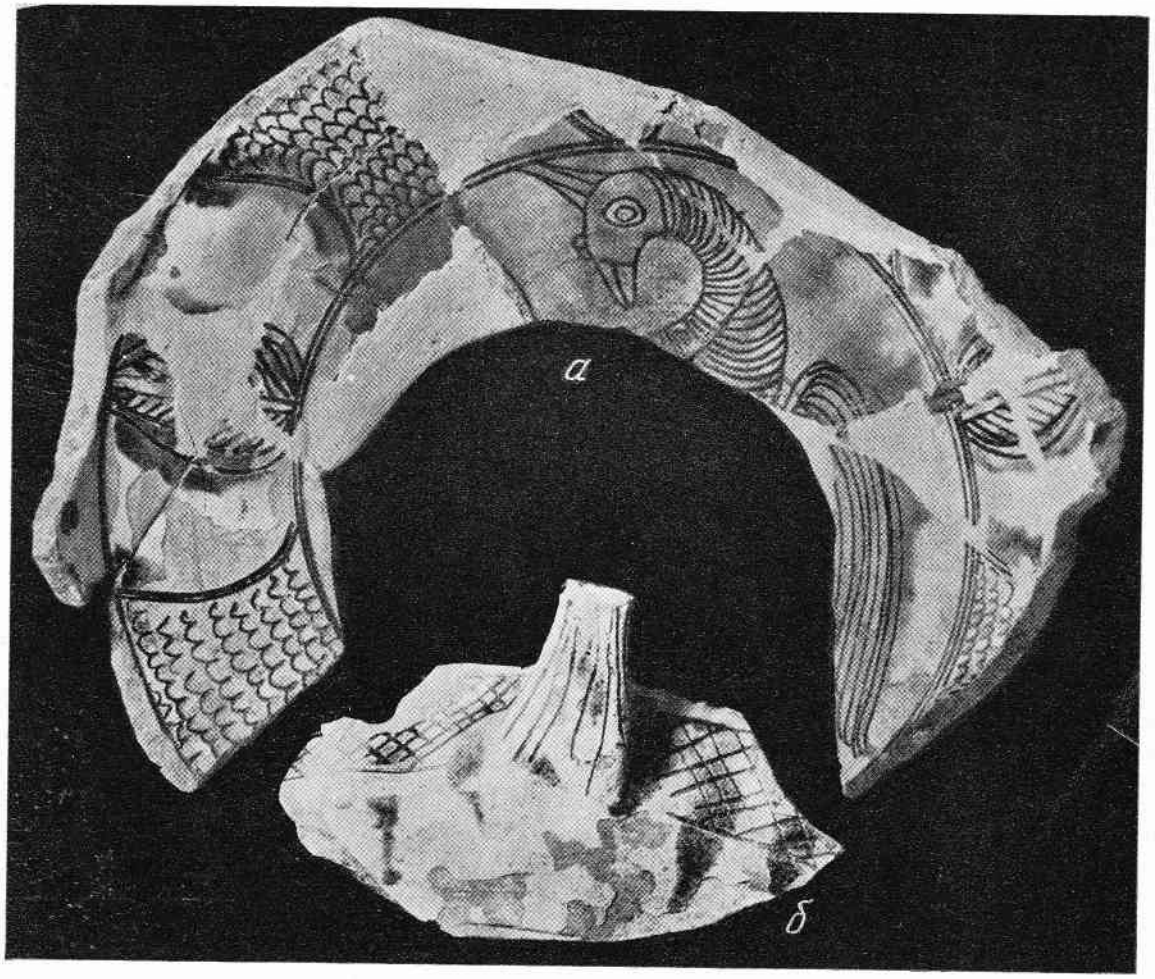

5 *Фрагменти от паница: а) гледана отвътре и б) чучур от „Двореца" в Преслав*
Fragments d'assiette du palais de Preslav: a) l'assiette vue de l'intérieur et б) bec à verser

две двойни окръжности, който е запълнен от отвесни линии и зигзаговиден орнамент (обр. 2 *3*). Образуваните между зигзаговидната линия триъгълник полета са запълнени с хоризонтални линии. Отвътре съдът е бледожълт, линиите са кафяви. Изправеният краен ръб е покрит със зелена глазура.

Интересна и грижливо изпълнена е украсата на част от паница (обр. 2 *1*). Тя се състои от плетеници, съчетани с наклонени ленти във форма на волути, които образуват мотив, подобен на кошничка. Съдът е полят с глазура със зеленикав оттенък, а врязаните линии и крайният отвесен ръб са тъмнозелени. Като декоративен мотив плетеницата се среща не само у нас, но и във Византия,[1] малоазийските градове[2] и Южна Русия.[3] Позната е и на персийското изкуство от XII—XIII в.[4] У нас намираме този мотив още през X в. върху съдове от преславската рисувана керамика.[5]

Като елементи в украсата на керамиката влизат още триъгълниците, запълнени със свободна волута (обр. 3 *4*), двойната окръжност, пресечена с две успоредни линии (обр. 3 *8*), двойната елипса, с вписана в нея елипса, пресечена от есовиден мотив (обр. 3 *2*), и свободната волута (обр. 3 *1*). Трябва да отбележим, че тези мотиви намираме върху едноцветни тънкостенни съдове, покрити с хубава светложълта глазура, и само при някои от тях под глазурата прозират кафяви или жълтеникави петна. Тези мотиви се срещат често и върху съдове от Херсон,[6] Византия и някои малоазийски градове, поддържащи връзка с последната.[7] Явно е, че тази украса е византийска. Якобсон я отнася към XII—XIII в.[8]

Растителните мотиви също са заемали място в украсата на художествената керамика.

[1] Э. Р. фон Щерн, Θеодосія и ея керамика, Одесса, 1906, стр. 60.
[2] O. Wulff, цит. съч., табл. XXV, 2167.
[3] А. Л. Якобсон, цит. съч., стр. 185 и табл. XVII, 66, XVIII, 67, 70.
[4] Пак там, стр. 185.
[5] К. Миятев, Преславската керамика, София, 1936, стр. 49, обр. 62.
[6] А. Л. Якобсон, цит. съч., табл. IV, 20; табл. IV, 22 и табл. V, 23.
[7] O. Wulff, цит. съч., табл. XXVII, 2197; табл. XXVI, 2172.
[8] А. Л. Якобсон, цит. съч., стр. 175.

Табл. I. а, б) части от чиния от м. „Хисарлъка" в Кюстендил; в) фрагмент от паница от Преслав
Pl. I. а, б) fragments d'assiette du Hisarlak à Kustendil et в) fragment d'assiette de Preslav

В повечето случаи те са съчетани с геометрически и са силно стилизирани. С цветя и несен геометричен мотив е била украсена купичката от Мадара, част от която е показана на обр. 3 *б*. Отвътре тя е била покрита със светложълта глазура, а декоративните мотиви — с кафяво. Стените на съда са тънки.

По керамиката, която ние разглеждаме, най-често се срещат стилизирани листа, съчетани с други геометрически мотиви. С листовидни фигури, запълнени с коси линин, е бил украсен бордюрът на една дълбока полихромна чиния. При нея листата се редуват с триъгълници, които също са запълнени с коси линии. Листовидни фигури, редуващи се с триъгълници, намираме във византийската керамика от XII в., както и в художествената керамика от Херсон от същото време, но в по-друга композиция: там украсата обикновено запълва вътрешността на съда, а не бордюра.[1] Стилизирани листа, очертани с широка и дълбока линия, виждаме и върху един друг фрагмент, обр. 2 *4*, само че при него листата се редуват с ленти, които се пресичат на кръст. Прави впечатление, че украсата на този къс е изпълнена много грубо. По-различна украса има фрагментът от чиния, показан на обр. 2 *5*. При него бордюрът е украсен с двойна зигзаговидна линия, а триъгълните полета, образувани от нея, със свободно стоящи волути. Този орнамент твърде много напомня на развод с атрофирани волути, какъвто се среща често по керамиката от XII—XIV в. Рисунката е доста небрежна, а линиите са разкривени. Подобна украса ни е известна върху съдове от Преслав, Мадара[2] и Несебър.[3]

Друг растителен мотив, който е украсявал дъната на съдовете, е стилизираното палмово дърво (обр. 1 *2*). Глазурата и глината са от много добро качество, както при фрагмента на обр. 3 *3*. Възможно е дори тези два фрагмента да са от един и същ съд.

Стилизираното палмово дърво е мотив, с който грънчарите от Византия[4] и от градовете по западните брегове на Мала Азия[5] са обичали да украсяват често дъната на паниците. Такъв мотив намираме и в художествената керамика от Херсон.[6]

Нерядко при керамиката сграфито централно място в украсата са заемали изображенията на животни и особено на птици. Така върху късове от дълбока паница с дебели стени от „Двореца“ в Преслав виждаме рисунка на птица (обр. 5).[7] Това изображение е заемало по-голямата част от вътрешността на съда. Птицата е представена en face, с разперени крила, свободно извита шия наляво, с дебела човка и широко отворени кръгли очи. На главата има два издатъка като качул, а над човката — две висулки. Майсторът грънчар се е помъчил да предаде и известни подробности от тялото — перата на крилата чрез успоредни вертикални линии, а перушината на шията — чрез успоредни хоризонтални линии. Изображението е доста реалистично. Птицата твърде много напомня на колхидския фазан, който е разпространен и сега в Югоизточна България.[8] Със същите подробности майсторът ни рисува и листата от орнаментния пояс, който огражда птицата. В този пояс листата се редуват с люспест мотив. В изпълнението на украсата се чувствува опитната ръка на майстора. Съдът е оцветен със светлозеленикава, а на места и с жълто-кафява глазура.

И най-после накратко ще се спра и върху фрагментите от чиния (табл. I *а*, *б*), които можем да отнесем към сграфито керамика, но вече с релефен маниер. Нейната украса е изработена не толкова чрез врязаната линия, колкото чрез отнемане на фона. Късове от такива съдове се намират по-рядко, което показва, че този керамичен тип е бил произвеждан в по-ограничено количество, отколкото обикновената керамика сграфито. От досега публикуваните материали, намерени у нас, са ми известни само два фрагмента, произхождащи от „Хисарлъка“ в Кюстендил.[9] Оттам са и фрагментите които разглеждаме. За съжаление те ни дават възможност да получим ясна представа за цялостната украса на чинията. Всеки случай вижда се как грънчарят се е стремил да запълни с фигурите цялото поле на чинията и затова е извил краката на животните, а вероятно и телата им. Отнетият фон, на който са поставени изображенията, е кафяв, дори на места тъмнокафяв. Телата на животинските фигури са покрити с жълто-кафява глазура и на места със зелени петна. Периферията на чинията е украсена с групи от рязани отвесни линии, които се редуват със свободна волута. Тя е оцветена по същия начин, както и вътрешността на чинията.

Подобни животински изображения намираме във Византия[10] и Херсон.[11] Якобсон смята, че принципът на украсата тип champ-levé е изработен в Кавказ и оттам се е разпространил в Персия, Мала Азия, Византия и Южна Русия.[12] А специално намерените в Херсон съдове с техника champ-levé той свързва с художествената керамика на Византия от XII в. и ги смята за внесени оттам.[13] Дали чинията от

[1] H. Wallis, цит. съч., табл. XXVII, 59; O. Wulff, цит. съч., табл. XXV, 2143; А. Л. Якобсон, цит. съч., табл. VI, 31, 32, 33.

[2] К. Миятев, Керамични фрагменти от Месемврия, стр. 349, обр. 12.

[3] К. Миятев, Художествена керамика, стр. 219, обр. 199.

[4] Ch. H. Morgan, Corinth, XI, The Byzantine Pottery, Cambridge, Massachusetts, 1942, стр. 161, обр. 132 a, стр. 34, обр. 23 c; D. T. Rice, The great Palace of the Byzantine Emperors, London, 1947, табл. 20, 30; O. Wulff, цит. съч., табл. XXV, 2139, 2140.

[5] O. Wulff, цит. съч., табл. XXV, 2141—2143.

[6] А. Л. Якобсон, цит. съч., табл. II, 7.

[7] К. Миятев, Разкопките в Преслав през 1930 г., стр. 211, обр. 118; стр. 212, обр. 119; стр. 215, обр. 122.

[8] П. Петев, Птиците в България, София, 1950, стр. 331 и 332, рис. 277.

[9] Й. Иванов, Кюстендилският Хисарлък и неговите старини, ИАД, VII, 1920, табл. III, 1, 2.

[10] O. Wulff, цит. съч., табл. XXII, 2073—2076.

[11] А. Л. Якобсон, цит. съч., табл. XXIX, 119 а.

[12] Пак там, стр. 170.

[13] Пак там, стр. 200.

Кюстендил е внесена от Византия или е местно производство, е малко трудно да се установи, защото по характер украсата е византийска, третирането на животинските фигури е както в блюдата от Византия и от Херсон, а и оцветяването е почти същото. Работата обаче не е много изискана. Възможно е тази чиния да е била изработена у нас от български майстор, но по византийски образец.

От разгледаната дотук художествена керамика с вдълбан контур могат да се направят някои изводи. Когато разглеждахме украсата на съдовете, видяхме, че много от мотивите, които са украсявали нашите паници, са характерни за византийската художествена керамика. Такива мотиви са например плетеницата, спиралата, волутата, снопчетата линии, които се редуват с двойни дъги или с мотив, подобен на буквата S, стилизираното палмово дърво, схематично изразеният развод (ластар) и др. Явно е, че те са дошли у нас под византийско влияние. Но не само по характера на украсата разгледаната от нас керамика стои близо до византийската. Тази близост се забелязва и в цветовете. И при нашата многоцветна керамика виждаме същите цветове — зелено, жълто и кафяво или жълто-кафяво, както у византийската керамика. От това не следва обаче, че нашите съдове са били внесени отвън. Всички фрагменти с изключение на два или три имат белези, които показват местния произход на съдовете. Почти всички фрагменти са от глина, която не е от много добро качество, глазурата на много от тях е също недоброкачествена, а рисунката небрежна, линиите разкривени и несигурни. Дори в линиите на птицата, която е изобразена върху дълбоката паница от Преслав и която е работа на опитен майстор, няма тази лекота и замах, както рисунките във византийската керамика. За произвеждането на сграфито керамика в средновековна България говорят също работилниците и пещите за изпичане на съдове с техника сграфито, които са открити на наша територия.[1] Както е известно, керамика сграфито е намерена не само в дворцовия център на българските столици, там където са живели българските владетели или членове от техните семейства и болярите, но и в нашите средновековни градове и по-малки селища, каквото е например селището, което беше разкопано в чашата на язовир „Г. Димитров". Това показва, че тази керамика е била навлязла широко в бита на населението. Изглежда, че тя е задоволявала не само нуждите и вкуса на лицата от феодалната класа, но и потребностите на обикновените граждани. Материалите показват също, че за задоволяване нуждите на феодалната аристокрация са били внасяни и съдове отвън.

[1] Д. Ил. Димитров, Работилница за трапезна керамика във Варна, ИВАД, XI, Варна, 1960, стр. 111 и сл.

Раннобългарски находки край Островския окоп

Богдан Николов

Раннобългарската култура във Врачанско е засега почти непроучена. С изключение на оскъдния керамичен материал от с. Букьовци[1] други материали от този окръг не са обнародвани. Напоследък обаче тук се открива не само керамика от времето на Първата българска държава, но също така и предмети от бита, накити, въоръжение и др. Това ни задължава да обърнем по-сериозно внимание на този край, за да се предприемат по-задълбочени проучвания.

Материалите, които обнародваме в настоящото съобщение, са изключително случайни находки, намерени при оран или копане. Системни проучвания по тези места не са предприемани.

Прави впечатление, че материалите, с които разполагаме, са откривани в района на Островския и отчасти на Хайрединския окоп. За последните две раннобългарски отбранителни съоръжения досега доста е писано, но никой от авторите не се е опирал на по-значителен археологически материал, намерен в този район.[2]

През пролетта на 1960 г. в северната окрайнина на с. Галиче — местността „Босовите камъни" — при копането на основи на постройки за ТКЗС работниците попаднаха на ломени камъни от основи на жилища, споявани с глина, огнища, два хромелни камъка от ръчна мелница (обр. 1), железни гвоздеи и много парчета от глинени съдове. Оттук е била извадена и една мраморна глава от статуя, силно повредена и обезличена. Тя има античен произход и е пренесена тук от някое близко късноримско селище, каквито има наоколо.

[1] К. Миятев, Един старославянски двуобреден некропол при с. Букьовци, Сб. в чест на Н. С. Державин, М.—Л., 1947; К. Миятев, Славянската керамика в България, С., 1948, стр. 36 и 53; Ж. Въжарова, Славянският некропол в с. Букьовци, Врачанско, Археология, год. I, 1959, кн. 1—2.

[2] К. Шкорпил, Некоторые из дорог восточной Болгарии, ИРАИК, X, 1905, стр. 528 и 531.

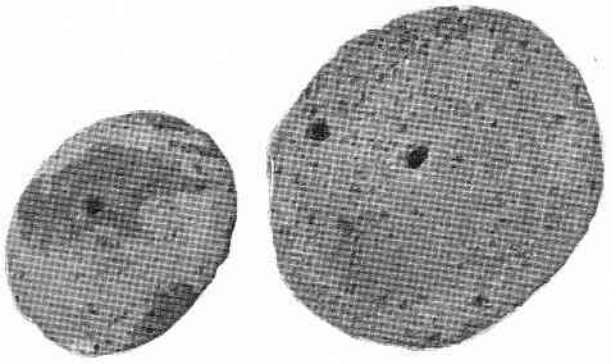

1 *Хромели от м. „Босовите камъни“ в с. Галиче, Moulin à bras du lieudit Bosovite kamani du village Galiče*

Като прегледахме културния пласт в местността „Босовите камъни“, установихме, че той е само от периода на Първата българска държава, а материали от по-ранна или по-късна епоха (с изключение на случайно попадналата мраморна антична глава от статуя) тук не се откриха. Основание за тази констатация ни дава главно керамичният материал. Тук се явяват двете групи ранносредновековна керамика, известни в старобългарските центрове в Североизточна България.[1]

Есента на същата година Георги В. Драганов, от с. Галиче, при копане на пръст за тухли в източния край на местността „Босовите камъни“, попадна на голям раннобългарски некропол.

Погребенията в този некропол са извършени чрез трупополагане. Скелетите лежат обърнати с главите на запад и краката на изток. Разкрити са били към 15 погребения и след това работата на това място беше преустановена по наше нареждане.

Разкопаните гробове са на дълбочина от 0,80 до 1 м и са в редица от юг към север, разположени успоредно един на друг на разстояние до 1 м. Успоредно на едната редица, на 2 м източно, следва втора редица погребения, разположени по същия начин. В повечето от разкопаните гробове се намери погребален инвентар: бронзови пръстени (обр. 2), бронзови обеци и копчета (обр. 3) и две добре запазени амфоровидни стомни.[2]

По-голям интерес представляват двете амфоровидни стомни. Едната е висока 0,31 м и широка в издутата си част 0,14 м (обр. 4 *а*). Работена е на грънчарско колело от добре пречистена глина. При изпичането едната страна е получила сив цвят, а другата сиво-черен. Външната ѝ повърхност е украсена с излъскани линии, които при пресичането си образуват ромбовидна мрежа. Втората стомна (обр. 4 *б*) има същата форма и големина, но е намерена с отчупено устие. Работена е също на грънчарско колело и при изпичането е получила бледорозов цвят. От едната ѝ страна на шийката е издълбан знак (обр. 5 *а*). И двете стомни са намерени при главите на скелетите.

От изложеното се вижда, че в посочената местност се намират останките на едно значително раннобългарско селище и неговият некропол. Селището обхваща не само местността „Босовите камъни“, но също така и част от дворовете в северната окрайнина на днешното с. Галиче. Така в двора на Васил Кунов на дълбочина 0,80 м при копане на вареница беше намерено глинено гърне без дръжка (обр. 4 *в*), с отчупен в по-голямата си част устен ръб. Гърнето е високо 0,115 м и с диаметър в най-издутата си част 0,085 м. Работено е на грънчарско колело от пречистена глина и при изпичането е придобило сив цвят. В същия двор и в дворовете около него при копане се намират много парчета от глинени съдове, които се отнасят към двете групи ранносредновековна керамика.

Второто значително селище се намира на 8 км северно от Кнежа в местността „Гостиля“. Разкриването му стана през лятото на 1961 г. от трактористи, които са орали на дълбочина 0,40—0,50 м. Селището е разположено в дължина по левия бряг на малката рекичка Гостиля.

По повърхността на нивата се намират останки от две културни епохи — късноримската и раннобългарската.

Останките на първата култура се състоят от късноримска керамика, покривен материал (плоски и извити керемиди), тухли, римски императорски монети и др. От втората културна епоха се намира обилен керамичен материал от двете групи ранносредновековна керамика. Тук беше намерена и една добре запазена амфоровидна стомна (обр. 6 *а*). Тя е висока 0,23 м и с диаметър в издутата си част 0,10 м. Работена е на грънчарско колело и при изпичането

[1] С. Станчев, Некрополът до Нови пазар, С., 1958, стр. 60—63, 79—81, 93 и сл.

[2] С. Станчев, цит. съч., стр. 68, обр. 10_{1-5}; Й. Чангова, Средновековни амфори в България, ИАИ, XXII, 1959, стр. 248, обр. 4—6, 7.

2 *Бронзови пръстени от некропола в м. „Босовите камъни“ в с. Галиче Bagues en bronze de la nécropole de Bosovite kamani de Galiče*

3 *Бронзови обеци и бронзово копче от некропола при с. Галиче △ Boucles d'oreilles et bouton de bronze de la nécropole près de Galiče*

е придобила керемиденочервен цвят. Върху едната страна на съда е врязан знак (обр. 5 *б*).

Следващите две находища с раннобългарска керамика се намират на около 5 км източно и югоизточно оттук в района на с. Долни Луковит.

Първото находище е в местността „Помашка падина" на 1,5 км северно от селото. В тази местност се намират богати останки от късноримско селище и крепост. Последната се намира източно от „Помашка падина" в т. нар. местност „Владимировото". При оране и копане и в двете местности изравят късноримска керамика и римски императорски монети. Намерена е също една бронзова статуйка на кентавър (намират се в местната музейна сбирка на прогимназията) и един бронзов свещник, върху който се чете латински надпис: Utere felix felicite (намира се в сбирките на Окръжния музей във Враца под инв. № 515).

Заедно с късноримските останки в местността „Помашка падина" се намира и раннобългарска керамика от двете групи (обр. 7). Като случайна находка тук е намерена една амфоровидна стомна (обр. 8 *а*), висока 0,29 м и с диаметър в издутата част 0,12 м. Работена е на грънчарско колело и е добре изпечена. Има кафяво-червен цвят и загладена външна повърхност.

Второто находище е в югозападната част на самото село Долни Луковит. В т. нар. „Широка улица" (при фамилията Гаджалете) порой беше изровил една амфоровидна стомна (обр. 8 *б*), висока 0,22 м и широка 0,12 м. Работена е на грънчарско колело и е добре изпечена. Има кафяво-червен цвят. Външната ѝ повърхност, от основите на дръжките надолу, е украсена с концентрични канелюри. В долната част от двете страни на шийката на съда е изрязан по един знак (обр. 5 *в, г*). При оглеждането

4 *а) амфоровидна стомна; б) амфоровидна стомна със знак от некропола при с. Галиче и в) глинено гърне от селището при с. Галиче △ а) cruche en forme d'amphore, б) cruche en forme d'amphore marquée, provenant de la nécropole près de Galiče et в) pot d'argile provenant du site près de Galiče*

на местността, където е намерена стомната, други материали и керамика не се намериха.

Неизвестно при какви обстоятелства в околностите на с. Байкал (бившо Бешлий, Борил)

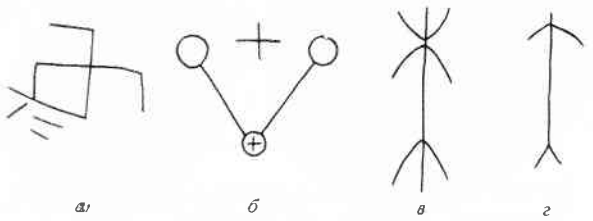

5 *Знаци върху глинени съдове*
Marques de vases d'argile

е намерена една амфоровидна глинена стомна с плоско дъно и две дръжки (обр. 6 *б*), която се намира сега в Оряховския музей (инв. № А 76). Стомната е висока 0,18 м, с диаметър на дъното 0,06 м и на търбуха 0,08 м. Работена е грубо на ръка от пречистена глина и е сравнително добре изпечена. Има черен цвят и външната и повърхност е украсена с излъскани линии, които се пресичат и образуват ромбовидна мрежа.

Източно от с. Галово върху насипа на Островския окоп е изоран от трактористи запазен железен меч (обр. 9). Мечът заедно с дръжката е дълъг 0,89 м, а резецът без дръжката — 0,78 м. Мечът е двуостър, със заоблен връх, средната ширина на резеца му е 0,05 м. Дръжката му е била обкована, като обковката е била прихванатa с два железни гвоздея, единият от които е запазен. Между дръжката и резеца е нахлузено бронзово кръстовище, дълго 0,13 и широко 0,035 м. То е отливано, запазено е добре и е покрито със зелена патина. Това е един от сравнително най-добре запазените мечове от този тип, които са намирани у нас. Подобно кръстовище е намерено и в Плиска.[1]

В местността „Стублата", на 2 км югоизточно от с. Крушовица, при копане на пръст в брега се намери вкопана пещ за печене на хляб. Пещта има диаметър на основата 0,95 м и предполагаема височина 0,60 м. Подът на пещта е направен, като най-напред са били наредени в един пласт късове от глинени съдове, които се отнасят към първата група ранносредновековна керамика. После фрагментите са измазани с тънък слой глина. При употребата на пещта от изпичането подът и стените са придобили керемиденочервен цвят. Наоколо в същата местност се намират късове керамика от първата група, а също и материали от бронзовата и късножелязната епоха.

На 4 км източно от с. Бороваи, на изток от извора Лапчовец, при оран се намират по повърхността на земята парчета керамика, които също така се числят към първата група ранносредновековна керамика. Северно пък от извора Лапчовец по склона се намират при оран материали от каменно-медната епоха, между които каменни оръдия на труда, глинени идоли с врязани геометрични орнаменти по повърхността, култови глинени масички и др.

В околностите на с. Габаре, където се губи краят на Островския окоп, се намират късове керамика от първата група.

Описаните находища с раннобългарска керамика и материали се намират от двете страни на Островския окоп. От източната му страна са: Байкал, местността „Гостиля", находищата при с. Долни Луковит и с. Габаре,

[1] С. Станчев, Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г., ИАИ, XX, 1955, стр. 207, обр. 24.

6 *а) амфоровидна стомна със знак от м. „Гостиля" при Кнежа; б) амфоровидна стомна от с. Байкал △ а) cruche en forme d'amphore marquée, provenant du lieudit Gostilia près de Kneja; б) cruche en forme d'amphore du village Baïkal*

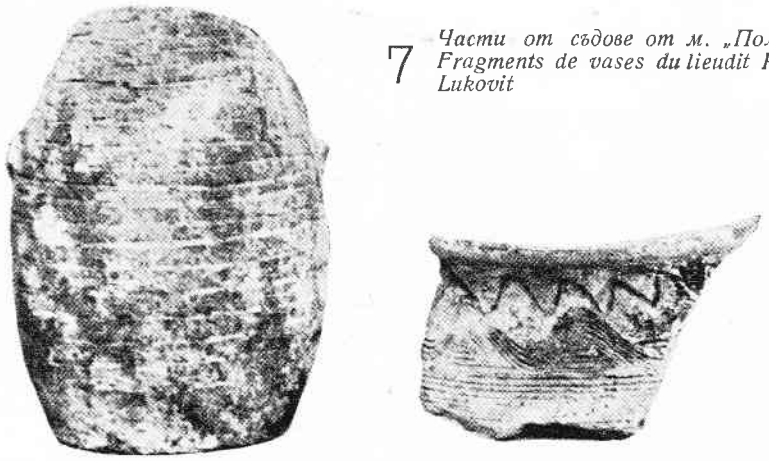

7 *Части от съдове от м. „Помашка падина" при с. Долни Луковит* △ *Fragments de vases du lieudit Pomaška padina près du village Dolni Lukovit*

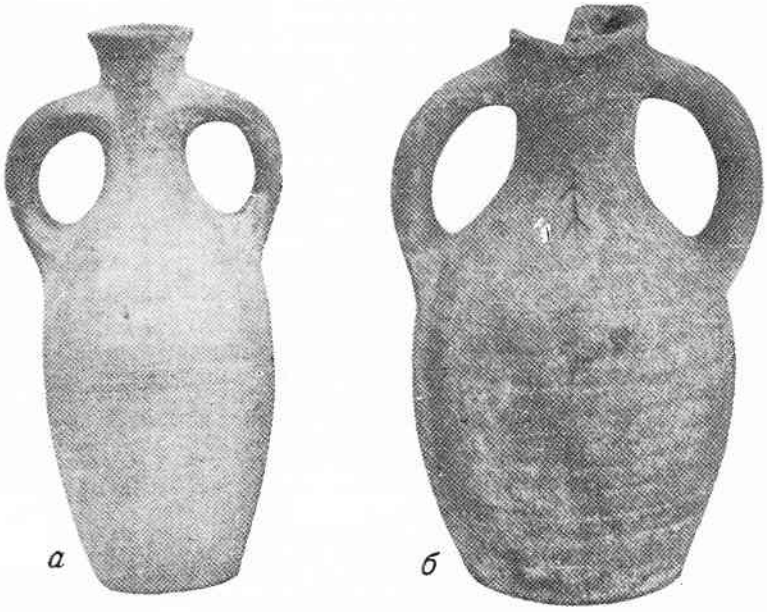

8 *а) амфоровидна стомна от м. „Помашка падина" при с. Долни Луковит; б) амфоровидна стомна със знаци от с. Долни Луковит* △ *а) cruche en forme d'amphore de Pomaška padina près de Dolni Lukovit; б) cruche en forme d'amphore marquée de Dolni Lukovit*

а от западната страна на окопа са селата Букьовци, Крушовица, Галиче и Бороваи.

Забележително е, че изведнъж, и то като случайни находки, се намират толкова много материали и обекти, които са в непосредствена близост с Островския окоп. В по-голямата част от изброените селища се среща заедно ранносредновековна българска керамика и от двата типа. Тъй като Хайрединският окоп минава изключително през незаселена днес местност, то едни по-сериозни проучвания биха открили и около него материали от същата епоха.

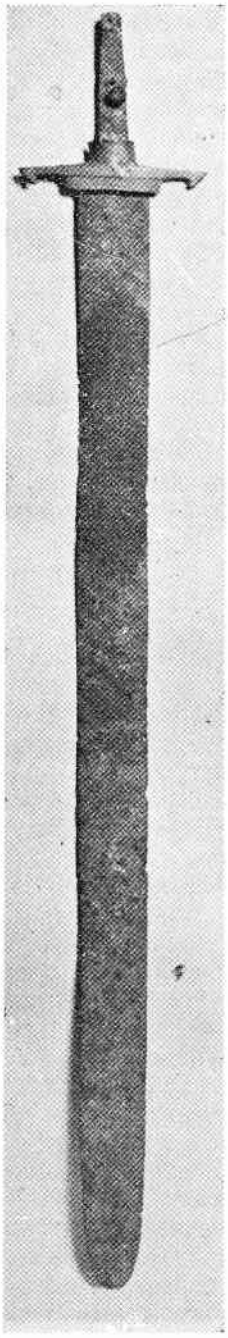

9 *Железен меч от „Островския окоп" при с. Галово* △ *Epée en fer du „Valum d'Ostrov" près de Galovo*

Новооткрит старохристиянски некропол при с. Горна Бешовица, Врачанско

Теофил Иванов

Доскоро с. Горна Бешовица, Врачанско, беше известно в археологическата литература единствено с останките от неолитното селище, което се намира на 1 км западно от селото в местността „Латинските гробища".[1] Обаче една случайна находка показа, че около площада се е простирал старохристиянски некропол, принадлежащ към едно неизвестно късноримско село (vicus). Неговите останки още не са открити, но те трябва да се търсят в съседство с некропола в района на днешното село. Върху височината непосредствено на юг от селото има една местност, която местното население нарича „Калето". Несъмнено там е съществувало старо селище, което не е още проучено от специалисти.

През февруари 1961 г. при копаене на яма в двора на родната къща на народния художник проф. Иван Фунев, разположен северозападно от църквата на площада, била открита старохристиянска гробница и римска надгробна плоча от друго по-ранно погребение, употребена като строителен материал. През октомври същата година проучих на място находката и излагам резултатите в настоящото съобщение.

1. Надгробен паметник на тракиец-войник от cohors I Bracarum

Надгробната плоча е изработена от бял варовик и има правоъгълно лице.[2] Височината ѝ без клина е 2,06 м, ширината 0,72 м и дебелината 0,21 м (горе) и 0,25 м (долу). Тя се намери натрошена на две нееднакви части: горната, висока 0,86 м, и долната 1,20 м, употребени за северна и горна страница на входа на старохристиянската гробница. За южна страница беше използувана поставката на плочата.

Лицевата повърхност на надгробната плоча е разчленена на няколко хоризонтални полета и е богато украсена с релефни изображения (обр. 1). Разграничават се акротерии и триъгълен фронтон, три правоъгълни полета с релефни изображения, надписно поле и цокъл с релеф.

а. Горната част на плочата следва извивките на двата дъговидни акротерия и триъгълния фронтон между тях, обрамчени с тясна гладка рамка, широка 2 см (обр. 2). Полето на всеки акротерий е заето от релефното изображение на гения на смъртта, представен като голо крилато момче, полегнало с кръстосани крака и подпряло главата си върху едната ръка, в другата ръка държи венец. Двете изображения са напълно симетрични и предадени по еднакъв начин. Те приличат на релефните изображения на гениите на смъртта върху акротериите на похлупаците на саркофази от римската епоха у нас и от другите римски провинции.[3] Подобни изображения се срещат върху саркофазите от Ескус (с. Гиген, Плевенско),[4] с. Байкал[5] (западно от Ескус), Врачански окръг, с. Чавдарци,[6] Ловешко, Павликени,[7] с. Арчар,[8] Видинско, и др. Освен това геният на смъртта се изобразява върху надгробни плочи и паметници както в Мизия,[9] така и в други римски провинции.[10]

В триъгълния фронтон са изобразени фигурите на прегърналите се Амор и Психея. Амор е застанал отляво. Той е гол, както обикновено върху надгробните паметници. Психея е отдясно. Тя е облечена с туника до кръста. Зад гърба ѝ се показват крилата. Този символ на неразделната любов, появил се в елинистическото изкуство, придобива голяма популярност през римската епоха, особено върху надгробните паметници.[11] Амор и Психея са изобразени върху варовикова плоча от Ескус, която е образувала дългата страна на гроб,[12] върху мраморен фрагмент от Нове (местността „Стъклен" при Свищов)[13] и др. Същият декоративен мотив се среща върху саркофази[14] и надгробни плочи[15] от други провинции.

[1] Х. В. Шкорпил, Доисторические памятники Болгарии, Зап. имп. Одесс. общ. ист. древн., XIX, 1896, стр. 73 и сл.; А. Чилингиров, ГНМ, 1919, стр. 75; В. Миков, Предисторически селища и находки в България, Материали за археологическа карта на България, кн. VII, София, 1933, стр. 39. При строежа на микроязовира на същото място през 1961 г. се откриха други неолитни материали.

[2] Сега се пази в Окръжния музей във Враца.

[3] D A, I, стр. 1609 и сл.

[4] A. Frova, Lo scavo della missione archeologica italiana ad Oescus, Boll. dell'Istituto Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte, XI, Roma, 1948, стр. 19, обр. 61. К. Шкорпил, ИРАИК, X, 1905, стр. 463, табл. CV 3.

[5] К. Шкорпил, цит. съч., стр. 465, табл. CV 4 — пълно сходство с гениите на смъртта при плочата от с. Г. Бешовица.

[6] ИАД, III, 1913, стр. 321 — гениите на смъртта държат в едната ръка венец, а в другата ръка обърната надолу факла.

[7] Д. Дончев, ИАИ, VIII, 1938, стр. 455, обр. 275.

[8] ИАД, I, 1910, стр. 9, обр. 3 — прави гении на смъртта и гирлянди върху раменатa им.

[9] И. Велков, ИАИ, IV, 1926—1927, стр. 312 — мраморна статуетка на гения на смъртта (от Ескус), подпрян на дясната ръка, в лявата ръка държи венец и се подпира на обърнатата надолу факла; Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време в Северна България, София, 1942, стр. 31, № 34, обр. 6 (с. Арчар), стр. 76, обр. 106 (с. Ген. Мариново, Видинско), стр. 63 (с. Арчар); S. Ferri, Arte romana sul Danubio, Milano, 1933, обр. 329.

[10] S Ferri, цит. съч., стр. 99,обр. 82, стр. 97, обр. 87 (от Клагенфурт).

[11] A. Schober, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, Wien, 1923, стр. 204.

[12] И. Велков, ИАИ, IV, 1926—1927, стр. 312.

[13] С. Стефанов, ИАИ, V, 1928—1929, стр. 321, обр. 186.

[14] S. Ferri, цит. съч., стр. 360 и сл., обр. 487 — саркофаг от Сирмиум (Долна Митровица), сега във Виена.

[15] Пак там, стр. 99, обр. 82; A. Schober, цит. съч., стр 133 — надгробен паметник от Poetovio (сега Pettau).

1 *Надгробна плоча от с. Горна Бешовица, Врачанско*
Dalle funéraire de Gorna Bešovica, arr. de Vraca

Изобщо горната част на надгробнита плоча от с. Горна Бешовица прилича на късата страна на похлупака на саркофазите от римската епоха, с тази разлика, че гениите на смъртта са представени обикновено върху акротериите по надлъжната страна на похлупака.

б. Първо релефно поле. Вътрешната му ширина е 0,64 м и височина 0,38 м (обр. 2). Наоколо е ограничено с тясна гладка рамка (ширина 0,035—0,04 м). Изобразени са два симетрично разположени един срещу друг тракийски конника-херои, заети в лов на зайци, придружени от своите кучета.

Левият конник е обърнал главата и гръдния си кош насреща. Главата му е доста голяма и несъразмерна с пропорциите на тялото. Косата е високо подрязана и схематично предадена. Челото е високо. Очните ябълки са големи и твърде вдлъбнати навътре. Ирисът и зеницата не са отбелязани. Лицето е голобрадо, младо и овално. То има подчертани портретни черти, с което се отличава от стереотипните образи на тракийските конници-херои. Носът е дълъг и гърбав. Устата му е голяма, с прибрани устни. Гръдният кош е сравнително къс по отношение на останалата част на тялото. Конникът е облечен с къс до колената хитон, препасан през кръста с кожен колан, който има пръстеновидна металическа тока, т. нар. войнишки колан (cingulum militare). На гърба му се развява хламида, прикрепена на дясното рамо с кръстовидна фибула. В дясната вдигната ръка той държи късо копие с върха надолу, което се готви да хвърли върху един заек, преследван от кучето му, изобразени под коня. В лявата ръка конникът държи кръгъл щит за отвесния ремък от вътрешната страна. Подобен тип щит често се изобразява върху оброчни релефи на тракийския конник-херой от нашите земи.[1] На левия хълбок той има дълъг меч, от който се показва полусферичната дръжка и част от тялото. Върху малък брой оброчни плочки на тракийския конник-херой у нас се среща меч, и то къс, прикрепен с кожен ремък за дясното рамо,[2] различен от този върху разглежданата плоча от с. Горна Бешовица. Дълъг меч държи първата мъжка фигура (войник) във второто релефно поле, както ще видим след малко.

Конят е даден в галоп надясно. Той е моделиран много добре. Само краката на втор план са изразени схематично. Главата на коня е украсена със сферична качулка, разчленена от врязани лъкатушни линии. Качулка със същата[3] или друга форма[4] се явява често при изображенията на коне върху оброчните релефи на тракийския конник-херой от Мизия и Тракия. Конникът не е държал поводите на коня в ръцете си. По всяка вероятност те са преминавали към лявата му страна. Под коня тича куче, което е настигнало преследвания заек. Тази сцена, макар и порядка, също е позната от релефите на тракийския конник-херой.[5] При някои релефи от нашите земи конникът държи в дясната си ръка убития заек.[6] При други релефи на тракийския конник той държи в ръката си сърна,[7] обаче най-често преследваното животно е глиганът.[8]

Десният конник иконографски доста прилича на левия, макар че се наблюдават някои отличия в чертите на лицето и атрибутите. Главата му е обърната напред. Тя е също едра и по-голяма от тази на левия конник. По липса на място тя докосва горната рамка на релефното поле. Лицето е голобрадо и малко продълговато, с портретни черти. Начинът на предаване на косата, очите, носа и устата е същият, както при другия конник. Тялото му е по-високо и по-добре пропорционирано, отколкото това на левия конник. Изглежда, че каменоделецът е искал да подчертае разликата във физическия ръст и може би във възрастта на двата конника. За подобно предположение говорят и данните от надписа на надгробната плоча. Конникът е облечен с къс хитон и развяваща се назад хламида, прикрепена на дясното рамо с кръстовидна фибула. В дясната си вдигната ръка той държи късо копие, чийто връх преминава върху горната рамка на релефното поле. В лявата ръка държи поводите на коня, обаче ръката е дадена в неестествено положение, при което се виждат пръстите.

Конят е предаден също така релефно и добре, както левият, с тази разлика, че тялото му е по-издължено. На главата му се вижда полусферична качулка. Опашката се извива и преминава върху дясната рамка на релефното поле. Под коня тича заек, настигнат и захапан от кучето на конника-ловец.

Между двата конника е изобразен отвесен предмет, чиято повърхност е разчленена от три релефни ивици.

Като се съпоставят изображенията в двете половини на релефното поле, наблюдава се пълна симетрия и до голяма степен дублиране. Обаче все пак каменоделецът се е постарал да внесе известни нюанси при предаването на еднаквите неща при двата конника. Така например хламидите на двата конника, макар и еднакви по характера си, все пак са дадени като две отделни дрехи. Също така сцената със заека и кучето при двата релефа се отличава с някои особености при изпълнението. Но най-очебийната разлика е в третирането на фигурите на конниците. Те се отличават по израза на лицето си и по своя ръст. И двата иконографски типа намираме поотделно върху оброчните плочи на тракийския конник-херой. Еди-

[1] G. I. Kazarow, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, Budapest, 1938, стр. 23, № 15, обр. 10, стр. 26, № 46, обр. 19, стр. 32, № 90, обр. 36, стр. 42, № 154, обр. 68, стр. 47, № 180, обр. 85, 86 и др.

[2] Пак там, № 225, обр. 124, № 381, обр. 209 и др.

[3] Пак там, № 143, обр. 61, № 212, обр. 116 и др.

[4] Пак там, № 323, обр. 179, № 374, обр. 205 (заострена форма), № 381, обр. 209 (гъбовидна форма).

[5] Пак там, № 985, обр. 475 а, № 1070, обр. 511, № 1077, обр. 515 и др.

[6] Пак там, № 143, обр. 61, № 979, обр. 473.

[7] Пак там, № 95, обр. 38, № 135, обр. 56, № 161, обр. 73, № 185, обр. 90 и др.

[8] Пак там, passim.

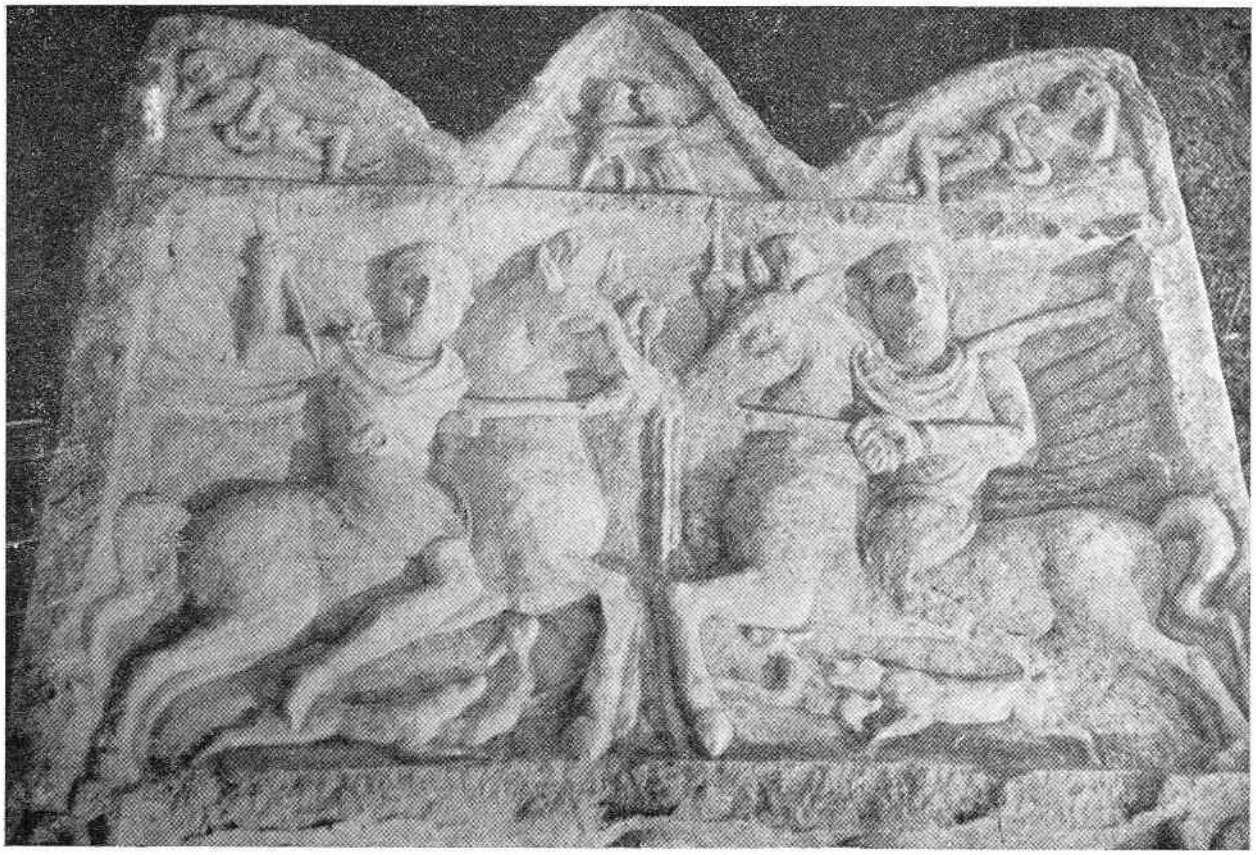

2 *Първото релефно поле*
Champ supérieur décoré de la dalle

ният тип представя конника с кръгъл щит в лявата ръка и с късо копие в дясната ръка, придружен от кучето си да преследва глиган или заек. Този прототип е бил използуван от каменоделеца за левия конник. Вторият тип изобразява конника с късо копие в дясната ръка, преследвайки глиган или заек, последван от кучето си. Той е послужил като образец за десния конник.

Въз основа на проучването на редица надгробни паметници и саркофази от римската епоха, открити в земите, населявани от траките, или в други страни, гдето са служели и са починали лица от тракийски произход, е установено, че мъжете траки след смъртта им били хероизирани и представяни върху надгробните паметници като тракийския конник-херой, главното божество у траките.[1] Тази междинна степен „херой" между простосмъртните и боговете върху някои надписи изрично е спомената с израза *νέος ἥρως*.[2] Гръцката иконография на хероизиране е т. нар. погребално угощение (coena funebris), изобразено върху значителен брой паметници от Мизия и Тракия, особено от Черноморието (Одесос и др.).[3] При един надгробен паметник от Варна върху едната страна се вижда „погребално угощение", а върху другата тракийски конник-херой, хероизиран образ на покойния тракиец.[4] Има надгробни паметници от римската епоха, върху които са изобразени войници от конните части с типич-

[1] За изображения на тракийския конник-херой върху надгробни паметници вж. Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време в Северна България, стр. 85 и сл., № 19, обр. 33, № 53, обр. 96, № 55, обр. 86 и др.; Д. П. Димитров, Портретът върху античните надгробни плочи от римско време в Североизточна Македония, ИАИ, XIII, 1939, стр. 28 и 115, № 21, обр. 34 (Гоцеделчевско), стр. 37 и 118 и сл., № 36, обр. 53 (Враня), стр. 38 и 119, № 37, обр. 54 (с. Пиперица, Сандански), стр. 38 и 119, № 38, обр. 55 (с. Ласкарево, Сандански), стр. 62, обр. 86 (Солун) и др.; К. Шкорпил, Антични паметници с изображения на тракийски конник във Варненския музей, ИАИ, XIII, 1939, стр. 130 и сл., обр. 133, стр. 139, обр. 150; Избрани паметници на античното изкуство в България, ИАД, I, 1910, стр. 9, обр. 3 (саркофаг от с. Арчар, Видинско); ИАД, II, 1911, стр. 276 и сл., обр. 13 (саркофаг от с. Чавдарци (Лъжене), Ловешко), вж. също Ferri, цит. съч., стр. 368, обр. 500; А. Цветков, ИАИ, VIII, 1934, стр. 449 и сл., обр. 267 (саркофаг от с. Долна Бешовица, Врачанско) и др.

[2] G. I. Kazarow, цит. съч., № 377, обр. 207.

[3] Г. Тончева, Сюжетът „погребално угощение" върху паметници от Одесос, Археология, III, 1961, кн. 4, стр. 18 и сл.

[4] Пак там, стр. 22; М. Мирчев, Антични паметници от Северна България в музея в гр. Сталин, ИАИ, XVII, 1950, стр. 272, обр. 220 и 221.

За други примери вж. Г. Тончева, цит. съч., стр. 22 и сл.; G. Mihailov, Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, I, 1956, № 467, 475.

ното им въоръжение и с изричния надпис.[1] Но при тях не се касае за тракийски конник-херой.

в. Второ релефно поле. Докато изображенията на гения на смъртта, Амор и Психея и двамата тракийски конника-херои са свързани непосредствено със смъртта и задгробния живот, то сцените във второто и третото релефно поле се отнасят към живота на земята (обр. 3). Дори тази граница каменоделецът е изразил технически, като е отделил акротериите, триъгълния фронт и първото релефно поле от останалите полета на надгробната плоча. Рамката на плочата от второто поле надолу е широка (0,075—0,08 м) и е украсена със силно стилизиран лозов клон, отрупан с гроздове. Второто поле, дълго 0,56 м и високо 0,42 м, е заето от релефните фигури на двама мъже, една жена, едно момиче и едно момче. Отляво е представен един римски войник-пехотинец, обърнат с лице насреща. Главата му е едра. Косата е високо подстригана и предадена доста сумарно. Челото е високо. Очите са големи и силно подчертани. Ирисът и зениците не са изразени. Носът, устата и брадичката сега са повредени. Несъмнено лицето има портретни черти. Мъжът е облечен в къса до колената туника и е наметнат със сагум (войнишка връхна дреха), прикрепена на дясното му рамо с кръстовидна фибула. В лявата си ръка той държи свитък, а на левия му хълбок виси дълъг меч (spatha) в ножница, която по средата има два долепени релефни пръстена, а долу завършва със сфероиден издатък. Мечът е бил прикрепен за кръста с помощта на прехвърлен през дясното рамо широк кожен ремък. Тацит[2] в „Аналите", XII, 35, съобщава, че по негово време помощните войски носели дълъг меч (spatha), а легионерите къс меч (gladius). Обаче върху надгробни плочи не само на легионери, но и на войници от помощните войски през II в. на н. е. се среща винаги късият меч, носен на дясната страна.[3] Едва от края на II в. и особено от средата на III в. дългият меч е станал задължително оръжие на войниците от помощните войски.[4] Той се е носел на левия хълбок и се е прикрепвал за кожен колан. Подобен меч е намерен в Карнунтум (Австрия), дълъг 0,95 м.[5] По времето на император Диоклетиан (284—305 г.) легионерите носели дълъг меч (spatha) и кама (semispatha).[6] Дълъг меч от типа на този върху разглежданата плоча е изобразен върху надгробни паметници от с. Долна Бешовица,[7] Кунино,[8] Врачанско, Тетевен,[9] с. Ласкарево,[10] Сандански, и другаде. Той се среща също така върху надгробни плочи от други римски провинции.[11]

В дясната спусната ръка войникът от с. Горна Бешовица държи тесен и дълъг предмет, който има тънка дръжка, а след това се разширява постепенно надолу, с конкавни контури. Точното му предназначение не е ясно.

Вторият мъж е малко по-висок от първия. Главата му допира до горната рамка на релефното поле. Той е обърнат насреща. Главата му е едра. Косата и очите са същите, както при първия мъж (войник). Носът и устата са повредени. Мъжът е облечен в къса туника, закрепена на дясното рамо с кръстовидна фибула. В дясната си ръка държи късо копие, обърнато с върха нагоре. Няма съмнение, че в случая се касае за лице, което е служело в римската войска. Десният крак е повреден.

Останалите лица представят семейството на втория мъж, защото са представени до него. Жена му е дадена насреща. Челото ѝ е високо. Очите са големи. За съжаление лицето е повредено. Жената е облечена в дълъг до пръстите на краката хитон и наметната с къса връхна дреха (химатион), която образува покривало на главата. Лявата ръка е спусната надолу, а дясната ръка е свита в лакътя и под връхната дреха. До жената е представено момиче, облечено в дълга препасана туника. Косата ѝ образува едри къдрици. Очите са големи. Носът и устата са повредени. В дясната свита ръка тя държи обул предмет, вероятно ябълка. Другата ѝ ръка е спусната надолу покрай тялото. Между първия и втория мъж се вижда малко момче, облечено в къса туника. Трябва да се предположи, че то е дете на втория мъж. Родствените връзки между отделните лица се изясняват до известна степен от съдържанието на надписа, за което ще стане дума по-долу.

г. Трето релефно поле. То представя тесен фриз, дълъг 0,56 м и висок 0,155 м, в който са представени три двойки младежи: боксьори, борци и атлети (обр. 4). Подобни сцени се срещат върху каменни списъци на ефеби от Дионисопол (Балчик),[12] Одесос (Варна),[13] от

[1] Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време в Северна България, стр. 29, № 27, обр. 43 — надгробна плоча от с. Хърлец, Врачанско.

[2] P. Couissin, Les armes romaines, Paris, 1926, стр. 489 и сл., обр. 183.

[3] Пак там.

[4] Пак там.

[5] Пак там, стр. 489 и сл.

[6] Пак там.

[7] А. Цветков, ИАИ, VIII, 1934, стр. 449 и сл., обр. 265. Върху късата страна на саркофага са изобразени римски войник-пешеходец, облечен в туника и сагум, с дълъг меч на лявата страна. До него е застанала жена му, облечена в туника и наметало, което покрива главата. Паметникът е от III в.

[8] Д. П. Димитров, цит. съч., стр. 47, № 87, обр. 87. Паметникът е датиран в края на III в.

[9] Пак там, стр. 36, № 52, обр. 84 а. Паметникът е от III в. пр. н. е.

[10] Д. П. Димитров, Портретът върху надгробните плочи от римско време в Североизточна Македония, стр. 120, № 41, обр. 60.

[11] G. Mendel, Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines, III, Constantinople, 1914, стр. 108 и сл., № 891 и 892; A. Schober, цит. съч., стр. 71 и сл., обр. 75 — надгробна плоча на легионер (II в.); H. Hofmann, Römische Militärgrabsteine der Donauländer, Wien, 1905, стр. 74, обр. 51 — надгробна плоча на легионер от I италийски легион, намерена в Пирея (края на II в.).

[12] М. Мирчев, ИАИ, XIX, 1955 (Сб. Г. И. Кацаров, ч. II), стр. 225—231, обр. 1 и 2; G. Mihailov, цит. съч., I, стр. 34 и сл., № 14, табл. 5.

[13] М. Мирчев, ИВАД, VIII, 1951, стр. 37 и сл., № 81, обр. 81; G. Mihailov, цит. съч., I, стр. 62 и сл., № 50, табл. 20.

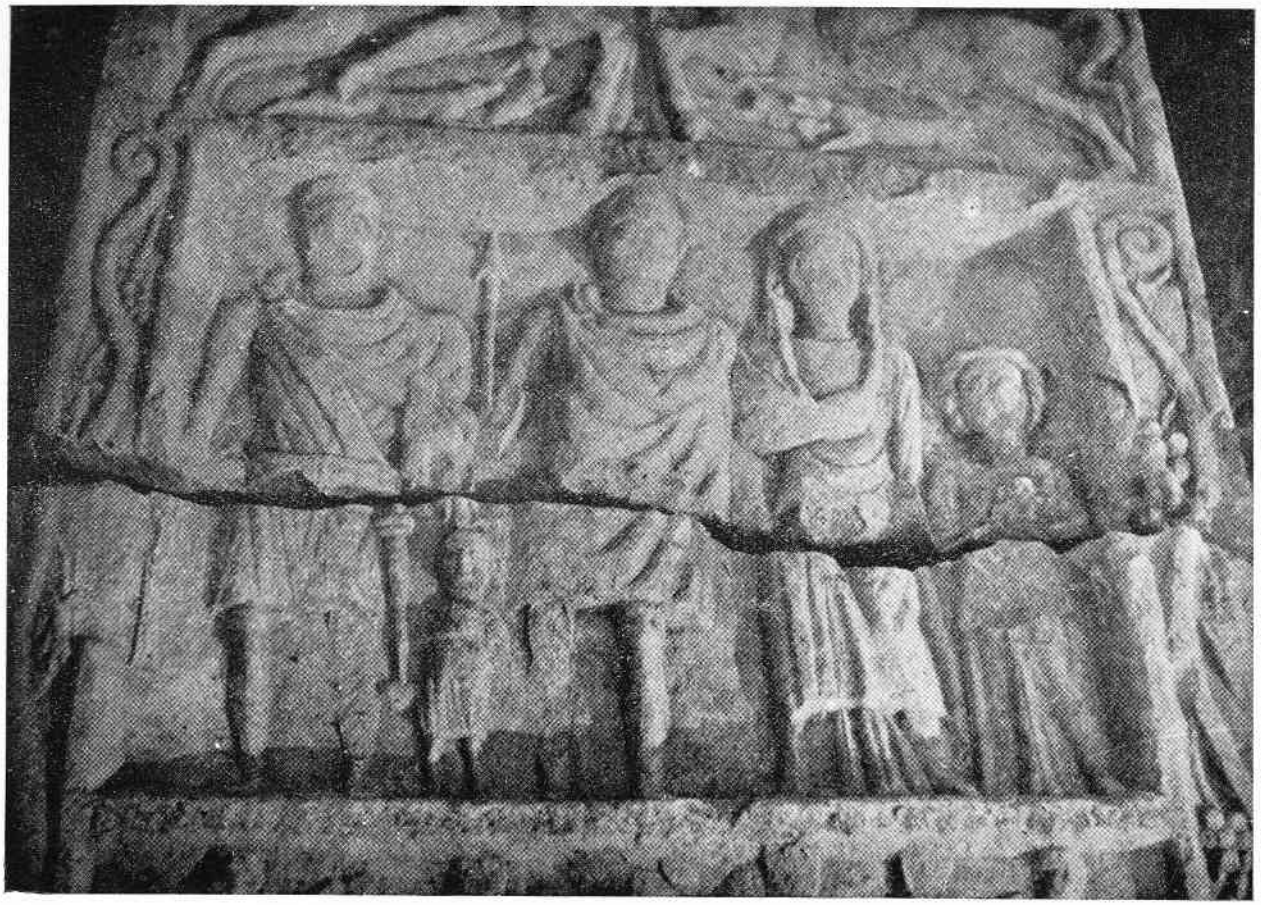

3 *Второто релефно поле*
Champ médiane décoré de la dalle

Цариградския музей[1] с неизвестно местонахождение и другаде.

Изображенията на споменатите състезания навярно са във връзка с любими занимания на двамата братя, в чиято памет се издига паметникът. Също така възможно е понякога този сюжет да се използува декоративно върху надгробни плочи. Но досега не е известен надгробен паметник от Долна Мизия с изображение на подобни състезания. Това е първият случай. В междинното поле на една надгробна плоча от с. Синьо бърдо,[2] Врачанско, е представена гладиаторска борба (III в.).

[1] G. Mendel, цит. съч., стр. 329, № 1090.
[2] Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време в Северна България, стр. 37, № 54, обр. 89.

4 *Третото релефно поле*
Champ inférieur décoré de la dalle

д. Надписно поле. То е леко вдлъбнато. Широко е 0,53 м и високо 0,48 м. Първият ред започва на 0,085 м под горната рамка, а деветият ред е издълбан върху долната рамка, макар че след осмия ред има достатъчно място за още един ред. Буквите са боядисани в червено Височината им от 1-ия до 8-ия ред е 0,03 м, а в 9-ия ред — 0,025 м. Разстоянието между редовете е 0,01 м (обр. 5).

Надписът гласи:

1. *Αὐρ(ήλιος) Μάξιμος Δαεζερεις ζῶντος ἑαυτοῦ ἑαυτῷ καὶ τῷ ἀδελφῷ Αὐρ(ηλίῳ) Οὐαλεριανῷ, στρ(ατιώτῃ) χώρ(τῃ) α' Βρακα-*

5. *ροῦ, πεπτώκοτι ἐν πολέμῳ, ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἑαυτῶν μνήμης χάριν στήλην ἀνέστησαν ἅμα συμβίῳ Ῥοδόπῃ. Χαῖρε, παροδεῖτα.*

Превод

„Авр(елий) Максим, син на Даезерес, приживе за себе си и за брат си Авр(елий) Валериан, войник от I кохорта на бракарите, загинал във война, според възможностите си издигна заедно със съпругата си Родопе надгробна(та) плоча за спомен.

Здравей, пътнико.“

Надписът се отличава със своите палеографски белези, чести лигатури на повече от две букви, граматически особености и интересно и важно съдържание. Преобладават правите хасти при букви, които в други надписи са изписани с извити или кръгли линии. Срещат се следните форми на букви: ⟨⟩, ⟨⟩Y, Ɛ, ⟨⟩W и др. Употребени са лигатури в следните редове: 1. ред — ⟨⟩Ɛ (два пъти); 2. ред — WN, ⟨⟩Ɛ; 3. ред — ΔE; 4. ред — NW, WP; 5. ред — ⟨⟩Y, ΠE, TWK, MW; 6. ред — TWN, AP, NTWNE, TWN; 7. ред — MNHMHE, NE, TH, NE, TH; 8. ред — AN, MB. Наблюдават се някои граматически форми, които се отклоняват от установените: 2. ред — *ἑαυτοῦ* вместо *αὐτοῦ*; 4—5. ред — *Βρακαροῦ* е твърде близка фонетична форма на латинската форма за родителен падеж, мн. число Bracarum от именителния; падеж, мн. число Bracarí (гр. език *Βρακαροί*) вместо правилната форма *Βρακαρῶν*; 6. ред — *ἑαυτῶν* вместо *αὐτῶν*; 7. ред — пред думата *στήλην* обикновено се изпуща определеният член *τήν* 7—8. ред—*ἀνέστησαν* (мн. число) вместо *ἀνέστησε*, логическо съгласуване по смисъл.

Надписът съдържа интересни данни за романизацията на тракийското население, което е служело в римската войска. Посветителят на паметника е романизираният тракиец Аврелий Максим, син на Даезерес. Личното му име Аврелий в същност е гентилно римско име, което се среща най-рано в 134 и 135 г.,[1] още по-често през последните години от управлението на Хадриан и Антонин Пий, както свидетелствува един надпис от municipium Montanensium (Михайловград).[2] Но то е масово по времето на Марк Аврелий и неговите наследници — до Север Александър включително.[3] Името се среща и още по-късно. В нашия случай няма никакво съмнение, че Аврелий Максим е получил римското си име едва като римски войник. Постъпването на тракийското селско население в римската войска след Марк Аврелий и Комод е добило големи размери.[4] Септимий Север обръщал особено внимание на войниците от селата. Той създал за тях редица привилегии.

Тракийското име *Δαεζερης* не е известно от други епиграфски паметници у нас. Тук то се явява за пръв път. Обаче неговите съставки са познати от други сложни тракийски лични имена. Първата съставка *Δαε-* отговаря на формата *Δαει-* в тракийското име Daeipora.[5] Тя е дублетна форма на *Δαι-* в тракийското име *Δαικωσης*.[6] Втората съставка *Σερης* е известна като тракийско лично име от античното светилище при с. Копиловци, Кюстендилско.[7]

Второто лице, споменато в надписа от с. Горна Бешовица, чиято преждевременна смърт е дала повод за издигането на паметника, е Аврелий Валериан — римски войник. Той е получил римското си име поради службата във войската. Трябва да се предположи, че братът-посветител Аврелий Максим е бил вече отслужил, когато е поръчал надгробната плоча, понеже във второто релефно поле той е представен с копие в ръката си, а до него членовете на семейството му — жената, едно голямо момиче и едно малко момче. Надписът съобщава, че съпругата на Аврелий Максим се наричала Родопе, едно често срещано гръцко митологическо име не само в Тракия, но и навън от нея през античната епоха, в това число и през римската.[8] Следователно, съгласувайки данните от надписа с тези от второто релефно поле, можем със сигурност да идентифицираме Аврелий Максим с фигурата на втория мъж с копието. До него е застанала съпругата му Родопе, която заедно с мъжа си и децата си е била изобразена приживе върху надгробната плоча. Подобни случаи са известни от многобройни паметници. Никакви трудности не съществуват за идентифицирането на Аврелий Валериан, за който надписът изрично споменава, че е загинал във война като римски войник-пехотинец от помощните войски. Това може да бъде само първият мъж отляво надясно във второто релефно поле, представен във войнишко облекло (туника и сагум) и въоръжение (дълъг меч, прикрепен на лявата страна, и друг неопределен предмет в лявата ръка). По ръст той е малко по-нисък от брат си Аврелий Максим.

Надписът изрично споменава, че надгробната плоча е била издигната приживе за нейния посветител Аврелий Максим и за загиналия му

[1] Б. Геров, Романизмът между Дунава и Балкана, ч. II, ГСУ ИФФ, 47, 1952, стр. 52 (=CIL, III, 8110).
[2] Пак там, стр. 52.
[3] RE, II, кол. 2431; Б. Геров, цит. съч., II, стр. 50.
[4] В. Геров, цит. съч., стр. 36 и сл., 59 и сл.
[5] D. Detschew, Die thrakischen Sprachreste, Wien, 1957, стр. 110.
[6] Пак там.
[7] Пак там, стр. 182.
[8] Пак там, стр. 398—400.

5 *Гръцкият надпис върху надгробната плоча*
Inscription grecque sur la dalle funéraire

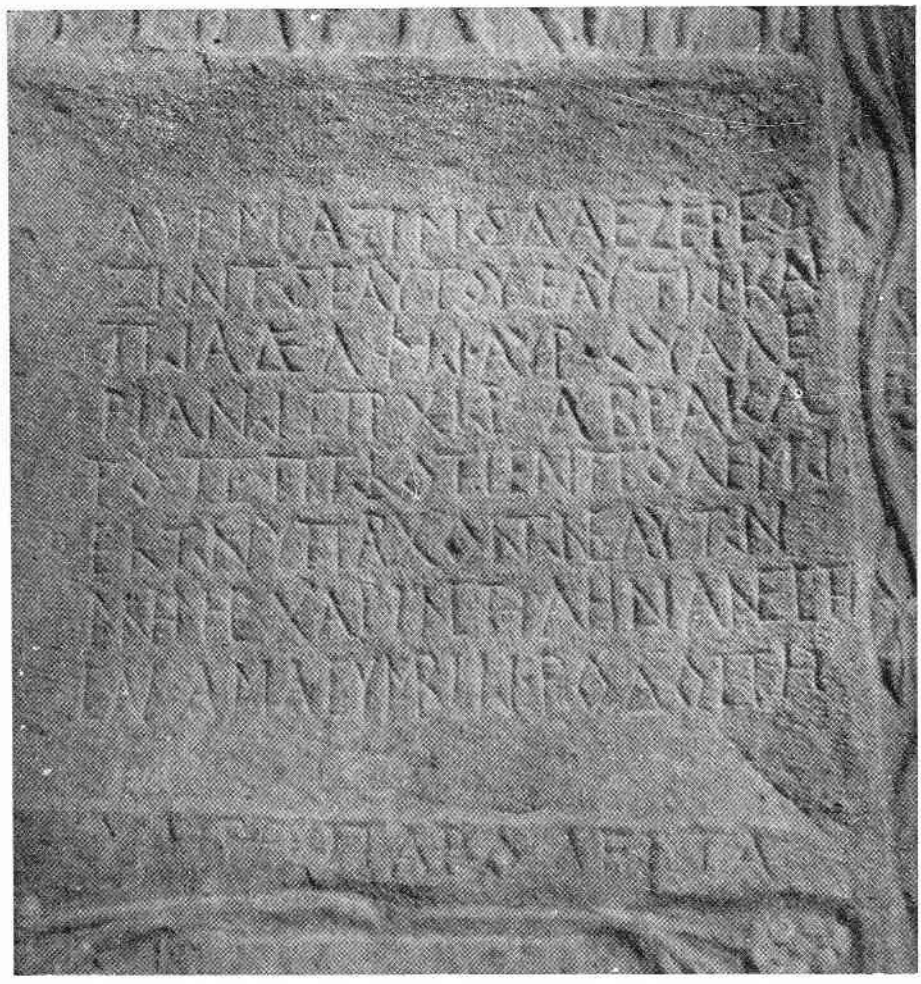

брат-войник Аврелий Валериан. Тези сведения ни помагат правилно да изтълкуваме сцената в първото релефно поле, гдето са изобразени два тракийски конника-херои един срещу друг, заети с лов на зайци. Няма никакво съмнение, както казахме по-горе, че в случая се касае за хероизирането на двамата братя-тракийци след смъртта им (Аврелий Максим приживе). Макар че двамата конника възпроизвеждат два традиционни иконографски типа, известни поотделно върху оброчните релефи на тракийския конник-херой, все пак каменоделецът е отразил индивидуалните черти и особености на двамата братя, като е предал портретни образи и различни физически ръстове. Ние сме склонни да виждаме в левия конник хероизирания покойник-войник Аврелий Валериан, а във втория конник неговия по-възрастен брат Аврелий Максим.

Едно от ценните сведения в надписа е споменаването на *χώρτη α' Βρακαρῶν* (cohors I Bracarum или Bracarorum), в която е служел войникът Аврелий Валериан. Кохортата е била наречена по името на племето Bracari,[1] което е населявало Северозападна Испания (Hispania Tarraconensis) с главен град Bracara Augusta (Braga). За него споменават Плиний, NH, III, 18, 28; IV, 112 — Bracarum (род. пад.) и Птоломей, Geogr., II, 6, 1 — *Βράκαρες*, II, 6, 38 — *Βρακάριοι*. Данните за тази кохорта са доста оскъдни и откъслечни. Освен това често тя се смесва с друга едноименна кохорта, а именно cohors I Bracaraugustanorum, наречена по името на споменатия град. Пръв Cichorius[2] обърна внимание на този факт, понеже му се видя неестествено една и съща кохорта да бъде местена непрекъснато от Долна Мизия в Долна Дакия в продължение на недълъг период. Неговото имение се поддържа напоследък и от Б. Геров,[3] който в подкрепа привежда нови доказателства, към които и ние се присъединяваме. Новооткритият надгробен паметник с гръцки надпис от с. Горна Бешовица обогатява науката с още един безспорен факт за пребиваването на cohors I Bracarum в Долна Мизия през римската епоха. За пръв път като долномизийска кохорта тя се споменава в една во-

[1] H ü b n e r, RE, III_1, кол. 802; H. K i e p e r t, Formae orbis antiqui, Berlin, 1908, табл. XXVII, 8 C.

[2] C i c h o r i u s, RE, IV_1, кол. 255 и сл. и цитираната там литература.

[3] B. G e r o v, Zwei neugefundene Militärdiplome aus Nordbulgarien, Klio, 37, 1959, стр. 204 и сл. и цитираната там литература.

енна диплома от времето на император Хадриан, датирана в 134 г., намерена в Гюргево,[1] сега в Букурещкия музей. Тя погрешно е допълнена от издателя на CIL като cohors I Bracar (augustanorum) вместо cohors I Bracar(um), макар че военните дипломи вярно предават наименованията на военните подделения (али и кохорти), дори когато се касае за дълги наименования, които се изразяват с най-типичните им съкращения.

Вторият паметник е военната диплома от с. Брестовене,[2] Кубратско, издадена по времето на император Антонин Пий между 146 и 154 г., гдето между кохортите на Долна Мизия се споменават cohors I Brac(arum) или Brac(arorum) и cohors II Brac(ar) aug(ustanorum). Тук съвсем ясно е подчертана разликата в наименованията между едната и другата кохорта. Авторът на публикацията е допълнил името на първата кохорта като cohors I Brac(araugustanorum). За трети път същата кохорта се среща върху един надпис от Таврическия Херсонес от 129 г., когато той е бил превзет от части на кохортата.[3] Там се чете coh. I Brac. Четвъртото и засега най-късно споменаване на кохортата е надписът от с. Горна Бешовица — *χώρ(τη)α' Βρακαρῶ* = coh(ors) I Bracaru(m). Името на кохортата се съкращава така — coh. I Bra, coh. I Brac и coh. I Bracaru. Едно единствено противоречие на мнението, че разглежданата кохорта е долномизийска, се явява тухленият надпис coh. (I) Brac от римския кастел Breţcu (=Beretzk),[4] разположен на западния склон на Източните Карпати, който е принадлежал към провинция Долна Дакия. Надписът се датира различно, по времето на дакийските войни на император Траян или в края на II в.[5]

Кохорти, наречени по името на племето бракари в Испания, но с друг пореден номер, са известни и от други провинции, като например Британия, Мавретания Тингитана, Юдея, Сирия — Палестиня, Сирия, Реция и др.[6] Също така в Тракия в началото на V в. е била на лагер coh. III Valeria Bracarum.[7]

Другата cohors I Bracaraugustanorum е означена като долномизийска в една военна диплома от 99 г., намерена в с. Олтина (бивш Силистренски окръг),[8] сега в Букурещкия музей, и в друга военна диплома отпреди 114 г., намерена в Тропеум Траяни при с. Адамклиси (окръг Кюстенджа),[9] също в Букурещкия музей. Обаче по времето на император Антонин Пий в 140 г. същата кохорта се намира на лагер в провинция Долна Дакия, както това беше установено напоследък от една военна диплома, намерена в с. Паламарца, Поповско.[10] Името се съкращава така — cohors I Brac(ar) aug (ustanorum). Следователно излиза, че cohors I Bracaraugustanorum по времето на Траян е била в Долна Мизия, а в 140 г. в Долна Дакия. Cohors I Bracarum е заела нейното място в Долна Мизия, понеже тя се среща там от 134 г. насам. Надписът от с. Горна Бешовица свидетелствува, че cohors I Bracarum е била на лагер в Долна Мизия през втората половина на III в., както ще видим подолу. Засега това е най-късното сведение за нейното пребиваване там. В нейния състав са влизали лица от местното тракийско население, обитавало римските села, в това число и неизвестното село (vicus) при с. Горна Бешовица.

По-нататък в надписа се съобщава, че войникът Аврелий Валериан е загинал във война, без обаче да се посочва коя война. При това най-общо указание е трудно да се установи времето на събитието. Може би се касае за готските нашествия в Мизия през втората половина на III в.

е. Цокъл. Надгробната плоча завършва с цокъл, висок 0,21 м и широк 0,53 м, украсен с релефно изображение на кантарос с извити дръжки, от които излизат два лозови клона, отрупани с по два грозда (обр. 1). По клоните има следи от червена боя. Този декоративен мотив се среща често върху цокъла на надгробни плочи от римската епоха у нас и други римски провинции.[11]

Поставка. Плочата е завършвала с клин, който се е пъхал в правоъгълния отвор на каменна поставка (обр. 6). При вторичната употреба на плочата клинът бил нарочно отчупен. Поставката е дълга 0,87 м, широка 0,69 м и дебела 0,63 м. Вдлъбнатината има размери: 0,32 × 0,30 × 0,22 м.

Датировка. Надгробната плоча от с. Горна, Бешовица предлага редица данни за нейната, датировка. Преди всичко прави впечатление богато разчлененатата и украсена лицева повърхност, каквато се среща само при няколко, и то фрагментарно запазени, надгробни плочи от същата планинска област по средното течение на р. Искър и от близката околност. Тук трябва да се спомене плочата от Ботевград,[12] при която в първото запазено поле е изобразен тракийски конник-херой, във второто поле — двама римски войника и жената и момчето на единия, в третото (междинно) поле — Елена между Диоскурите и следва надписът. Рамката е украсена с виеща се лоза. Плочата е датирана в III в. Тази архитектоника е характерна главно за III в. Друга отличителна черта е изобразяването на членовете на семейството на покойния в цял ръст редом до него, докато в предходния период се представят само бюстове. Името Аврелий също така свидетелствува, че издигането на надгробната плоча е станало от времето на Марк Аврелий (161—180 г.) насам. Дъл-

[1] CIL, XVI, № 72, стр. 72.

[2] И. Венедиков, Римска военна диплома от с. Брестовене, Кубратско, ИВАД, IX, 1953, стр. 64.

[3] H. Dessau, Inscriptiones latinae selectae, III, № 9160.

[4] CIL, III Suppl., 8074$_0$.

[5] Christescu, Istoria militară a Dacie Romane, Bucureşti, 1937, стр. 183.

[6] B. Gerov, Zwei neugefundene Militärdiplome aus Nordbulgarien, Klio, 37, 1959, стр. 209.

[7] Д. П. Димитов, ИПр, 3, 1946—1947, стр. 49 (военна диплома, непубликувана).

[8] CIL, XVI, № 44.

[9] CIL, XVI, № 58.

[10] B. Gerov, цит. съч., стр. 204 и сл.

[11] Д. П. Димитров, Надгробни плочи от римско време в Северна България, стр. 63 и сл., плочи № 31, 32, 35, 37 и др.

[12] Пак там, стр. 37, № 55, обр. 88.

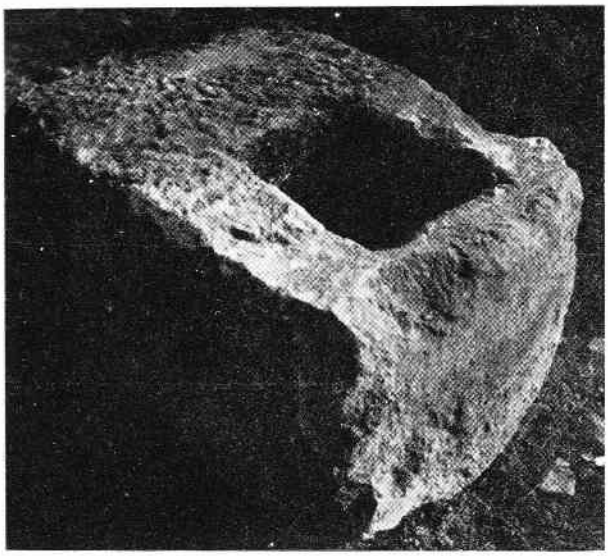

6 *Каменна поставка на надгробната плоча*
Socle en pierre de la dalle funéraire

гият меч, носен на лявата страна от помощните войски, се е наложил особено от средата на III в. нататък и се е употребявал през IV в. Двамата тракийски конника-херои и двамата мъже Аврелий Максим и Аврелий Валериан имат кръстовидни фибули на дясното рамо. Засега най-рано установените фибули от този тип в Долна Мизия принадлежат към голямата колективна находка от с. Николаево,[1] Плевенско, в която влизат множество монети, най-късните от които са от времето на Филип Араб (244—249 г.), т. е. от навечерието на готското нашествие в Мизия и Тракия в 250 г. Те са доста грацилни, докато по-късните от втората половина на III и IV в. са по-масивни. Върху стенописите на Силистренската гробница от последните две десетилетия на IV в. са изобразени също масивни кръстовидни фибули.[2] Изпълнението на портретите сочи към втората половина на III в., по-скоро към края на века. Палеографските особености на буквите се срещат при надписи от времето на Гордиан III (238—244 г.)[3] и след това. Честата употреба на лигатури, и то на няколко букви, е също белег за по-късен период (III в.).

Въз основа на архитектониката на плочата, характерните реалии и палеографските особености надгробната плоча от с. Горна Бешовица трябва да се датира във втората половина, може би в края на III в. Засега тя е най-добре запазеният надгробен паметник от Долна Мизия с толкова богато разчленена лицева повърхност. Тя издава добре школуван майстор-каменоделец, работил в римското село при с. Горна Бешовица или в близката околност по Искърския пролом.

2. *Старохристиянска засводена гробница*

Гробницата се намира на 3,5 м северно от къщата на Ив. Фунев. Тя е била по-рано разрушена, понеже при нейното откриване през 1961 г. се е установило, че тухленият полуцилиндричен свод е бил разрушен и строителният материал е паднал в гробницата. Гробницата е ориентирана изток-североизток — запад-югозапад със слабо отклонение от обичайната посока изток—запад, което се дължи на посоката на изгряващото слънце през различните месеци на годината. Тя има почти правоъгълен план. Вътрешните ѝ размери са: дължина (изток—запад) 2,56—2,62 м и ширина (север—юг) 2,30—2,35 м. Стените с изключение на западната не са разкрити отвън. Дебелината на западната стена е 0,64 м. Би могло да се предположи, че надлъжните стени са били дебели 0,64 м или малко повече, понеже те са носели свода. Стените на гробницата са запазени на височина 1,10 м от пода ѝ и имат отвесна посока. Следователно засводяването е започвало над тази височина. Стените са направени от плочести камъни, свързани с хоросан, съставен от бяла вар и жълт пясък. Отвътре те са измазани с тънък хоросанен пласт (дебел до 1 см) без следи от живопис. Полуцилиндричният свод е бил изграден с добре изпечени тухли, дълги 0,31 м, широки 0,24 м и дебели 0,04 м. Този формат на тухлите е характерен за късноримската епоха (IV—V в.). Подът лежи на 2,5 м от сегашното ниво на терена. Когато извърших проучванията, вътрешността на гробницата беше изчистена и по пода нямаше никакви културни останки.[4] Подът беше постлан с тънки плочести камъни, някои от които липсваха. Формата им е неправилна. Входът на гробницата се намира на западната страна (обр. 7). Той не е точно в средата. Северната му страница отстои на 0,55 м от северната дълга страна, а южната страница на 1,02 м от южната дълга стена. Входът е висок отвътре 0,90 м. Каменният праг е дълъг 1,56 м и дебел 0,32 м. Горната му повърхност е с 0,10 м по-висока от пода на гробницата. За вход беше използувана гореописаната надгробна плоча, натрошена на две части, и поставката ѝ. Входът е бил затворен отвън с отвесно поставена и допряна правоъгълна варовикова плоча, висока 1,45 м, широка 0,88 м и дебела 0,12—0,17 м.

По своя план и конструкция гробницата от с. Горна Бешовица принадлежи към старохристиянските гробници в Мизия и Тракия в нейния най-опростен вид. Те се датират откъм средата на IV в. до V в., както показват многоброй-

[1] Римското съкровище от Николаево, ИАД, IV, 1914, стр. 12, № 29, табл. IV_1.

[2] Д. П. Димитров, Стил и дата на стенописите от късноантичната гробница при Силистра, сп. Археология, III, 1961, кн. 1, стр. 10—12 и цветната таблица с централната съпружеска двойка.

[3] G. Mihailov, IGBulg, II, 1958, № 624; G. Mihailov, Contributions à l'histoire de Thrace et de Mésie, Klio, 37, 1959, стр. 227 и сл.

[4] Непосредствено след откриването гробницата била почистена от Богдан Николов, уредник на Окръжния музей във Враца, и Димитър Бучински, скулптор при Археологическия музей в София. По сведения на Д. Бучински в гробницата била намерена натрошена късноримска керамика и втор по-късен под, направен от шестостенни тухли.

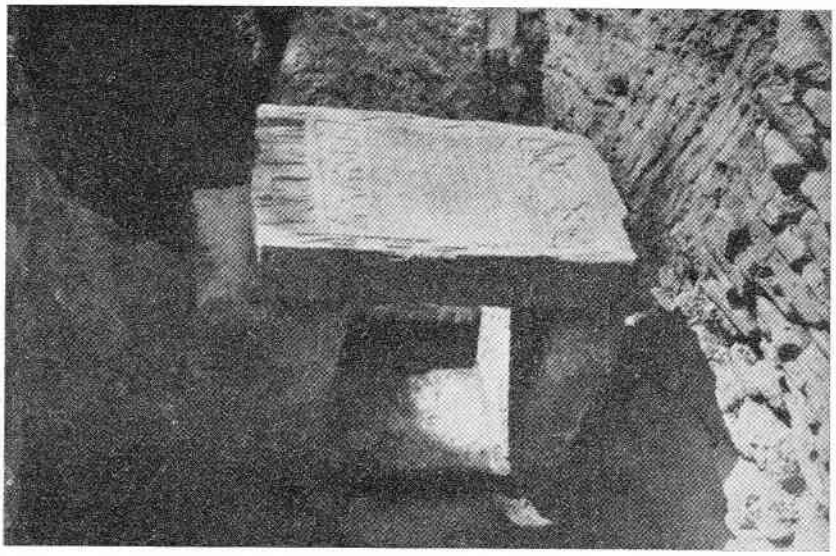

7 *Входът на старохристиянската гробница △ Entrée du tombeau paléochrétien*

ните паралели от некропола на Сердика,[1] с. Бистрица,[2] Софийско, с. Чомаковци[3] и с. Алтимир,[4] Врачанско, с. Мирково,[5] Пирдопско, и другаде.

Гробницата принадлежи към късноримския некропол на римското селище при с. Горна Бешовица. Наоколо трябва да се очакват и други подобни гробници от същото време. Може би на това място да е бил по-старият некропол от римското езическо време, отгдето е била взета надгробната плоча и била преупотребена като строителен материал.

Това неизвестно засега римско и късноримско селище, изглежда, е било село, населено с траки, изложено на романизация главно по пътя на службата във войската. Отслужилите мъже са получавали римски имена и римско гражданско право, но тракийският им произход се издава от бащиното им име и тракийските погребални обичаи да представят умрелите мъже като тракийски конник-херой. В тази планинска област на Долна Мизия, както знаем от други епиграфски паметници, официалният език на надписите е гръцкият и отчасти латинският. Надгробната плоча показва, че нейният посветител Аврелий Максим, син на Даезерес, е бил сравнително заможен, за да поръча толкова богато украсена с релефи надгробна плоча. През първата половина на III в. все още Долна Мизия бележи икономически разцвет, проследен от археологическите находки. Във втората половина на века зачестяват готските нашествия и започва упадък. Построяването на полуцилиндрична гробница за старохристиянския период е било също белег на благосъстояние, понеже бедното население се погребвало обикновено под двустрех керемиден гроб, в дървен ковчег или право в земята.

Находката от с. Горна Бешовица, Врачанско, представя важен паметник за проучване на бита и културата на тракийското население в неизвестното село в Долна Мизия през късната античност, за развитието на художествените занаяти по Искърското дефиле, гдето през III—IV в. са работили много добри майстори, чиито творби (надгробни паметници) се отличават от произведенията в другите градове и селища на Долна Мизия.[6] Тази област, богата с подходящ камък за обработване, и днес е център на оживена каменоделска дейност, както през римската епоха.

[1] Р. Попов, Г. Кацаров и Ю. Господинов, Некрополът около църквата „Света София". Предисторически и старохристиянски паметници от София и околността, София, 1921, стр. 69, обр. 40.

[2] С. Станчев, Старохристиянска гробница при с. Бистрица, ИАИ, XVII, 1950, стр. 281, обр. 228—230.

[3] Т. Иванов, Принос към проучването на античния град при Чомаковци, Изследвания в памет на К. Шкорпил, София, 1961, стр. 263 и сл., обр. 10—13.

[4] А. Милчев, Археологическо проучване в околностите на с. Алтимир, Оряховско, ГСУ ФИФ, 51, 1957, стр. 241 и сл., обр. I—III, табл. XVI.

[5] А. Милчев, Археологическо проучване в околностите на с. Мирково, Пирдопско, Изследвания в памет на К. Шкорпил, стр. 424 и сл., обр. 8—14. Авторът отнася гробницата към III—IV в. По аналогия на нея той датира в същото време и други гробници, които според нас са старохристиянски и са най-рано от средата на IV в.

[6] Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време в Северна България, стр. 103.

Едно праисторическо селище в Плевен

Николай Джамбазов и Николай Шишков

През февруари 1961 г. при изкопна работа за строеж на ул. „Екз. Йосиф“ № 11, кв. 8, в Плевен се откриха останки от праисторическо селище. Трудно е засега да се определят границите му. По-голямата част от пространството, което то заема, е застроено. Изглежда, че тук наблизо е бил центърът на селището. Дебелината на културния пласт достига 0,70 м. Установяват се два периода в живота на селището.

В долния културен пласт, дебел 0,15 м, който лежи върху жълтеникава глина на дълбочина 1,20 м от повърхността, се откриха сравнително малко находки. Пластът е от тъмнокафява глина, изпъстрена с варовити конкреции, които придават пъстър цвят на жилищните хоризонти.

В горния пласт, дебел 0,50—0,60 м, пръстта е по-рохкава и има сиво-черен цвят. Открити са останки от горели дървета, късове от глинени съдове, оръдия на труда и оръжия, кости от домашни и диви животни и други предмети.

Културните останки може да се систематизират типологически в следните групи.

Брадви. Като брадви за използувани заоблени речни чакъли с размери, определени от първоначалната големина на андезитните и други каменни късове. Възможно е те да са донесени от долината на р. Вит и по-далечни околности, тъй като такива тук липсват.

Най-голямата брадва (дълга 11 см и широка 4 см) има заострен връх, слабо нащърбен от употреба. Останалите волутъци са с леки драски, явни следи от работа с тях

Стъргалки. Правени са от удължени и по-широки кремъчни пластинки, ретуширани от едната или двете къси страни на пластинката. Такива единични или двойни стъргалки са представени на обр. 1.

Подобни оръдия са ни познати от много открити и пещерни селища, обитавани през същото време.[1]

Ножове. Кремъчният материал също е служел за направа на ножове и ножовидни остриета (обр. 1). Те са от тънки и тесни, но удължени, почти без ретуш пластинки със светловосъчен цвят. Някои от присъствието на бели капковидни включения са пъстри на цвят.

Намериха се повече от 20 кремъчни ножове със слаби следи от употреба. Имат трапецовидно и по-рядко триъгълно сечение на пластинката. Коремната страна е равна, с размери: дължина от 5 до 7 см, ширина при средата средно 1,5 см.

Костено шило. От кост са правени шила, игли и други по-тънки остриета. На обр. 2 е представено едно костено шило със счупен долен край. Останалите костени остриета, които имаме, са фрагментирани и е трудно да се определи тяхното предназначение.

Керамика. От два пласта произхождат голям брой късове от глинени съдове, няколко глинени тежести, прешлени и пр. Съдовете (късове от съдове) се различават твърде много помежду си по техника, по форма и по украса.

Съдовете от долния пласт са от недобре пречистена глина, примесена с дребни и по-едри минерални песъчинки и растителни остатъци. Те имат грубо загладена или излъскана повърхност с тъмнокафяв или черен цвят. Украсата представлява успоредно врязани и назъбени линии, вдлъбнатинки, кръгчета и други геометрични мотиви, познати от литературата под названието тип болинтиняну в Деветашката пещера[2], могилното селище при Караново[3] край

[1] В. Миков, Предисторически селища и находки в България, 1933, стр. 45; същият, Принос към предисторическата култура у нас, ИАИ, VII, стр. 306—311; Н. Джамбазов, Ново палеолитно находище по долината на р. Вит, сп. Археология, кн. 3, 1960, стр. 39.

[2] В. Миков и М. Джамбазов, Деветашката пещера, 1960, обр. 33, а—б.

[3] Г. Георгиев, Из живота и културата на първите земеделско-скотовъдни племена в България, Археологически открития в България, 1957, стр. 34.

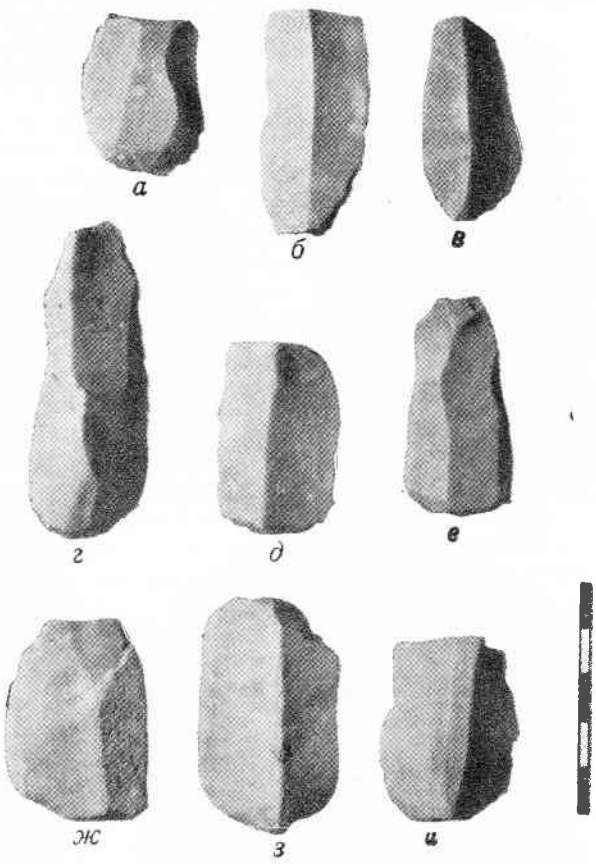

1 *Кремъчни оръдия: а, г—и) стъргалки; б—в) ножове и ножовидни остриета*
Outils en silex: а, г—и) grattoirs; б—в) couteaux et pointes

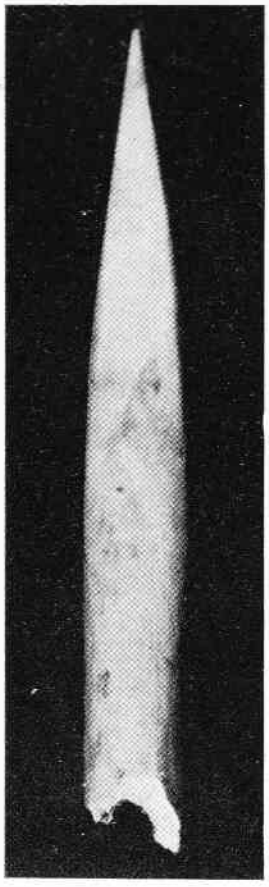

2 *Шило от кост*
Poinçon en os

Нова загора, с. Г. Манастирица при Русе и други селища, особено културата Вадастра[1], в Боян[2], Слатина[3] и другаде из Румъния.

Едни от врязаните орнаменти, във вид на рибена кост, изпълват почти цялата добре загладена повърхност на съда (обр. 3). Други пък обикновено от успоредни (две или повече) линии, приближени една до друга, очертават отделни полета, някои изпълнени с точковидни вдлъбнатинки (обр. 4 *б*). Третият вид украса са от комбинирани канелюри от линии, кръгчета, вдлъбнатинки, инкрустирани с бяла материя. Този вид украса, както виждаме върху няколко глинени съда, придобива особено важно значение при определяне на епохата.

От горния пласт глинените съдове са разнообразни. Застъпени са много от типовете съдове, известни от пещерните и откритите селища у нас и съседните страни.

По-големите (дебелостенни) съдове са правени от глина със значителен примес на минерални песъчинки и растителни остатъци. От намерените над 120 къса от глинени съдове — устия, шийки, части от тялото (търбуха) и дъна с повече или по-малко запазени стени—може да се възстанови формата и големината на съдовете. Те имат прав или профилуван устен ръб, широко тяло и равно дъно. Добре загладената и лъскава тъмнокафява, черна, сива или червеникава повърхност е украсена с широки, тесни, вертикални или косо разположени бразди от костената гладилка. Най-типичен белег е графитната украса, която е един отличителен белег за енеолитната керамика.

Освен графитната украса съдовете имат странични, малки пъпчици и конусовидни израстъци, някои от които достигат 4 см. Прикрепени са към средата или ръба на тялото. Макар и рядко, но срещат се заоблени, широки обикновено по две симетрично разположени дръжки. Те заемат горната половина на съда.

Малките (тънкостенни) съдчета показват поголямо разнообразие в формата и украсата си. Направени са доста старателно от добре пречистена глина. Към тази група спадат и миниатюрните глинени съдчета почти без украса. Имат долно пресечено конусовидна, средно издута със заоблен или удебелен ръб и горна шийна част с право или профилувано устие. Намериха са и съдчета с кълбовидна или цилиндрична форма, дълбоки и плитки разлати паници и пр. Между последните има поголеми гювечи, които по фор-

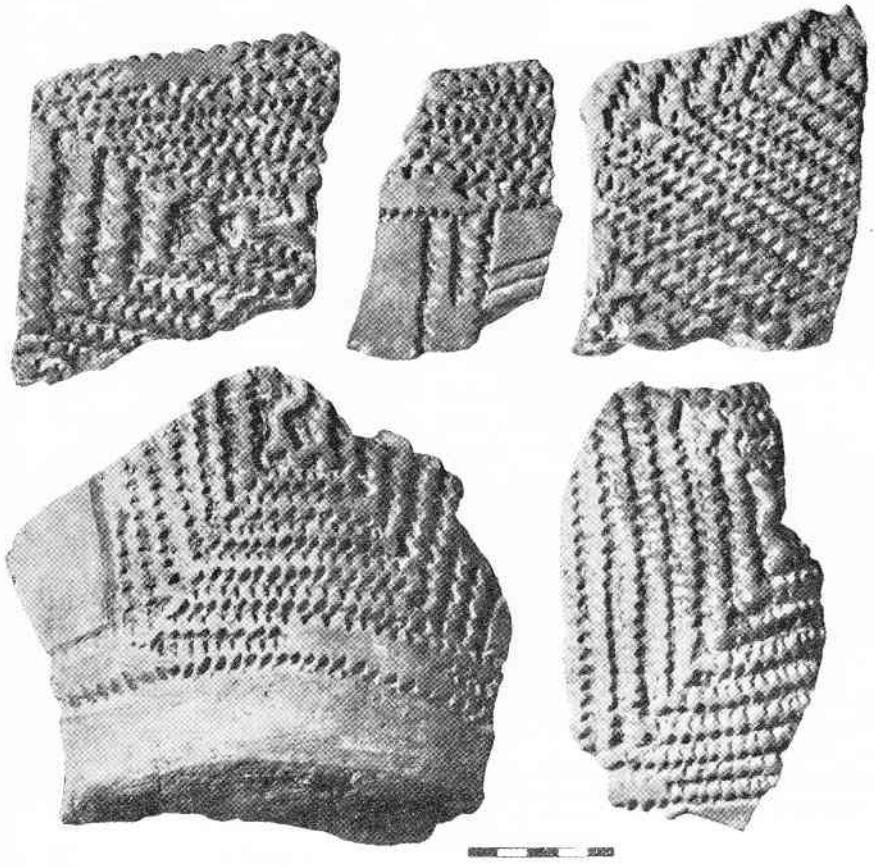

3 *Керамика: късове от глинени съдове. Украса тип болинтиняну* △ *Céramique: fragments de vases d'argile. Décor type bolintineanu*

[1] C. Matescu, Săpături archeologice la Crusovu. Materiale şi cercetări archeologice, III, 1957, стр. 106; Săpături archeologice la Vădastra. Materliale. . . VII, 1960, стр. 59, 2.

[2] E. Comşa, Stadiul cercetărilor despre viata camenilor din faza Bolintineanu a cultura Boian, Studii şi cercetări de istorie veche 1—2, 1955.

[3] Berciuşi M. Butoiu, Cercetări archeologice in Orasul Slatina şi in imprejurili, Materiale şi cercetări archeologice VII, 1960, стр. 140.

4 *Керамика : късове от съдове с врязан и инкрустиран орнамент :* △ *Céramique : fragments de vase d'argile à ornement connelé et incrustation*

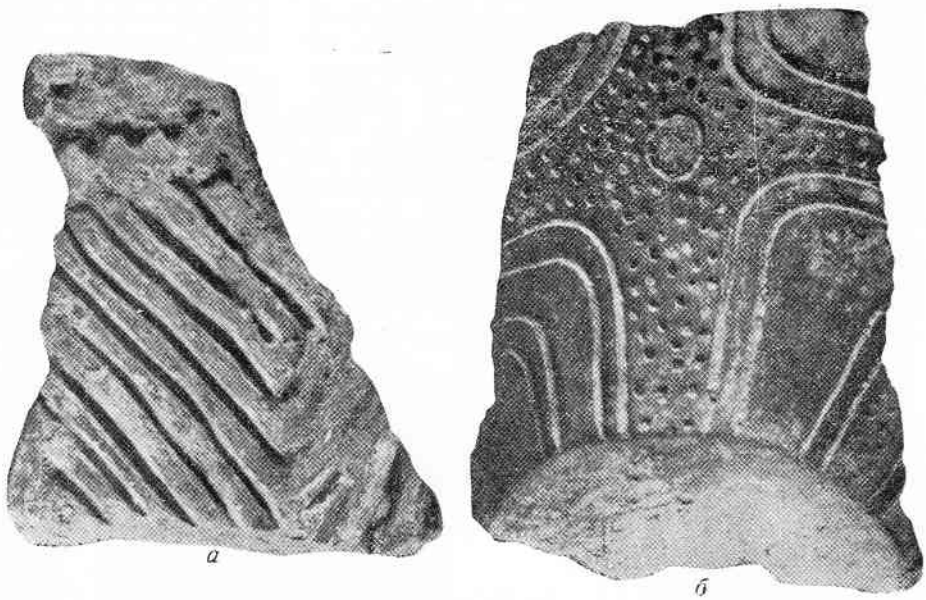

ма се приближават до малките панички с ниска цилиндрична горна част, украсена с графит. Те имат малко тясно и равно дъно.

Глинените прешлени и тежести са с елипсовидна, двойно конична или с пресечено пирамидална форма. Някои прешлени са правени от парчета от глинени съдове, с пробита в средата дупка за окачване или прикрепване.

Както в горния, така и в долния пласт счупените глинени съдове чрез пробити дупчици са прикрепвани и използувани за складиране на зърнени храни и други по-твърди продукти (обр. 5*е*).

Съдове от селището в Плевен са снабдени с улиевидно чучурче за изтичане на течности. От намерените три едно от чучурчетата е представено на обр. 5*д*. Дължина 4 см и диаметър на отвора, мерен на средата на съда, 2 см.

Върху цели и счупени дъна от глинени съдове има отпечатъци от плетки от по-широки или по-тесни преплетени ленти от растителен произход, опечатани върху глината при направата на съда. Ширината на лентите върви от 3 до 15 мм. На обр. 5*г* е дадена една част от подобна плетка с ширина на лентите (плетени във вид на рибена кост) от 9 до 11 мм.

Плетки върху дъна са застъпени в голям брой глинени съдове от селища из Софийско,[1] могилните селища до Караново при Нова Загора[2], с. Горна Манастирица,[3] и другаде.

От двата културни пласта произхождат значителни количество цели и счупени кости от следните видове животни: говедо (Bos taurus), свиня (Sus domestica), елен (Cervus elaphus), овца (Ovis aries) и пр.

Находките от Плевен заедно с други подобни материали от открити могилни и пещерн селища от това време поставят редица въпроси, между които на предно място стои въпросът за периодизацията на неолитната и енеолитната култура. От досегашните проучвания на селището до Караново, Деветашката пещера, Горна Манастирица и другаде се оказва, че керамиката и особено нейната украса, а също така и формата на глинените съдове, фигуралната пластика и пр. са важни белези за определяне на епохата.

За съжаление керамиката, известна под названието болинтиняну, е слабо проучена. Съдовете с врязан орнамент, инкрустиран с бяла материя, се срещат у нас, а също и на север от Дунава. Макар и по-малко и по-тънки да са напластяванията, отколкото културата в горния пласт, находките се отнасят към края на неолитната епоха.[4] В известно отношение тя се разглеждаше като преход между неолита и енеолита. Някои автори обаче неоснователно твърдяха, че „и тази култура, подобна на културата от първите два периода, имат неолитичен характер“[5].

Въпреки локалните различия, които показват находките от селища в земите на Долни Дунав, се виждат и общи черти и особено в морфологичните белези на керамиката.

Съдовете от Плевен, а също така и останалите селища у нас нямат кухи крачета, плътни заоблени високи дръжки и крачета. Почти всич-

[1] Н. Петков, Отпечатъци от плетки в предисторическото селище Обреша при Горни Богоров, Софийско, ГНМ, 1921, обр. 234. Посечена е и другата литература по този въпрос.

[2] Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

[3] В. Миков, Материали от предисторическата епоха в България, ИАИ, VII, 1932—1933, обр. 114.

[4] В. Миков, Култура неолита, энеолита и бронзы в Болгария, Советская археология, I, 1958.

[5] Г. Ил. Георгиев, Главни периоди в развитието на културата през неолита и медната епоха в България в светлината на най-новите археологически проучвания, Swiatowit, т. XXIII, 1960, стр. 322—323; същият, Из живота и културата на първите земеделско-скотовъдни племена в България, Археологически открития в България, 1957, стр. 36—37.

ки съдове са без дръжки и са снабдени с ниски столчета или равни дъна и приличат на енеолитните глинени съдове. Пластичните човешки изображения по стила, формата и украсата имат също енеолитен характер. Инкрустацията с бяла боя, която се среща и върху керамиката през няколко епохи, не може да бъде хронологически белег за датиране на културата към неолита.

Следователно сходството и връзката, която носи този период, с по-късната култура може да се вижда и по някои други елементи на тази култура. Засега обаче този период у нас е твърде беден на археологически находки и слабо проучен.

Трябва да се очаква, че стратиграфската връзка на селището при Плевен, гдето за пръв е установено цялостно отделно енеолитно селище, при новите изследвания, които се произвеждат понастоящем в Азмашката селищна могила при Стара Загора,[1] вероятно ще спомог-

[1] Разкопките се ръководят от Г. Георгиев. Находките не са публикувани.

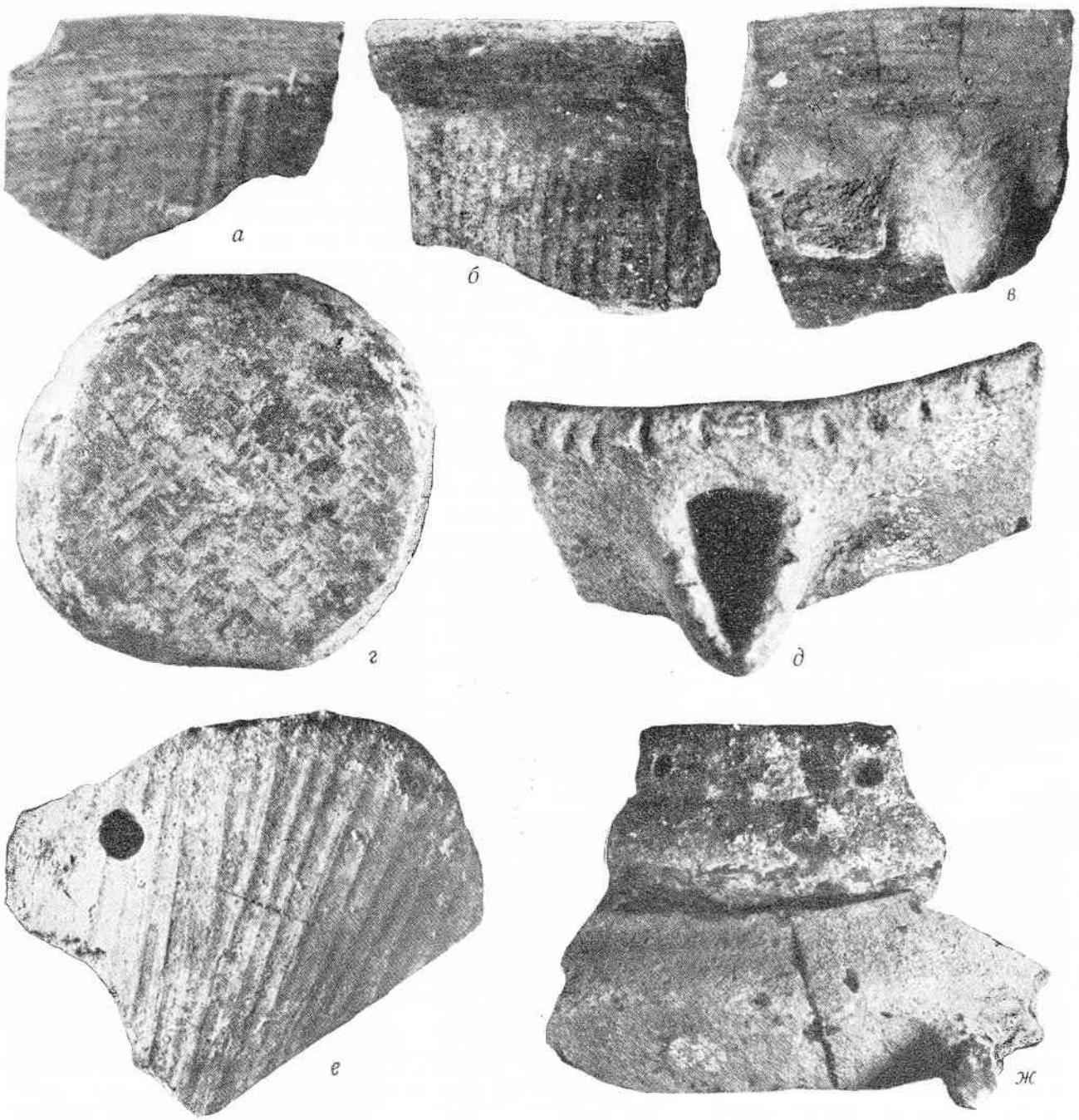

5 *Керамика: д) чучурче; в, ж) странични израстъци; е) дупки; г) плетки върху дъно от глинен съд* △ *Céramique: д) bec à verser; в, ж) protubérances latérales; е) trous; г) empreinte d'entrelacs sur fonds de vase d'argile*

нат да се проследи на сравнително малко пространство добре хронологията на енеолитната култура, а с това се опорвергава старата датировка.

Културните останки от горния пласт по време съвпадат с разцвета на медната епоха, когато наред с усъвършенстването на формата на съдовете се появява графичната украса, известна от подобен керамичен материал от голям брой селища в земите на Балкано-Дунавската област.

Връзката на културата от този период с културата от долния пласт, който може да служи като основа за определяне възрастта на селището, спомага и да се уясни и културата на най-старите обитатели на територията на града, а оттук да се изучи общата закономерност в развитието на енеолита. Възможно е, както се вижда от напластяванията, животът тук да представлява един по-кратък период.

Бъдещите разкопки, които ще се провеждат в този и други райони на страната и съседните области, имат и тази първостепенна задача: проследяване развитието на установените от нас енеолитни периоди и тяхната генетическа връзка с предидущите неолитни култури с оглед на севернобългарските земи.

Праисторическо селище в с. Хисаря, Пловдивско

Петър Детев

При прокарването на алея край източната крепостна стена в с. Хисаря, на дясния бряг на р. Бешбунар, се откриха останки от праисторическо селище. То има диаметър при основата около 150 м и дебелина на културните напластявания до 0,20 м. Тук общата дебелина на пластовете достига 1,20 м, като над глинесто-песъчливите наслаги има находки от тракоримско, византийско, славянско и по-късно време.

Откритият праисторически материал (оръдия на труда, оръжия от камък, кремък и кост, глинени съдове, тежести и други битови предмети) спомогна да се разкрие тук животът на най-ранните обитатели. Тъй като от селището, и то в неговата периферия, се разкопа незначителна площ, ще се задоволим да направим кратка характеристика на отделните находки, а заедно с това, доколкото е възможно, да определим епохата, към която те принадлежат.

Находките ще систематизираме на групи по типове в зависимост от предназначението им.

Кремъчни остриета. Намериха се два цели и няколко парчета от ножове, направени от удължени пластинки с восъчножълт цвят (обр. 1 *а—б*). Те имат незначителни размери и триъгълно сечение на пластинката. Коремната страна е равна.

Оръдия от камък. От същото селище произхожда едно каменно длето-копач (обр. 1 *д*). Направено е от светлокварцитна скала, прошарена с тъмни ивици. То е изгладено и изострено симетрично. Има калъпеста форма. Надлъжният му профил е несиметрично клиновиден, а напречният—полукръгъл.

При прокопаването на трасето за алеята край южната страна на крепостта, непосредствено до „Камилите“, от външната страна се откри каменна брадва (обр. 1 *в*). Тя има калъпеста форма и спада към среднонеолитните каменни брадви, познати от подобни селища у нас.[1]

Брадвата е направена от твърда скала със светлосив цвят. В долната страна има клиновидна, а в горната—овална форма.

Бойната топка, представена на обр. 1 *г*, е от пепелявозеленикава скала, добре загладена и правилно заоблена. На места са отцепени пластинки, вероятно отпаднали при работа с нея. (диаметър 7,5 см).

Керамика. По-многобройно и по-разнообразно е керамичното производство. Намериха се късове и цели глинени съдове, тежести за стан, прешлени, фигурки и пр.

Глинените съдове (късове от съдове) са направени от сравнително по-добре пречистена глина. Имат добре загладена повърхност с тъмнокафяв, керемиден цвят. От тях сравнително по-добре запазени и по-типични за епохата си са следните.

Глинен съд във форма на купа (обр. 2 *в*). Има керемиденочервен цвят, плоско дъно и закръглено устие, чийто ръб изпъква навън. В долния край на тялото (търбуха) посредством една лента с вдлъбнатинки съдът е украсен. Част от съда е счупен и липсва. Височина 9 см и ширина 12 см.

Подобни съдове са открити от селището Ясътепе в Пловдив (кв. „Университетски“),[2] гдето заедно с останалите материали може да се датира късноенеолитната керамика.

Глиненият похлупак с плоска форма е даден на обр. 2 *а*. Има дъговидно извита дръжка,

[1] Г. Георгиев, За някои оръдия за производство от неолита и енеолита в България, ИЧД, 1958, стр. 378.

[2] П. Детев, Материали за предисторията на Пловдив, ГНМПл, III, 1959, стр. 18, обр. 22 г.

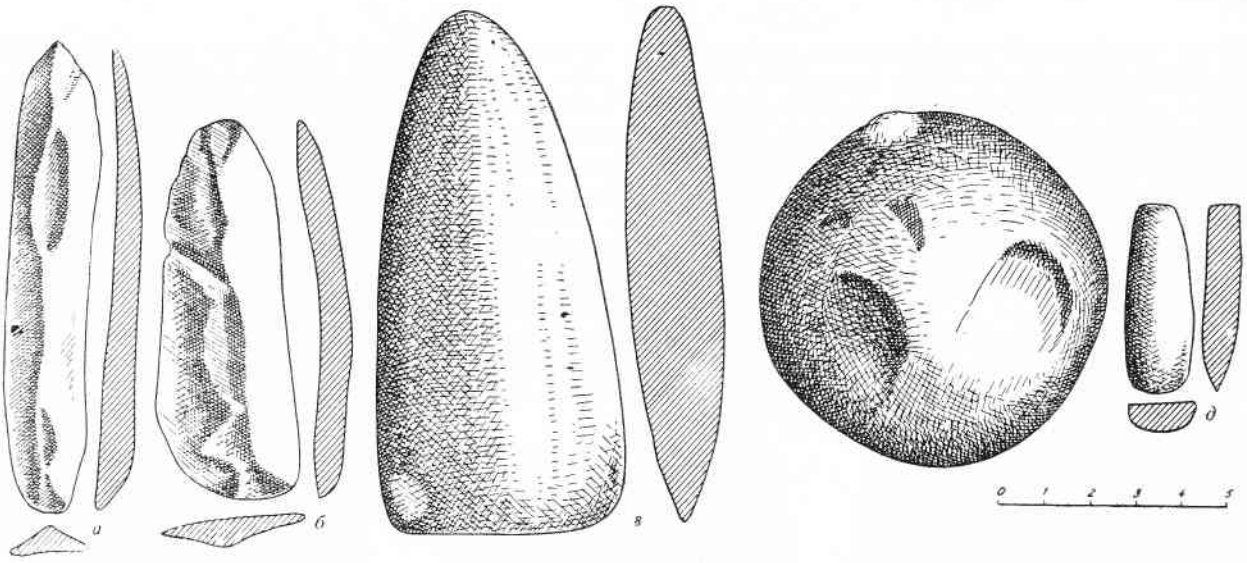

1 *Оръдия за производство: а—б) кремъчни ножове; в) каменна брадва, каменна топка-чукалка и д) каменно длето △ Outils: а—б) couteaux en silex; в) hache de pierre, boulemarteau en pierre et д) poinçon en pierre*

с кръгло напречно сечение и врязан орнамент от горната страна на похлупака.

Останалите късове от глинени съдове приличат на тия от могилното селище Ясътепе в Пловдив, Караново при Нова Загора,[1] Веселиново, Ямболско,[2] и другаде.

Глинени тежести. От разни места произхождат цели и счупени глинени тежести. Едни от тежестите имат конусовидна, а други тъпоконусна форма. Срещат се цилиндрични, със заоблени краища тежести, с пробита дупка за окачване. Почти всички имат керемиден цвят.

Прешлени. По-малки, но по-разнообразни са прешлените. По форма те са плоски, яйцевидни или цилиндрични. Имат пробита дупка за окачване.

Такива глинени предмети са ни познати от могилните селища Ясътепе в Пловдив, Банята при Капитан Димитриево, Пловдивско,[3] и другаде. От същия културен пласт се разкриха късовете от глинени съдове, снабдени с цилиндрични крачета и високи дръжки, каквито са съдовете от Караново (III), Ясътепе (втория период) от развитието на неолитната култура,[4] характерно за земите на юг от Балкана (обр. 2 *б*).

Глинени фигурки. Фигуралната пластика е характерен белег за отделните периоди от производството на първите земеделско-скотовъдни племена. Намерени са части от глинени фигурки, представляващи схематично изображение на женско тяло. Главата има цилиндрична форма. Заедно с шията, ако се съди по находките, които имаме, дължината им достига над 6 см. Лицето е означено с една релефна пъпка (обр. 3 *а*). Втората глава от фигурката има повече подробности.

Сравнително по-добре запазена е глинената фигурка на обр. 3б. По всичко изглежда, че тя е била правостояща. При това кра-

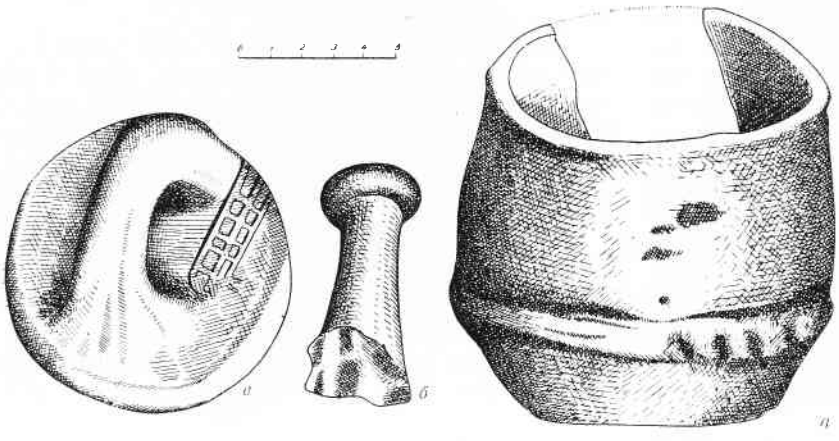

2 *а) глинен похлупак; б) цилиндрична дръжка от глинен съд и в) глинено канче △ а) couvercle d'argile; б) anse cylindrique de vase d'argile et в) petite cruche d'argile*

[1] В. Миков, Селищната могила до Караново (Новозагорско), София, ИГД, V, 1938, стр. 166, обр. 7, 8, 10 и 11 а.

[2] В. Миков, Селищната могила от бронзовата епоха до село Веселиново, ИАИ, VIII, 1939, стр. 111 и сл., обр. 247—249.

[3] П. Детев, Селищната могила Банята при Капитандимитриево, ГНМПл, II, 1950, стр. 17, обр. 32 б и цит. там литература.

[4] Г. Георгиев, Из живота и културата на първите земеделско-скотовъдни племена в България, Археологически открития в България, 1957, стр. 54, обр. 15, 2.

ката са счупени и липсват. Главата е моделирана по същия начин, както фигурките, които посочихме по-горе. Гърдите са очертани с две закръглени, хоризонтално разположени една до друга релефни пъпки. Коремът е силно изпъкнал, като вероятно представлява бременна жена. Явно е, макар и твърде схематично, че чрез релефните пъпки са подчертани носът, гърдите и коремът. На цилиндричната форма на фигурката липсват раменете и ръцете. Има черен цвят.

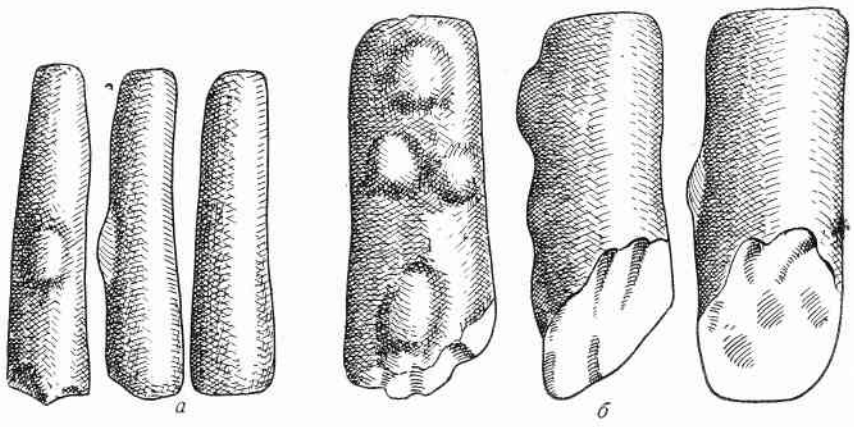

3 *Глави от глинени фигурки*
Têtes de figurines d'argile

Новооткритите неолитни материали засега са най-ранните следи от съществуването на селище на днешната територия на Хисаря. Ако се съдй по форма и украса, находките трябва да се отнесат към един късен период на новокаменната (неолитната) епоха. Причината за възникването на това най-ранно селище (към IV хилядолетие пр. н. е.) безсъмнено са били топлите минерални извори, в това число и другите природни богатства, които са създали благоприятни условия за живот на тогавашните обитатели на днешната Хисарска котловина.

Сто години от първото проучване на църквата „Св. четиридесет мъченици“ в Търново

Борис Игнатов

Проникването през 1858 г. в църквата „Св. четиридесет мъченици“ в Търново и откриването на двата издълбани в колоните на наоса надписи, единият от Иван Асен II и другият от Омуртаг, е забележителен случай в историята на българската научноизследователска дейност. И то не само поради рядко важните и ценни сведения, които тези два паметника дават за историята на Българската държава, за две отдалечени една от друга епохи, но и защото откриването им е станало в оня момент на XIX столетие, когато националното съзнание у българите за политическа и духовна независимост е било във възход и за неговото укрепване появата на тези документи е изиграла голяма роля. Това ясно се вижда и от факта, че успоредно и след изданието на откривателя, надписите, особено този на Иван Асен II, са преиздавани на няколко пъти от различни автори и на първо място от П. Р. Славейков[1] и Г. С. Раковски.[2]

Превърната в теке-джамиси може би веднага след падането на Търново под турска власт, църквата на бившата царска „Велика лавра“, считана от самия Иван Асен II за „своем рукотворном монастири“[3], макар разрушена и из основи обезличена, е приютявала и векове наред ревниво пазела своите ценности, за да ги поднесе в дар на българската национална кауза в най-сюблимния момент — тогава, когато знайни и незнайни патриоти, труженици за свободата на България, са взели участие в гигантския процес и всеки от тях за свое удовлетворение е считал да допринесе с нещо за великото дело. Един от тези родолюбци е Христо Даскалов от Трявна, на когото дължим проучването на църквата „Св. четиридесет мъченици“ (обр. 1) и първото обнародване на двата забележителни документа.

Подробни сведения за него и живота му дава Т. Н. Шишков, негов съвременник и добър приятел.[4] От тях ние ще приведем само онова, което осветлява личността и дейността на тоя бележит човек, особено по време на пребиваването му в Търново, където той действително се проявява като непоколебим и самоотвержен борец за народната свобода. Дейност, красноречиво описана от самия Даскалов в писмото му до О. М. Бодянски, отпечатано през 1859 г. в Москва под заглавие „Откритія в древней столице болгарской Тернове“.

Роден в Трявна приблизително през 1820—1821 г. и останал от ранно детство без баща, Даскалов получил първоначално килийно образование под покровителството на чичо си в родното си село. През 1833 г. или 1834 г. по инициатива на П. Сапунов[5] били отведени във Влашко пет момчета, за да им се даде образование. Между тях бил и Христо Даскалов, който, настанен в най-доброто влашко училище на Букурещ, завършил курса с успех. Оттам го изпратили за Одеса, където постъпил в Ришельовския лицей.

Но скоро Даскалов изпаднал в немилост. Подозрян неизвестно в какво, той бил арестуван и в течение на година и половина излежава наказание в ареста на някаква болница. Там научил и английски език, защото преди това вече добре знаел френски, италиански, руски, гръцки и влашки. През 1848—1949 г., освободен от ареста, Даскалов бил изгонен от Русия, а съмишлениците му, както ги нарича Шишков, били изпратени на заточение в Сибир.

Оформен вече напълно, изгонеият от Русия Христо Даскалов попаднал през 1849 г. в Цариград, където сътрудничил на Александър Стоилов Екзарх при издаването на „Цариградски вестник“. Но не след дълго поради възникнали между него и Екзарх недоразумения той заминал за Влашко, където отново се сближил с русите и през 1853 г. с обявяването на Кримската война постъпил на служба в руския главен щаб. Преди обаче войната да завърши, той напуснал службата си и се записал студент по медицина в Петербургския университет.

[1] П. Р. Славейков, Четыри паметника, Български книжици, ч. II, юли 1859, кн. I, стр. 412.

[2] Г. С. Раковски, Неколко речи о Асепя Пьрвому, великому царью Българскому и сыну му Асеню Второму, Белград, 1860, табл. към стр. 8 и бел. 5 на стр. 109.

[3] В. Златарски, Иван Асен II, БИБ, III, т. III, 1930, стр. 50.

[4] Т. Шишков, Д-р Христо Даскалов, СНУ, кн. VIII, 1892, стр. 347—388.

[5] Пак там, стр. 351 и сл.

1 *Общ изглед на „Асеновата махала" в Търново (на преден план църквата „Св. четиридесет мъченици")* △ *Vue générale de „Asenova mahala" à Tirnovo (au premier plan l'église des „Quarante martyrs")*

Оттук започва периодът, през който Даскалов прави със слово и чрез печата голяма пропаганда, мъчейки се да убеди православна Русия в необходимостта от църковна независимост на българите.

Тежка болест принудила Даскалов след завършване на медицинските науки през 1858 г. да напусне Петербург и Русия и да се завърне в родината си. Той отседнал в Търново с намерение да остане там за градски лекар. Престоянето му тук обаче било за кратко. Той трябвало скоро да се върне пак в Русия. С мисълта да подпомогне българското възраждане Даскалов използувал своето пребиваване в Търново, за да проучи неговите древни паметници и особено старите църкви. И ето че тъкмо в тази насока вместо в медицината той отново се проявява като голям родолюбец, извършвайки подвиг, какъвто до тогава никой не е сторил.

Между сравнително по-добре запазените търновски паметници била църквата „Апостоли Петър и Павел". В нея той влязъл без пречка, но с чувство на угнетение, защото знаел, че в този старинен български паметник, по това време гръцка митрополитска църква, е погребана от фанариотите духовната свобода на българите. Но това не му попречило да проучи с присъщото нему хладнокръвие всичко, което останало там. Разположението, видът и формата на църквата, градежът ѝ, колоните, мазилките, стенописите и особено надписите и пр., нищо не убегнало от окото и перото на Даскалов, та дори и план на сградата[1] заснел (обр. 3). След нея посетил църквата „Св. Димитър", която заварил в развалини, само със запазен олтар.

[1] Хр. Даскалов, Открытія в древней столице болгарской Тернове, М., 1859, стр. 21—26, обр. II.

Но въпреки това, макар че фреските ѝ били нарочно замазани, той и там успял да открие по-старите стенописи със славянски надписи, от които също така снел копия.[1] За църквата „Св. Иван Рилски" Даскалов съобщава, че видял само основите ѝ, а за „Възнесение Господне", за която знаел от старите летописи, че се нарича „майка на всички български църкви", пише, че тя вече не съществува. Ясно е, че по това време следите за мястото на тази църква са били заличени дори и в народните предания, иначе той би узнал, че тя се издигала на най-високата част на Царевец. Само така можем да си обясним и предположението му, че е била или на Трапезица, или в подножието на Царевец.[2] Повлиян може би от местното население, Даскалов приема, че съществуващата тогава на Царевец „Хисар джамия" е самата църква „Св. Параскева", преустроена по-късно за нуждите на мохамеданите, но от предпазливост веднага добавя, че в нея той не влизал, защото не го допуснали. Друго за крепостта, където всичко било заето заето от новите обитатели, не отбелязва. В замяна на това обаче, като говори за варварско унищожаване на стари църкви, за превръщането им в джамии, конюшни, бани и пр., съобщава, че „в търновските бани се срещат мраморни плочи, на които с майсторска ръка са издълбани сцени из Новия завет и в това число прекрасно изваяно кръщение Господне"[3]. От думите му ясно личи, че това са негови лични наблюдения, но, изглежда, поради неудобното място и вероятно за да не бъде подозрян от турците, не е могъл да снеме копие от релефите. За съжаление от тези паметници, доколкото ни е известно, не е останало нищо и може би на това се дължи, че досега не е отдадено нужното внимание на съобщенията за тях. Останало години наред като изолиран случай, непотвърден с нови находки от подобен характер, откритието на Хр. Даскалов днес е в нова обстановка и има голямо значение. През 1906 г. за втори път в Търново при разкопки в църквата „Св. четиридесет мъченици" е открит фрагмент от мраморна плоча, на която ясно се виждала част от релефно изобразена глава на умряла жена с корона и ореол.[4] Доста по-късно, през 1951 г., пак в Търново при разкриването на дворцовия комплекс на Царевец бе намерен в развалините на дворцовата църква друг фрагмент от каменна надгробна плоча с част от релефно представена върху нея лежаща фигура.[5] Няколко години след това, през 1957 г., на хълма „Света гора" в Търново са извадени при разкриване на основите на стария манастир „Св. Богородица Одигитрия" няколко прекрасни скулптури, представляващи глави на монаси и монахини.[6]

Всички тези новооткрити паметници на търновското средновековно пластично изкуство показват, че: 1) откритите преди 100 години от Христо Даскалов релефи не са изолирано явление сред археологическите паметници на Търново; 2) и те поради невъзможността да бъдат създадени през робския период следва да бъдат отнесени към българското средновековие, когато са красели някоя търновска църква или манастир, и 3) успоредно със стенописа и иконописа у нас по това време са изработвани и релефни изображения на религиозни сцени.

Вдъхновен от това, което видял и узнал за миналото на Търново, Даскалов с още по-голяма охота слушал всичко и всеки, който му е разказвал за старата столица, за паметниците ѝ и особено за бившата царска „Велика лавра" и нейната църква „Св. четиридесет мъченици". Така до него стигнали чудновати легенди, които, изглежда, народът е пазел и векове наред предавал и чрез тях поддържал и бранел спомена за минали свободни времена.

Всички граждани на Търново, християни и турци, вярвали, че в Дервишката джамия се крие нещо тайнствено и страшно. С настъпването на пролетта там се явявали мъртвешки сенки и зли духове, бродещи из гробището на двора на текето и тежко томува, който се опита да ги види. В навечерието на 9 март (стар стил) деня на Св. четиридесет мъченици, в джамията пред олтара (по това време зазидан от турците) се явявала някаква чудно хубава жена със златисти коси, цялата облечена в бяло.

Народът вярвал, че всеки православен християнин, който я види изправена на минарето като небесно видение, оставал здрав, щастлив и преуспявал в живота си. За мохамеданите обаче и за онія, които не вярвали, народното предание казвало, че веднага загубвали слух, зрение, ум и пр.

Друг случай, свързан с църквата „Св. четиридесет мъченици", който Даскалов също така описва, е за минарето на джамията, което редовно през три-четири години падало. От Цариград бил изпратен специален кадия и архитект със заповед да се направят в околността на минарето разкопки и да го възобновят. Така било установено, че основите на издигнатото от южната страна на малката апсида минаре били на дълбочина около половин сажен, т. е. към един метър, и стъпвали върху някаква зидана гробница, която имала и подземен вход. За съжаление, казва Даскалов, освен турците и фанариотите никой друг нямал право да присъствува и да знае какви съкровища са намерени в нея. Още повече че според него там били мощите на българския светец Иларион Мъгленски. Минарето било издигнато отново на здрава основа, но въпреки това след осемго-

[1] Хр. Даскалов, цит. съч, стр. 27—30.

[2] Пак там, стр. 2—3. Следи от тази църква са личали и през 1640 г., когато П. Б. Бакшич е посетил Търново и Царевец (К. Иречек, Пътувания по България, Пловдив, 1899, стр. 232.

[3] Пак там, стр. 3.

[4] М. Москов, Разкопките в черквите „Св. Димитрий" и „Св. четиридесет" в Търново, Търново, 1912, стр. 21 и сл.

[5] К. Миятев, Една надгробна скулптура от двореца в Търново. Сб. Г. Кацаров, ч. II, 1955, стр. 339—358.

[6] Я. Николова, Принос към средновековната българска пластика, Археология, год. II, 1960, кн. 4, стр. 14—19.

дишно просъществуване пак подало встрани и мнозина били убедени, че с него пак ще се случи нещо. Относно находките в гробницата се носел упорит слух, че там са намерени златен кръст и златна корона.

От всички разкази, които Даскалов чул за църквата „Св. четиридесет мъченици", най-интересен за него бил случаят за някакви тайнствени, издълбани върху колоните надписи, неразчетени дотогава от никого. Наричани от турците „генуезки", с тях се занимавали много повикани от шеиха мъдреци и като не могли да ги разберат, решили, че те са издълбани от нечиста сила, може би от самия дявол. Толкова повече че между редовете били начертани за изкушение на правоверните и кръстове. Те били замазани от турците с вар, а на места и премахнати, но със самия надпис никой вече не се решавал да се занимава и да посегне на него.[1] Така благодарение, изглежда, на легендата за бялата жена надписът оцелял до Даскалов и до наши дни.

В тези легенди, разкази и случки, колкото и да били фантастични и невероятни, Даскалов успял да види зърното от истината, но за да го провери и открие, необходимо било да влезе в текето. А това по онези несигурни за българите времена било едва ли не изключено. Всеки християнин, пише той, който дръзнел да прекрачи прага на джамията, рискувал да бъде пребит с камъни. И затова нещастните българи, винаги когато им се налагало да минат оттам, навеждали главите си към земята и с бърз ход преминавали опасното място. Но Даскалов бил решен на всичко. Подпомогнат от свой приятел, той съставил план за проникване в джамията.[2] За изпълнението му обаче необходимо било преди всичко Даскалов да се запознае и сближи с шеиха на текето, човека, в когото са ключовете и който единствен можел да ги допусне в джамията и да им осигури насаме по-продължително спокойно престояване в нея. С оглед на постигането на тази цел той предварително се информирал за характера, убежденията и проявите на тази личност. И като узнал за него доста подробности, между които и че се славел сред мохамеданите като прочут доктор, лекуващ сам болната си жена, решил заедно със съпроводителя си, добър познат и на шеиха, да се яви при него като колега — френски лекар — и му предложи услугите си.

При пълна приятелска атмосфера срещата се състояла в дома на шеиха и по-точно в помещението, гдето лежала болната му жена. Стаята била ниска, зле подредена и имала две прозорчета. Едното, снабдено с дървена решетка, гледало към градината на брега на реката, а другото — към някакво съседно помещение.

Макар и да не съобщава подробности за помещението на болната и за другите, през които минал, със сигурност обаче може да се приеме, че първото е било на лицевата страна в пристройката, издигната западно от църквата. С други думи, в сградата, гдето по-късно са открити девет зидани гробници,[3] за които, както и за гробовете в църквата, се предполага, че са били на българските царе и на семействата им.[4] Съвсем основателно е да се допусне, че и останалите помещения, разделени едно от друго с леки паянтови стени, са били вместени в пространството на гробничната сграда. Възможност, която се подсказва не само от квадратурата ѝ, в която се включват и две големи ниши, но и от направения по-късно към нея вход от юж-

[1] Хр. Даскалов, цит. съч., стр. 4—7.

[2] Името на приятеля си Даскалов съзнателно, изглежда, не съобщава, за да не му навреди пред турците. Такова предположение изказва и Т. Н. Шишков, от когото узнаваме, че се касае за д-р Пол Марко, по баща грък, но с добри чувства към българите, намиращ се по това време на служба в търновския гарнизон (Т. Н. Шишков, цит. съч., стр. 357 и забележка 1, стр. 372).

[3] М. Москов, цит. съч., стр. 28.

[4] К. Иречек, цит. съч., стр. 236.

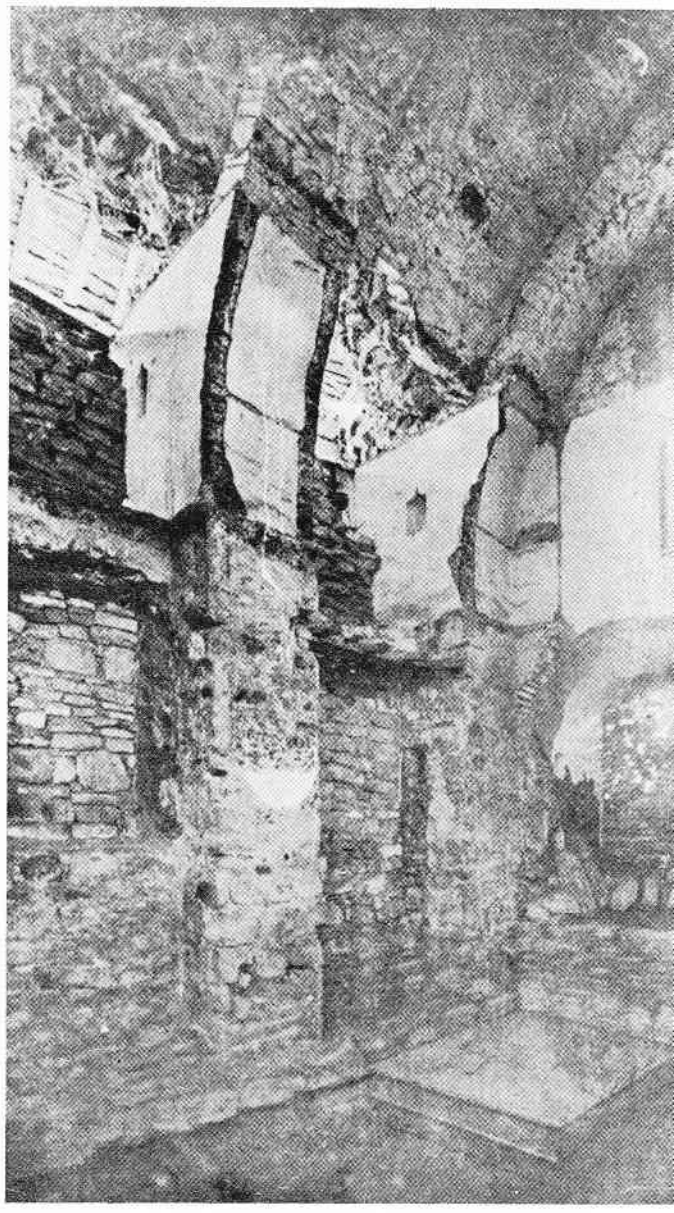

2. *Вътрешен изглед на гробничната сграда*
Vue intérieure des tombeaux

ната страна. Търсен съзнателно, той е свързвал едно от тези помещения с приемния двор на текето, който по това време, както ще видим, е бил южно от джамията. Констатираната от Даскалов малка височина на стаите също така не противоречи на това предположение. Първоначалният оригинален под на мавзолея е бил засипан с около един метър и над него. С оглед на по-добрата връзка с двора е установен нов на равнище с нишите отвътре. А високо оформеното му и покрито със свод пространство, неудобно за жилищни нужди, е било разделено чрез междинен дървен таван, положен непосредствено под вътрешния главен корниз (обр. 2). Така между новия под и дървения таван се е получила малката, приблизително два и половина метра височина на вместените в гробничната сграда стаи. За нуждите на харема си шеихът е използувал и нартиката на църквата, която според Шишков по това време е била също така разделена чрез дървен таван на два ниски етажа.[1] И може би те са същите, които и до днес съществуват, само че сега първият има първоначалното си предназначение, т. е. за притвор, свързващ църквата и мавзолея.

Преминали от женското отделение в стаята на шеиха, Даскалов го помолил да им разкаже нещо за управляваната от него джамия, за забележителностите ѝ и пр. Но, изглежда, съзнателно, за да отклони всякакво съмнение, най-напред той се заинтересувал по времето на кой султан тя е строена. На този въпрос шеихът отговорил без стеснение, че тази джамия е някогашна българска манастирска църква, и ги поканил да я разгледат и да се уверят сами в това. Така се стигнало до втората фаза от изпълнението на предначертания план. Преди това обаче, пише Даскалов, приятелят му водил с шеиха някакви преговори, в резултат на които и с цената неизвестно на какво той поел, изглежда, задължението да ги остави в църквата насаме по-продължително време. Само така може да се обясни постъпката на шеиха, който, преди да ги въведе в джамията, добре проучил дали по улицата няма хора и като се убедил, сам лично заключил дворната врата на текето. През това време, въпреки и малко, Даскалов успял да огледа обстановката в двора, разположението на сградите и пр. и всичко така запаметил, че впоследствие точно отразил съществуващата тогава ситуация, макар и в окомерен план (обр. 3).

Съпроводени от господаря на текето, двамата приятели влезли най-после в църквата на бившата царска „Велика лавра“, с историята на която Даскалов предварително бил добре запознат. В този момент, пише той, особено чувство го овладяло, но, изглежда, то не му попречило спокойно да изчака шеиха, който с лекота отварял, показвал и разказвал всичко, което знаел. Първото нещо, което направило впечатление на Даскалов, е, че джамията се състои от две помещения. Едното, съответствуващо на мястото на олтарната част, било тясно, влажно и студено и се използувало за склад, а другото, по-голямото, заемащо наоса на църквата, било самата джамия. Подът и в двете бил от пръст, примесена с отпадъци от съборените стари сводове и разстлана високо над оригиналното равнище. Това той установил по запазените на места фрески на дълбочина по-голяма от пръстената замазка. В източното помещение равнището било с около четиридесет сантиметра по-ниско, което му дало основание да счита, че там са правени разкопки. В джамията, източно от входната врата, която според плана и описанието на Даскалов била на южната страна, шеихът им показал голям гроб, дълъг над два метра и дълбок към 1,30 м, покрит двускатно и закрит със зелен плат. Той обяснил, че в него бил погребан турски светия, с което Даскалов мълчаливо не само че не се съгласил, но, обратното, както пише, се убедил, когато шеихът ги оставил сами. Вляво от входа, т. е. в западна посока пак във вътрешността, имало някакъв дървен балкон, нещо като амвон за проповед пред правоверните. Под него шеихът им показал дълбока яма, външната страна на която съответствувала на оригиналния зид на църквата. На нея именно Даскалов забелязал дълбоко под пръстения под запазени шарки. А в ямата видял фрагменти от гърнета, светилник, угарки от свещи и пр., но за произхода им нищо не казва. Общото му впечатление било, че това е една бедна джамия с посивели и дори на места попукани стени, на които висели разни хартии с извадки от корана. Сред тази мизерна обстановка обаче поразително впечатление направили на Даскалов шестте масивни колони, на които не стъпвал вече сводът и куполът на църквата, а дървен таван, направен впоследствие от турците (обр. 4). И щом любезният стопанин си излязъл, вниманието изцяло било отдадено на тях. Но ние тук няма да повтаряме тяхното описание и на издълбаните върху им надписи от Омуртаг и Иван Асен II. Подробно и точно измерени и заснети, включително и текстът на една надгробна плоча, намерена в преградената олтарна част, те са описани и изтълкувани от самия Даскалов в упоменатия вече негов труд. Ще припомним само, че в оня притеснен момент с минимални средства и възможности той е дал всичко, което е било необходимо, и то с точност, присъща на специалист, какъвто в същност, както знаем, той не е бил. Така заснетите и обнародвани през 1859 г. от Даскалов надписи станали основен документ, на който стъпили всички следващи изследвачи, някои от които, бидейки школувани специалисти, при свободна обстановка и подходящи условия са могли да уточнят пропуските, допуснати от него.[2]

Освен това ценно за българската история откритие Христо Даскалов съобщава, че в същата джамия е имало стара библиотека, крита в те-

[1] Т. Шишков, цит. съч., стр. 375.

[2] В. Златарски, Търновският надпис на Иван Асен II, БИБ, III, т. III, 1930, стр. 56—64 и посочената там литература; В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, СУ, XXXI, 1934, стр. 42—43, 78—85 и посочената там литература; И. Гошев, Търновски царски надгробен надпис от 1388 г. и посочената там литература.

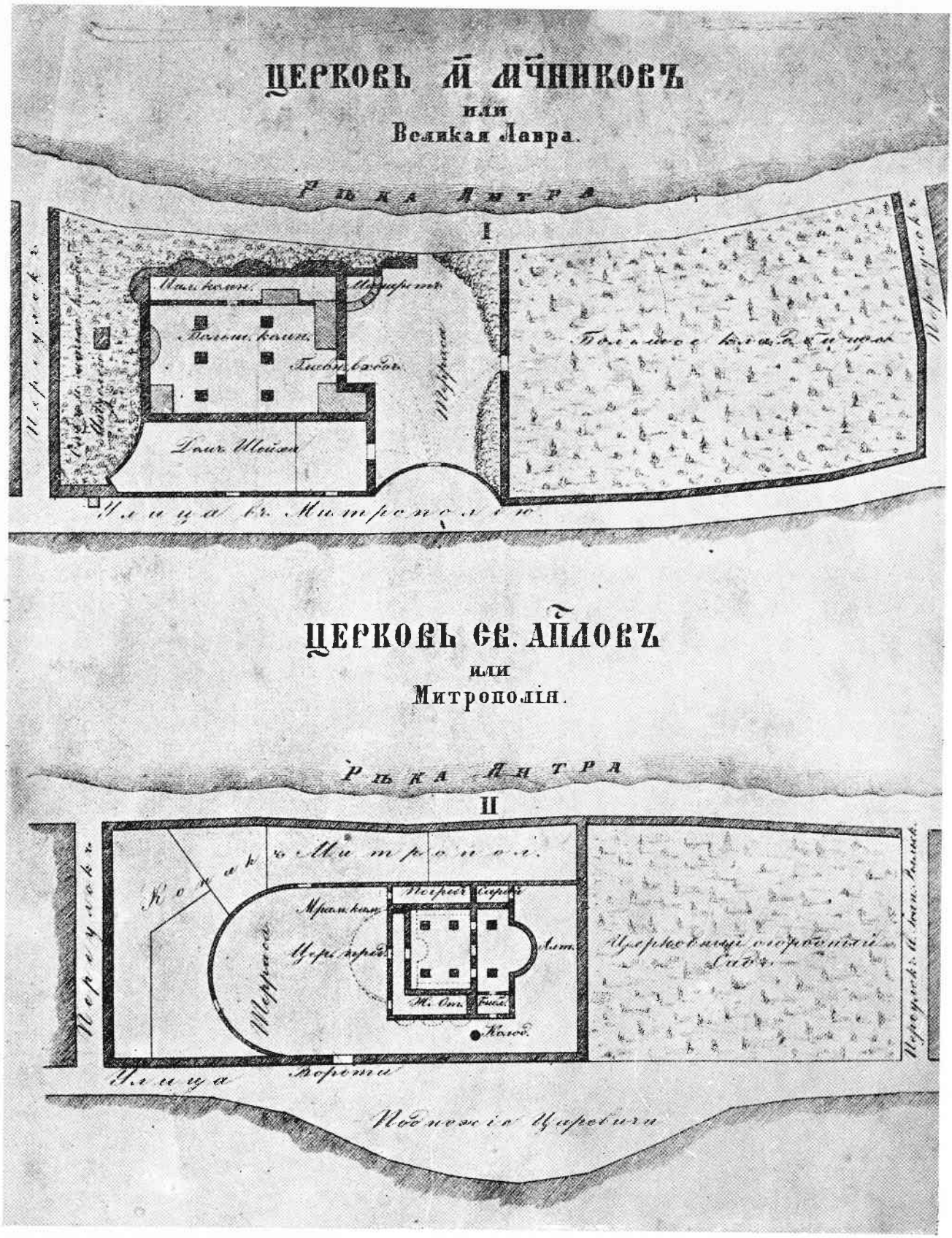

3 *План на църквата „Св четиридесет мъченици“ и „Апостоли Петър и Павел“*
Plan de l'église des „Quarante martyrs“ et de „St Pierre et Paul“

чение на векове от шеихите на текето. И едва няколко години преди неговото посещение при един злополучен случай била унищожена без остатък от тогавашния търновски екзарх.[1] По този повод, изглежда, двамата приятели са направили и друго посещение на текето, когато, пак в отсъствие на шеиха, те обходили навсякъде, та дори и в банята му и по таваните, но за съжаление освен мястото на библиотеката, което Даскалов не съобщава къде е било, друго нищо не намерили. Най-вероятното място обаче, което може да се допусне съобразно с преустройствата на западната пристройка, за които отбелязахме, е във високо засводения таван на гробничната сграда над жилищните стаи на шеиха.

Успоредно с тези открития и проучвания на всичко, което е могъл да види за краткото време, Даскалов пръв ни дава и плана на църквата заедно с обстановката около нея по това време (обр. 3). Макар окомерен и без мащаб, от него и от даденото описание ние узнаваме доста подробности за историята на този бележит наш паметник. Първо: официалният двор на текето е бил тогава от южната страна на църквата. Послан с дребни камъни, той опирал от западната страна на улица, минаваща покрай реката, където е и входът. Второ: южно от двора имало заградено със стени голямо турско гробище, за което Даскалов предполага, че е по-старо, още от българско време. Трето: от северната страна на църквата, принадлежащата на текето площ била значително по-малка и се използувала също за гробище, където бил и някакъв турски мавзолей. За това място Даскалов изрично казва, че съставлявало част от сградите на стария манастир, тогава несъществуващ. Четвърто: откъм източната страна, изглежда, при изчертаването впоследствие на плана е показана погрешно реката Янтра. Без съмнение това е подножието на Царевец, но дали и тук не е имало улица, от плана не е съвсем ясно.[2] Пето: пристроената западно от църквата гробнична сграда е била използувана от шеиха, включително и нарктиката, която по това време е била изолирана от наоса за негово жилище. Тогава е отворена и вратата на южната стена, чрез която жилището е било в пряка връзка с официалния двор на текето. Шесто: северната и западната врата на църквата са били зазидани и джамията е имала единствен вход на южната стена към двора на текето. Седмо: при превръщането на църквата в джамия олтарната чест била преградена неизвестно кога със зид, в който е оставена врата към джамията. Осмо: за разлика от сведението на М. Москов, който счита, че минарето е било от северната стра-

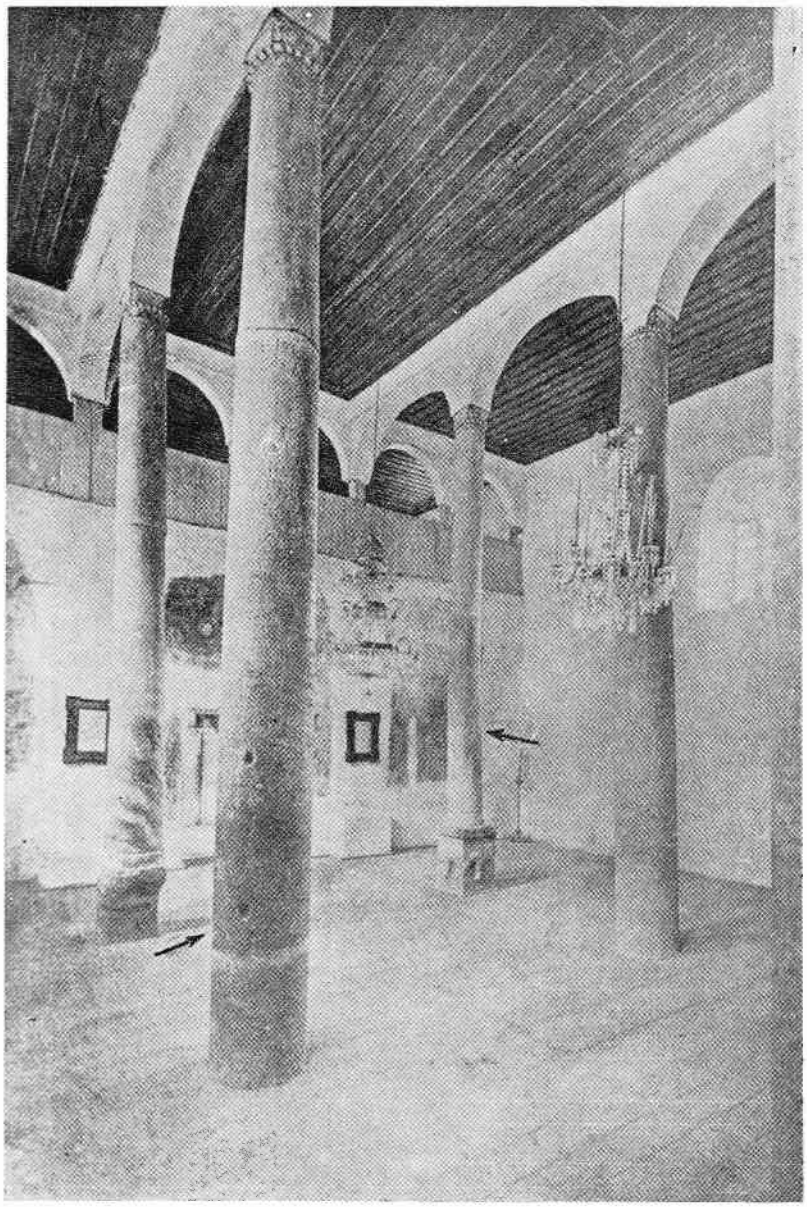

4 *Вътрешен изглед на църквата „Св. четиридесет мъченици" (на преден план Омуртаговата колона, в дъното колоната на Иван Асен II)* △ *Vue intérieure de l'église des „Quarante martyrs" (au premier plan la colonne d'Omortag, au fond la colonne de Jean Asen II)*

[1] Хр. Даскалов, цит. съч., стр. 14, 15.

[2] Погрешно изчертаният план поражда съмнение, че са разменени местата на улица „Митрополия" с реката. Още повече че по времето на Митхад паша съществуващата от източната страна на църквата улица е била поправена. Дали обаче тя е била и през българско време и когато Даскалов е посетил Търново, не е известно. Но това не изключва възможността да е имало улица и покрай реката, което би могло да се провери чрез сондажни разкопки.

на,[1] Даскалов го показва в своя план от южната, до малката апсида (обр. 3). В този ъгъл и до днес са запазени известни следи от някакъв градеж, долепен и свързан с корпуса на сградата (обр. 5). Не е изключено обаче по някое време поради честото падане на минарето да са направили и друго от северната страна.

Богат със сведения, впечатления и документи, ценни за българското Възраждане, Христо Даскалов напуснал църквата „Св. четиридесет мъченици“ с радост, защото знаел, че в нея се крият още много данни, които поколенията рано или късно ще открият за българската наука. През 1858 г. той отново е в Русия и веднага изпратил копие от надписите на А. Гилфердинг, който е побързал и в началото на 1859 г. ги обнародвал. Там Даскалов получил назначение за секретар на генералния консул в Белград, но кога е заминал, не е известно. Не се знае и колко време е останал на новия си пост, защото, пише Шишков, поради напредналата му болест и недобри отношения с консула той наскоро напуснал Белград и заминал за Бруса, а оттам за Бейрут.[2] В тежко състояние между чужди и непознати Даскалов починал далеч от родината си едва 40—41-годишен,[3] което значи не по-късно от 1862 г. Десет години след неговата смърт, т. е. в 1872 г., България има вече свой екзарх, а в 1878 г. и политическа независимост. Но не бил той честит да види и се порадва на тъй много желаната от него свобода. Споменът за делото му обаче е жив и то крепне, както сам той може би е желал. След Освобождението и до днес много наши и чужди изследвачи са по стъпките на Христо Даскалов. Необезпокоявани от дервиши и фанариоти, те откриват и изучават паметниците на Търново, на „Великата лавра“ и др., но не вече за да отстояват политическа и духовна независимост, а за науката, за българската средновековна история.

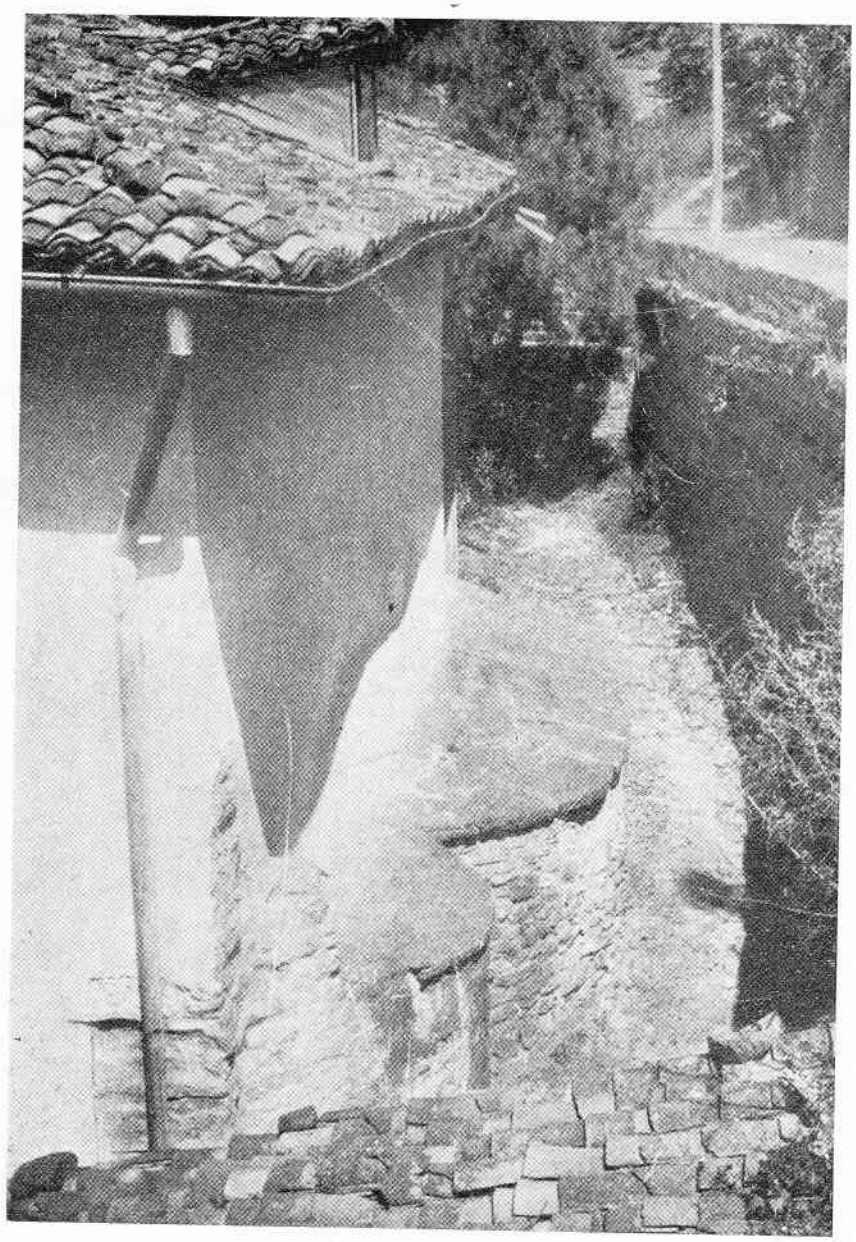

5 *Изглед на югозападния ъгъл на църквата „Св. четиридесет мъченици“ △ Vue de l'angle sud-ouest de l'église des „Quarante martyrs“*

[1] М. Москов, цит. съч., стр. 16.
[2] Т. Шишков, цит. съч., стр. 358.
[3] Пак там, стр. 350.

Някои съвременни възгледи и понятия за консервацията като наука

Рачо Рачев

Защитата на недвижимите паметници на културата е разновидна научноизследователска, производствено-техническа и административна дейност. В основата на тази дейност лежи възгледът за необходимостта от научно обоснована консервация на културните ценности и за нейния национален аспект.[1]

Консервацията като наука е в непрекъснато развитие. За разлика от миналото обаче през последните десетилетия тя се развива и усъвършенствува под непосредственото въздействие на най-прогресивното учение за развитието на човешкото общество, за културата и изкуството — марксизма-ленинизма, и на основата на най-новите достижения на техниката и на някой приложни науки, като химията, физиката, микробиологията и др.

Задълбоченият анализ на консервирането на културните ценности в международен мащаб налага да бъдат разтълкувани някои основни възгледи и понятия на консервацията като наука в по-друга светлина и да бъдат подредени съобразно тяхната действителна значимост. Това се налага още и от обстоятелството, че у нас все още не е утвърдена напълно една целесъобразна и научна терминология и не е разгледана критично системата от възгледи, които обслужват консервационната практика и които я изразяват с пределна яснота в различните й прояви.

Един от основоположниците на консервацията като наука във Франция, арх. Виоле-льо-Дюк, е създал и разпространил възгледа, според който реставрирането на един паметник не означава той да се поддържа, да се поправи или да се направи отново, а да се възстанови в едно състояние на цялост, което може да не е съществувало никога.[2] Този възглед за консервацията е породил и стимулирал дълго време пагубната дейност през миналия век да се до-

[1] Този възглед е възникнал на определен етап от историческото развитие на човешкото общество, а именно когато се създава нацията и националната държава. На този въпрос ще се спрем в друга статия.

[2] E. Viollet-Le-Duc, Dictionnair raisonné de l'architecture française, Paris, 1869, т. VIII, p. 14.

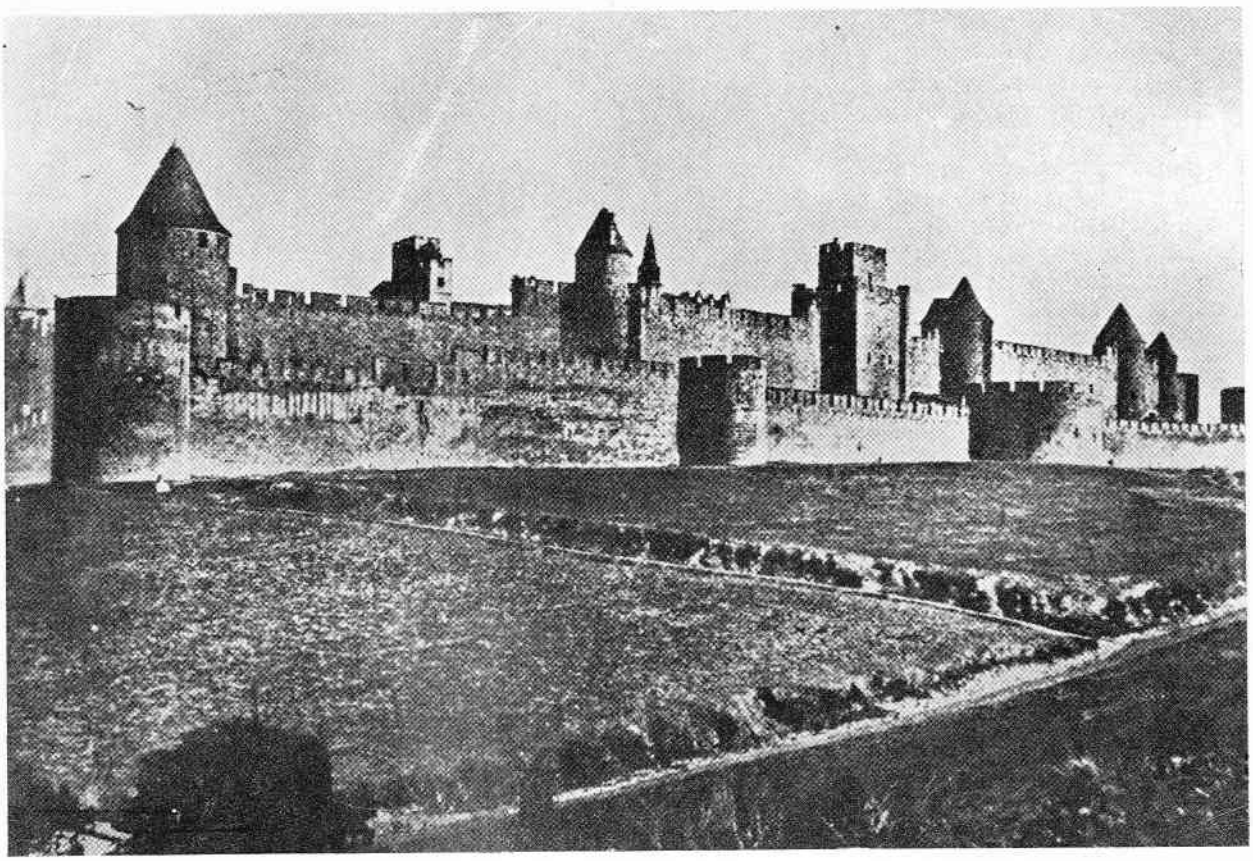

1 *Средновековна крепост в Каркасон (Франция) след възстановяването*
Forteresse médiévale à Carcassonne (France) après sa restauration

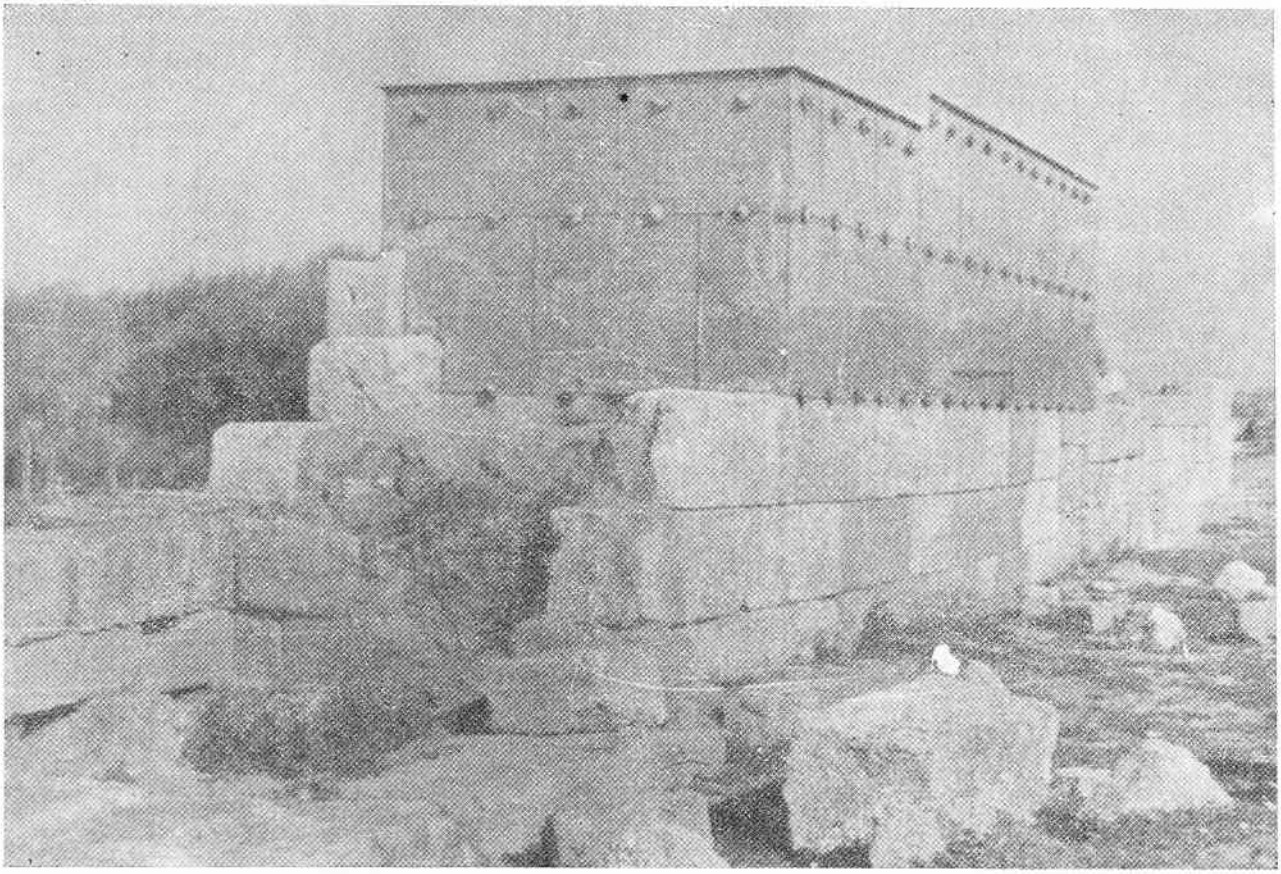

2 *Останки от крепостна стена на старогръцка колония край Джела (Сицилия). Кирпичен надзид, защитен със стъклена облицовка*
Mur de forteresse d'une colonie grecque ancienne près de Gela (Sicile) surmonté d'une maçonnerie tardive, préservé de revetement en verre

пълват разрушените, повредените или недовършените паметници въз основа на недоказани хипотези за техния стил.

Друг прочут френски радетел за защитата на културните ценности от XIX в., Мериме, е поддържал възгледа, че в една реставрация не трябва да се измисля нищо, когато следите на първоначалното състояние на един паметник са загубени. Единственото правилно решение в такъв случай според него е да се копират сходни мотиви от някои паметник от същата епоха и от същата област (обр. 1).

Не е трудно да се разбере, че възгледите на Виоле-льо-Дюк и на Мериме не са допринесли за създаване на една научна теория за консервацията като наука, а днес не би се и намерил човек, който да погледне на тях с необходимата сериозност.

Съпротивата срещу романтичните възгледи на Виоле-льо-Дюк за консервацията и анализа на вредите, нанесени от тези възгледи на културните ценности, са получили логична обосновка във възгледите на видния италиански теоретик на реставрацията — Камило Бойто: „Когато един паметник почне да остарява и боледува, пише Бойто, той трябва да се лекува, а не да се оставя да умре, да бъде унищожен... Когато реставрацията се извършва по теорията на г-н Виоле-льо-Дюк, аз предпочитам зле извършените реставрации пред добре извършените реставрации. Докато лошите реставрации, благодарение на благотворното невежество, ми позволяват да различа ясно старата част от модерната, добрите реставрации с будеща възторг ученост и хитрина, правейки новото да изглежда старо, ме поставят в такава дива объркаюст, че насладата от любуването на работата изчезва и нейното проучване се превръща в ужасно досадна умора."[1]

На модерното време принадлежи и възгледът за интегриране в стила на нашата епоха. Историческата основа на този възглед се корени още в практиката на древните архитекти. Известно е, че в античността, Средновековието и в модерните епохи често пъти архитектите съвсем свободно са довършвали в стила на своята епоха недовършените и са видоизменяли завършените постройки, като са създавали понякога творби с несъмнена художествена стойност. Този исторически пример се изтъква именно в подкрепа на теорията за интеграцията в стила на нашата епоха, която е в противовес на теорията за интеграция в стила на паметника. Италианският историк на изкуството и реста-

[1] C. Boito, I nostri vecchi monumenti, Nuova Antologia, т. 87, 1886.

3 *Църквата „Св. Ана" в Москва след възстановяването ѝ*
L'église de „Ste Anne" de Moscou après sa restauration

вратор на паметници Густаво Джованони е поставил под силна критика тази теория, заявявайки, че „теорията на художниците-новатори, която иска смело да внесе искрените форми на нашата епоха, които да продължат своя път, без да се интересуват от миналото, и която черпи доказателства именно от миналото столетие, за да поддържа това свободно напластяване на стилове, е изправена пред ужасния въпрос: кой е в същност стилът на нашата епоха?"[1].

Очевидно е, че когато се разглежда теорията за интеграция на паметниците в модерен стил, става дума за един „Виолельодюкизъм", който се извършва по отношение и на древната, и на съвременната архитектура. В синтеза възгледът на Джованони за консервацията може да се формулира по следния начин: да не се разглежда реставрацията като повод за разгръщане на съвременна архитектурна и декоративна дейност, а като една необходимост за живота на паметника; да се следва изискването за минималните допълнения; да се разглежда стилът на паметника в неговото органическо единство с околната среда; да се зачитат всички наслойки, които имат художествена стойност, и да се проектират достоверно новите добавки, когато те са неизбежни; да се обогати историческият усет с художествения.

В най-ново време, след като Втората световна война нанесе непоправими разрушения на културните ценности на много страни, консервацията като наука трябваше да решава много сложни въпроси, каквито са цялостното или частичното пресъздаване на отделни архитектурни паметници и цели градоустройствени комплекси; преустрояване и благоустрояване на старинните части на селищата, пострадали от войната; използуването на паметниците на културата за едни или други потребности на обществото и др. При такива условия възникна най-новият възглед за консервацията, че идващите поколения не биха узнали за съществуването на културните ценности, ако не се пресъздава с оглед на неговото запазване това, което наследяваме от миналото. Именно тази ръководна идея е широко прилагана в съвременната консервационна дейност в страни като Полша, Съветския съюз, Италия, Франция и др. Архитектурните паметници, понесли тежки повреди по време на войната, се пресъздават в тези страни на основата на обстойни и задълбочени проучвания.

Тези и ред други съвременни възгледи за консервирането на архитектурните паметници са дали възможност на съветските специалисти да насочат усилията си към една критична оценка на досегашните достижения и към систематизиране на научните възгледи за консервацията

[1] G. Giovannoni, Questioni di architettura nella storia e nella vita, Roma, 1925, стр. 111—112.

в съответствие с особеностите на дейността по запазване на културните ценности в Съветския съюз. В резултат на това съветските учени и специалисти-реставратори обогатиха консервацията като наука с ред научни публикации, измежду които с най-голямо значение засега е колективният труд „Методика реставрации паметников архитектури". Трябва да се отбележи, че този труд, който по същество е едно научно изложение на най-общите методи на консервацията като наука, спомага доста за правилното тълкуване на значението на теорията за консервацията на архитектурните паметници и за намиране на най-ефикасните начини за практическото приложение на тази теория.

У нас за пръв път бе направен опит за едно системно и научно разглеждане на въпросите на консервацията като наука на първата научна сесия на Археологическия институт през май 1950 г. В своя доклад „Грижи по старините в България" арх. Борис Игнатов дава едно системно и добросъвестно изложение на някои основни въпроси на теорията и методологията на консервацията като наука. Поради това докладът може да се окачестви като първи опит за подпомагане израстването на консервационната практика у нас до равнището на съвременната наука за запазване на културните ценности.

Трябва да се отбележи, че не за пръв път сега се тълкува у нас и в чужбина основното съдържание на консервацията като наука. Още със зараждането ѝ започва и изясняването на нейното съдържание и тълкуването на възгледите и понятията, съставляващи теорията на консервационното дело. Това тълкуване обаче е пречупвано всякога през призмата на най-новите теоретически и практически завоевания на консервационнната дейност.

Казано най-общо, консервацията е противодействие на закона за движението и видоизменението на мъртвата материя. Разтълкувано обаче от гледна точка на научно обоснованата защита на културните ценности, консервацията е в същност организирана и целенасочена дейност за предотвратяване, отстраняване или смекчаване рушителните процеси в паметниците на културата. Ето защо да консервираме даден паметник на културата това ще рече да му създадем такива условия, че да не загуби той отличителните си белези и особеностите на исторически документ и да запази за дълго време непроменена своята природа (обр 2). Консервирането на недвижимите културни ценностти, погледнато от техническа гледна точка, означава поддържане на паметниците в изправност, като ги укрепяват, заздравяват, възстановяват, сглобяват, пресъздават и т. н. Очевидно е, че консервацията включва в себе си една обособена категория дейности, които са свързани помежду си с основната идея за защита на културните ценности. Не случайно бележитият съветски изкуствовед Игор Грабар нарича кон-

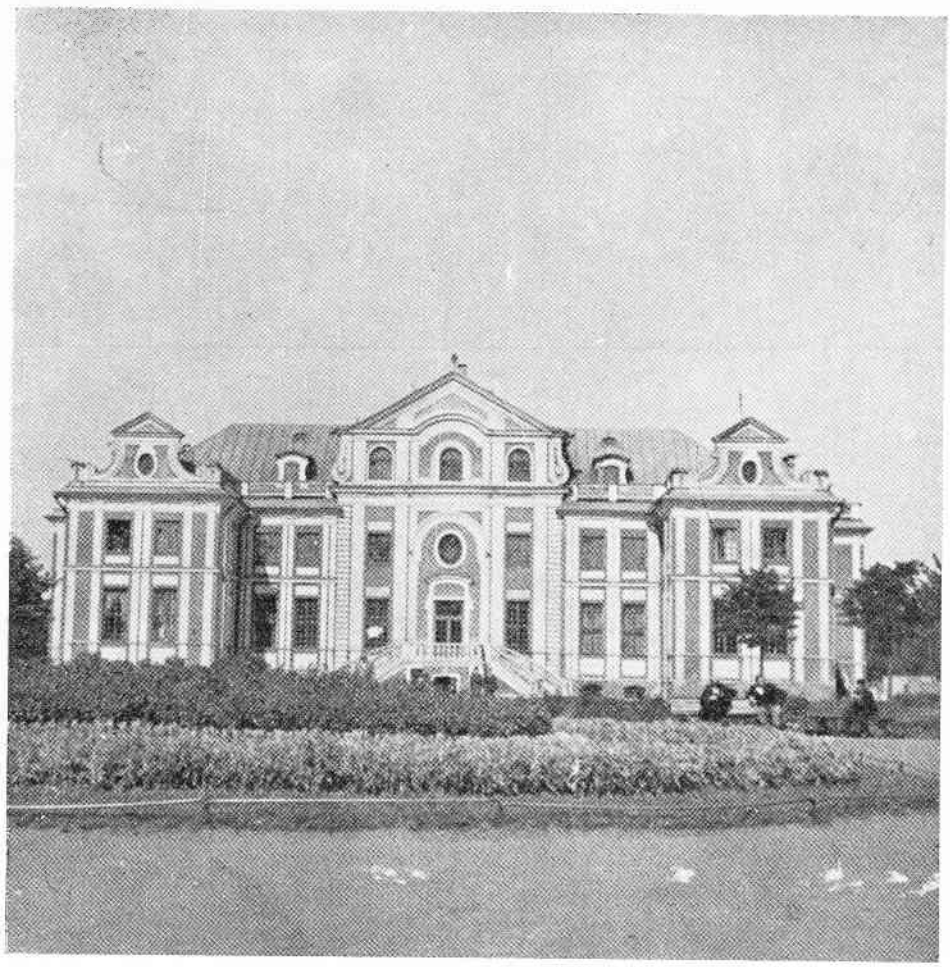

4 *Кикина палата в Ленинград след възстановяването ѝ*
Le Palais Kikina de Léningrad après sa restauration

сервирането на културните ценности ремонт. „Ремонтът е лекуване на паметниците от тази или онази болест, пише Грабар, тъй като паметниците на материалната култура заболяват като човешкия организъм ту органически, ту случайно. Щом заболяването е установено, необходимо е да се пристъпи към лечение и усилията на тия, които лекуват, трябва да са отправени към точното определение на диагнозата и лечебните методи.“[1]

Друго основно понятие на консервацията като наука е реставрацията или възстановяването. Основният смисъл на тези думи е един и същ и означава възвръщане на първоначалното оформление и състояние на паметниците. Днес реставрацията като понятие на консервационната дейност има по-специфичен смисъл и същевременно — по-предметен. Тълкуването на това понятие с помощта на многобройните и най-нови случаи в консервирането на архитектурните паметници главно в Съветския съюз, Полша, Италия, Франция и другаде ни показва, че това е преди всичко възвръщане на даден паметник в оня вид, в който ще бъде възприет за най-добре научно обоснован и най-ценен в историко-художествено отношение, след като е бил преиначен. Следователно може да се извършва реставриране на архитектурни паметници само при условие, че те съществуват като архитектурно-строителни и художествени произведения, но са видоизменени от наслойки, резултат на допълнителна архитектурно-строителна и декоративна дейност (обр. 3).

Имаме възстановяване посредством освобождаване (почистване) на архитектурните паметници от всякакви прибавки и наслоения от по-ново време с цел да се възвърне оня вид, конструкция и детайл, какъвто са имали паметниците при първичното им изграждане. Имаме възстановяване на архитектурни паметници, като се запазват наслояванията, които притежават безспорни качества на културни ценности и които спомагат да се определи оптималната дата на всеки отделен паметник. В този случай се цели да се покажат основните части на паметниците, доколкото това е възможно, такива, каквито са създадени първоначално. Възстановяване с такава цел трудно обаче се постига на практика, защото всяко пристрояване, било то и най-сполучливото, е в действителност вмешателство в архитектурата и детайла на отделния паметник, а понякога и в неговата конструкция и техника на градеж. Чести са случаите, когато прибавките от по-късни времена са в явно противоречие с индивидуалния почерк на автора и художествената концепция на паметника, а също така и с духа на епохата, на която принадлежи паметникът. Пред вид горното, компромисите при възстановяване със споменатата цел са неизбежни. Имаме и такива възстановявания на архитектурни паметници, които са придружени от частично пресъздаване на онези първоначални конструктивни елементи, архитектурни форми, украси и др., разрушени или повредени непоправимо при извършване на добавки, преправки или друг вид наслоявания. Подобни пресъздавания в такива случаи са допустими при условие, че са налице изчерпателни и безспорни доказателства за първоначалната форма и концепция на разрушените части на сградите. До възстановяване с частично пресъздаване се прибягва, когато това се налага от силно ограничените възможности за запазване на отделен паметник по някакъв друг начин. Очевидно е, че в случая понятието реставрация се покрива отчасти с понятието пресъздаване. В съответствие с това трябва да кажем, че възстановяването свършва там, където започва пресъздаването.

Консервацията на архитектурно-строителните паметници в страните, чието културно наследство понесе големи щети по времето на Втората световна война — Полша, Съветския съюз, Италия, Франция и другаде, — допринесе извънредно много за съвременното изясняване и на понятието „пресъздаване“. С пресъздаване се окачествява дейността за материализиране представата за даден паметник на културата, който е съществувал някога, но в момента е унищожен напълно или отчасти. Следователно да се пресъздаде даден архитектурен паметник или част от него това ще рече да му се направи макет в натура.

Съвременната теория за консервирането на културните ценности различава две категории пресъздаване. В единия случай създават повторно в натура паметника, като се придържат широко към научната документация и внимават да не променят съзнателно или несъзнателно първоначалния замисъл на автора. В този случай задачата на консерватора е да попълни, колкото се може по-достоверно, паметника. Във втория случай консерваторът си служи със сравнението, умозрението и други методи от тази категория.

В консервацията като наука се включват още интеграцията, т. е. дейността, която се извършва с цел да се довърши даден паметник, чийто строеж, след като е продължил десетилетия, а в някои случаи с векове, е бил прекъснат; заздравяването, укрепването, поправянето, сглобяването (анастилозата) и др.

Необходимо е в порядъка на изложеното дотук да се дадат кратки пояснения и за понятието „оптимална дата за консервиране“ на определен паметник. Тази дата е нещо съвсем различно от датата на построяването на даден паметник. Тя се установява по умозрителен път, като паметникът с всичките му прибавки и наслоения се подлага на оценка от всяка една гледна точка. Поради това оптималната дата за консервиране на определен паметник се явява като комплекс от историко-културното значение на сградата в различните периоди на нейното съществуване; от архитектурно-художествената ценност на сградата в отделните ѝ строителни периоди и, на трето място, от най-добре научно обоснованото ѝ възстановяване

[1] И. Е. Грабар, Вопросы реставрации, т. I, М., 1927.

за всеки отделен етап от нейното съществуване.[1] От горното определение става ясно, че въпросната дата е необходима единствено за научно обосноваване на действия от рода на консервирането (обр. 4).

Изложеното дотук за по-важните възгледи и понятия на консервацията като наука не изчерпва всички въпроси на теорията и практиката на консервационното дело. Както в миналото, така и днес все още съществуват разногласия между теоретиците и практиците по изучаването и запазването на културните ценности относно съдържанието и целите на консервацията като наука. До голяма степен тези разногласия се пораждат и от онези специфични условия, които направляват в общи линии дейността по запазване на културните ценности в отделните страни. В тази връзка би било полезно да се спомене и за някои други мисли на чуждестранни и наши специалисти по консервиране на културните ценности. Според съвременния италиански специалист Алфредо Барбачи не чрез консервирането, а само чрез реставрирането се осигурява поддържането на архитектурните паметници в изправност. Под реставрация трябва да разбираме според Барбачи всички действия, които не се врязват във формата на паметника, а именно: заздравяването, поправянето, възстановяването на изчезнали форми, както и цялостното възстановяване на един паметник в първоначалната му форма. Последната дейност той окачествява като специален случай на реинтеграцията.[2] Авторът обаче не обосновава нито исторически, нито етимологически това свое определение за реставрацията и поради това то не може да се разбере и приеме за логично докрай. Съветският изкуствовед Игор Грабар счита, че възстановяването и пресъздаването трябва да се извършва тогава, когато това го изисква покрай чисто научните нужди целият ансамбъл, завършването на архитектурните форми и целостта на паметника. Във всички други случаи е необходимо да имаме пред вид пресъздаването като крайна цел на архитектурно-археологическите изследвания и като резултат за по-нататъшните умозаключения от изкуствоведческо или историческо естество.[3] Такова определение е правдиво, но рисковано. Връщайки се отново към доклада на Игнатов „Грижи по старините в България", трябва да отбележим, че авторът има пълно право, като заявява, че „консервацията предполага извършването на всички видове работи, целещи закрепването и поддържането на съществуващите части от една сграда, без да се занимава с разрушените и изчезналите такива от атмосферата и от човешки вре-

[1] Методика реставрации памятников архитектуры, Москва, 1961.

[2] A. Barbacci, Il restauro dei monumenti in Italia, Roma, 1956.

[3] И. Грабар, Вопросы реставрации, Москва, 1928, т. II, стр. 207.

5 *Пропилеите на Акропола в Атина след сглобяването и пресъздаването им*
Les propylées de l'Acropole d'Athènes après leur restauration

дителства.[1] Това негово схващане в първата част се покрива напълно със съвременните възгледи за консервацията като наука. С опита си обаче да отдели реставрацията от консервацията Б. Игнатов влиза в противоречие със себе си и със съвременните възгледи на консервационната теория. В разрез със съвременната практика на консервационното дело е и възгледът на Игнатов, че „реставрацията се занимава с възстановяването на разрушените и изчезнали части от една сграда или такива, които са в опасност, давайки им първоначалната форма било по автентични данни, било една форма, която археологическите изследвания ще определят като сигурна"[2]. Това определение подхожда много повече за понятието пресъздаване. Трябва да се отбележи, че всеки опит за отделяне на реставрацията от консервацията и за доказване на някаква нейна самостоятелност в консервационната практика е теоретизиране без практически резултати. В подкрепа на това е и мисълта пак на Игнатов, че „ако теоретически понятията консервация и реставрация се различават, на практика те се събират, допълват и стават едва ли не едно цяло..."[3].

Целесъобразно ще бъде в съответствие с изложените възгледи и изтълкувани понятия на консервацията като наука, да дадем основните ръководни норми на нейната съвременна теория. Най-голямо внимание и значение трябва да се отдаде на грижите за поддържане на културните ценности и на практическата работа за тяхното заздравяване с оглед да се възвърне на всеки отделен паметник издръжливостта и трайността. Към пресъздаване на архитектурен паметник трябва да се прибягва, когато са налице абсолютно сигурни данни и когато пресъздаването е наложено от утилитарно-художествени нужди или от подбуди за архитектурно единство, съчетано с историческата правда.

Не е оправдано пресъздаването на който и да било паметник на културата на основание на недоказани по научен път хипотези.

Паметниците, които са извадени от употреба по ред причини и най-вече заради тяхното разрушаване и повреждане и които са далечни от нашия бит и съвременна цивилизация, трябва да бъдат изключени от всякакво пресъздаване, допълване и т. н. Най-подходящото за тях е сглобяването (анастилозата) на раздробените им налични части, при което е допустимо вмъкването на неутрални елементи като неизбежен минимум, за да се обезпечат преди всичко условия за запазването на паметника (обр. 5).

Паметниците на културата, които обслужват съвременния наш бит и принадлежат на нашата цивилизация, трябва да се използуват по начало за цели, които са в съответствие с първоначалното предназначение на всеки отделен паметник, за да не се стига до преустройства, промени и др., които лишават сградите от качествата им на културни ценности.

Когато известни допълнения се окажат неизбежни и в известна смисъл целесъобразни от гледище на консервирането и използуването на отделния паметник на архитектурата, трябва да се съблюдават в такива случаи едни общозадължителни изисквания, като например: прибавките да са минимални, да им се даде прилична простота, която да говори преди всичко за тяхното функционално предназначение и т. н.

Във всички случаи без изключение добавките следва да бъдат отбелязани по такъв категоричен начин, който дава възможност да бъде разграничен оригиналът от добавката още при пръв поглед.

При провеждането на всякакъв вид консервационни работи трябва да се държи сметка за всички наслоявания, имащи характер на творби на изкуството или са с историческа документална стойност. Отстраняването на такива наслойки, прибавки и др. е допустимо само в случаите, когато те се явяват като баласт за паметника.

Всички модерни строителни материали, имащи практически ефект за заздравяването на носещия скелет на даден архитектурен паметник или за допълване на неговата маса, са от полза и трябва да се употребяват, когато това е неизбежно. Кой модерен строителен материал обаче трябва да се употреби и по какъв начин, е въпрос на специална преценка.

Изследвайки дейността по запазването на недвижимите културни ценности в международен мащаб, особено през последните десетилетия, ние установяваме, че е налице тенденцията за възприемане на една строга научна теория, методология и терминология и за изоставянето на всякакви догматични изисквания за консервацията от гледище на някаква естетика. Тази теория ограничава възстановяването на културните ценности, не допуска пресъздаването на отделни паметници въз основа на научно необосновани хипотези, забранява безогледните и безвкусни допълнения в стила на нашата епоха и насочва вниманието на държавата и обществеността към провеждане на мероприятия, свойствени на консервацията. Недвижимите културни ценности и по-частно архитектурните паметници, след като е доказано, че се нуждаят от лекуване, трябва да бъдат по-скоро заздравявани, а не поправяни, по-скоро поправени, а не възстановявани, по-скоро възстановявани, а не пресъздавани и подмладявани. Запазването на всеки отделен паметник, произхождащ от една или друга епоха и принадлежащ на една или друга страна, е конкретен въпрос, чието решаване се нуждае от индивидуален подход. Поради това в консервацията като наука няма формули и рецепти. В нея има само най-обща система от възгледи, понятия и норми, които изясняват същността и целите на консервацията и в съответствие с които се проектират и изпълняват отделните научноизследователски и производствено-технически работи по запазването на културните ценности.

[1] Б. Игнатов, Грижи по старините в България, Първа научна сесия на Арх. инст., София, 1950, стр. 146—147.
[2] Пак там, стр. 147.
[3] Пак там, стр. 148.

ДРЕВНЯЯ ГРЕЦИЯ И ДРЕВНИЙ РИМ. Библиографический указатель изданий, вышедших в СССР (1895—1959). *Составитель А. И. Воронков. Академия Наук СССР, Институт истории, Москва, 1961, 524 стр.*

При днешното специализирано и детайлирано изучаване проблемите на античността, където ежегодно се трупат стотици заглавия, чието следене не винаги се оказва лесно, появата на библиографии, които регионално и хронологически да обхващат излязлата литература, е повече от наложително. В това отношение публикуваният през 1961 г. Указател за литературата върху древна Гърция и Рим, излязла в СССР и Русия през последните 60 години, е събитие с голямо значение за развитието на научноизследователската дейност в областта на проучванията на древността.

Съставителят А. И. Воронков е поставил като начална дата на библиографията 1895 г., когато е публикувана известната библиография на П. И. Прозоров Систематический указатель книг и статей по греческой филологии, напечатанных в России с XVII столетия по 1892 г. на русском и иностранных языках. С прибавлением за 1893—1895 гг. Спб, 1898, XVI + 374 стр. Настоящата библиография се явява нейно продължение, особено в раздела за древна Гърция. В нея са включени трудове до 1959 г. вкл. (литературата от 1955 до 1959 г. в „Дополнение" — стр. 429 и сл.). Следователно разглежданата библиография обхваща цялата съветска книжнина по проблемите на античността, както и литературата, излязла между 1895 г. и Октомврийската революция.

В един кратък, но изчерпателен предговор съставителят е обяснил принципите, по които е изградена библиографията, като са изброени и изворите, чрез които се е добрал до търсените от него заглавия. Самият материал е групиран в следните 18 дяла: I. Основоположниците на марксизма-ленинизма за античния свят — посочени са точно страниците в съчиненията на К. Маркс, Фр. Енгелс и В. И. Ленин, където се говори за античността, като в едно допълнение е дадена и литературата върху значението на тези изказвания за правилното разбиране проблемите на античността. II. Библиография. Историография. III. Изучаването на античния свят в СССР. Научната работа върху античността в Академията на науките, висшите училища, музеите и в научните дружества. IV. Периодически издания и сборници. V. Гръцки и латински език. Изследвания. Речници. VI. Писмените паметници на древна Гърция и Рим: надписи, папируси, ръкописи. Епиграфският дял е разработен добре. Когато се посочват известните корпуси на Латишев, Дитенбергер, Блекман, IGR, IG, се посочват едновременно и съответните преводи на руски като са дадени по номера всички преведени надписи с кратка анотация за тяхното съдържание (срв. стр. 46 и сл.). По същия начин е постъпено и при папирусите.

В глава VII са поместени произведенията на античните автори — техните отделни издания, откъсите в отделни сборници и христоматии, преводите, интерпретацията и критиката на текстове на отделни писатели. VIII. Нумизматика. Гръцки, римски монети и монети от Северното Черноморие. IX. Антична география и топография.

В глава X са поместени статиите по история и по археология. При археологията се дават както съчиненията върху гръцка и римска археология, така също и археологическите статии върху Северното Черноморие в античността. В това отношение тук има пълна библиография по този въпрос, тъй като е известно,[1] че за периода 1929—1940 г. липсва засега в СССР специална археологическа библиография. Доколкото ми е известно, липсва такъв обзор и за първите две десетилетия на XX в. Този раздел представя за нас известен интерес и в друго отношение. Тук са поместени всички трудове и статии (около 60) на един от братята Шкорпил — В. В. Шкорпил, — който, както е известно, е провеждал няколко години разкопки в Керч и е публикувал антични надписи и други археологически находки.

В глава XI са поместени статиите по антично право. XII. История на литературата. Общи курсове и обща характеристика. XIII. Изобразителни изкуства и архитектура. XIV. Театър и музика. XV. Митология и религия. XVI. Философия и наука. XVII. Лични. XVIII. Приложения, в които влизат: античният свят и древноруската култура, античният свят, руската и западната литература, античната драма и театър през XX в., учебни пособия и пр. Както обикновено, библиографията завършва със списък на съкращенията и един показалец на личните имена, т. е. на имената на авторите, на преводачите, на редакторите и на рецензентите.

В посочените глави са поместени 12 267 номера на статии и трудове. Както се вижда, съставителят е извършил огромна работа по издирването и систематизирането на цялата излязла в СССР литература върху въпросите на античността. Той е успял да обхване материала и го е разпределил добре както по главните раздели, така и в подзаглавията. Това е превърнало книгата в един справочник, с който се борави леко. Всеки, който се интересува, било археолог, историк, искуствовед, общественик, ще може бързо да си направи справка и да намери интересуващата го книжнина.

В предговора се сочи, че работите по историята на скитите и сарматите не са включени, тъй като върху тази тема било предстоящо излизането на специална библиография. По същия начин е постъпено с литературата върху ранното християнство, като съставителят отбелязва, че тук е необходимо да се изработи отделна библиография. Той обаче е включил редица работи, публикувани през последните години. Трябваше по мое мнение така да постъпи и с литературата върху скити и сармати, като се посочат по-важните трудове.

[1] Вж. Советская археологическая литература, Библиография, Москва, 1959, стр. 5.

При разработването на материала са намерили място някои грешки и пропуски, върху които бих искал да обърна внимание.

По правило рецензиите върху чуждестранните книги са поместени в края на всеки отдел и са подредени по името на автора на рецензираната книга. Трябваше обаче да се отделят в отделен показалец имената на авторите на тия книги (имена на латиница), за да бъде в този пункт облекчено търсенето на съответните книги.

В списъка на съкращенията с звездички са посочени тия периодически издания, които не са прегледани изцяло. Смятам, че в този случай беше необходимо да се посочат кои томове са прегледани или пък кои не са. Трябваше също така да се направи опит и се разкрият, където е възможно, инициалите в показалеца на авторите.

Авторът със право посочва големите трудности при опита му да постигне възможната най-голяма пълнота. По мое мнение в това отношение той е постигнал много. Като забелязани от мене пропуски бих посочил: една рецензия на А. П. Каждан във ВДИ, 1947, кн. 4, стр. 104, върху труд на Хр. Данов за Полибий; статия на В л. Георгиев, Происхождение алфавита, Вопросы языкознания, 1952, кн. 6, стр. 48—83 (имам пред вид, че са поместени и други статии върху този въпрос, срв. напр. № 542). По погрешка е поместена една статия на Д. Ангелов (№ 11573), понеже е допусната грешка в заглавието — касае се за XIV в., а не за IV в., както е напечатано в библиографията.

Известният двутомник, издаден в чест на Лукреций, не е библиографиран добре. Посочен е само първият том (№ 11274), като тук се дава препратка само към статиите на Я. М. Боровский (№ 9556, 9557), които са обаче в т. II, който следваше да бъде посочен заедно с т. I. При това статиите в т. II са дадени пръснати по други дялове (срв. напр. 9741, 9711), обаче за тях няма указания при „Лукреций“ (стр. 444). Подобни случаи се наблюдават и при други антични автори.

Бих посочил още, че № 8555 е поставен неправилно в раздела на „Гърция“, когато следваше да се постави в раздела „Рим“, тъй като се касае за живопис в една старохристиянска гробница при Марцианопол. Към № 11182 се повтаря без нужда рецензията на Т. В. Блаватская, тъй като при двата случая се касае за една и съща книга.

Подобни грешки и дребни пропуски биха могли да се посочат още. Те обаче не намаляват никак голямото научно и особено голямото практическо значение на този библиографски указател, който ще остане основно помагало за всички, които се интересуват от богатата книжнина, отразяваща постиженията на руската и главно на съветската наука по проблемите на древна Гърция, Рим и античната култура в територията на СССР.

Велизар Велков

VI международна конференция по класическите изследвания в Пловдив

От 24 до 29 април 1962 г. в Пловдив се състоя VI международна конференция по класическите изследвания на учените от социалистическите страни, организирана от Дружеството за изследване на античната древност при Българската академия на науките начело с неговия председател акад. Владимир Георгиев, заместник-председател на БАН. На конференцията присъствуваха представители на 10 страни: Съветския съюз, Румъния, Чехословакия, Унгария, Полша, Германската демократична република, Англия, Франция, ФНР Югославия (Македония) и България. Броят на чуждестранните делегати беше 112 души, от които повечето от половината от Румъния (над 60 души), 20 души от ГДР и по няколко делегати от останалите страни. Между гостите личаха видни учени — археолози, историци, езиковеди и литературоведи, — като проф. Р. Сайм (Оксфорд), проф. П. Шантрен (Париж), проф. Утченко, Д. Шелов, Т. Блаватская, Н. Сокольский (Москва), акад. Е. Кондураки, проф. Д. Пипиди, В. Думитреску, Р. Вулпе (Букурещ), акад. И. Тренчени-Валдапфел, проф. Й. Хармата (Будапеща), чл.-кор. К. Куманецки (Варшава), Л. Варцл (Прага), проф. М. Петрушевски, доц. П. Илиевски (Скопие), проф. Л. Велскопф, проф. Й. Ирмшер (Берлин) и др.

От нашата страна участвуваха около 100 души—академици, членове-кореспонденти, професори, старши научни сътрудници, научни сътрудници, директори, уредници и специалисти от музеите, учители и студенти.

Конференцията беше открита на 24 април следобед в салона на кино „Култура" от председателя на организационния комитет акад. В. Георгиев и поздравена от А. Костов, председател на Градския народен съвет в Пловдив. След това започна първото пленарно заседание, на което бяха изнесени два доклада: С. Л. Утченко — Римската армия като социално-политически фактор на робовладелската империя, и П. Шантрен — Разчитане на микенските плочки и гръцката етимология. Разискванията върху тези доклади станаха на следния ден в съответните секции.

На конференцията бяха прочетени всичко 83 доклада, от които една трета от българските делегати. Главната работа на конференцията протече в заседанията на четирите секции: I. Секция по история, II. Секция по лингвистика и етногенез, III. Секция по литература и IV. Секция по археология.

Тук ще се спрем преди всичко на дейността на Секцията по археология, в която бяха прочетени 23 доклада, от които 2 доклада от съветските представители, 2 доклада от представителите на ГДР, 7 доклада от представителите на Румъния и 12 доклада от представителите на България.

По своето съдържание докладите се обединяват около две основни проблеми:

1. Културата на племената и народите, населявали Балканския полуостров (територията на днешна Гърция, България и Румъния) и Северното черноморие (днес южното крайбрежие на Съветския съюз) през III—I хилядолетие пр. н. е.

2. Културата на племената, населявали Тракия и Дакия през римското владичество и ранновизантийската епоха.

Бяха изяснени редица теми от тези проблеми въз основа на новопридобити археологически материали.

Към първата проблема се отнасят следните 9 доклада:

Т. В. Блаватская (Москва) — Положението на ахейския земеделец през XXI—XIV в. пр. н. е. по археологически данни.

Един от основните въпроси в историята на ахейска Гърция е въпросът за изменението на имущественото, икономическото и социалното положение на жителите на ахейското село през II хилядолетие пр. н. е. Разполагаемите свидетелства за развитието на градските селища на островите (Полиохни IV на Лемнос) и в крайбрежните области на Елада (Аскетарион, Лерне и др.) позволяват да се предполага, че в края на III хилядолетие пр. н. е. в някои части на страната сега се е създали условия, които отговарят на далеко отишлия процес на разложение на родовоплеменните отношения. Тук по-нататък започва да се развива ранникласовото общество. Някои предположения за характера на ахейското село по това време могат да се извлекат от резултатите на разкопките в атическото село Агиос Космас. В пластовете от XXI—XIV в. пр. н. е. има достатачно указания, че отделното семейство, доста значително по размер, се явява като самостоятелна стопанска единица. Сред земеделското население се забелязва имуществено неравенство, което се засилва вследствие на това, че ползуването на земята сега се е осъществявало не от целия род, но от всяко отделно семейство, както се вижда от отделянето на изолирани погребални участъци, предназначени за отделното семейство в некропола Агиос Космас-II.

В средата на II хилядолетие пр. н. е. имущественото и социално разслоение вътре в ахейското село е достигнало значителни размери. Жилищата на селската върхушка в Корак и Зигури рязко се отличават от домовете на бедните и средните съседи и в некрополите им се забелязват същите социални контрасти.

Е. Кондураки (Букурещ) — Гръцки влияния и действителността на Балканския полуостров в края на халщатската и началото на латенската епоха.

Своите изследвания авторът изгражда върху паметници, открити в Тракия и илирийските земи, които датират от края на VI и началото на V в. пр. н. е., и преди всичко върху находки от с. Требенище (Македония) и с. Дуванли, Пловдивско. Той установява пътя, по който е ставало проникването на гръцките влияния в илирийските земи, преди всичко пътя по р. Вардар, както свидетелствуват откритията в с. Раданя в Северна Македония, които се датират от края на VIII в. пр. н. е., и находките от с. Требенище, които авторът приписва на една местна династия. Той подчертава силата на проникването на гръцките стоки в Тракия и начина, по който траките са възприели техниката и гръцкия архаичен и класически стил.

Л. Огненова (София) — Преживелици на средиземноморската цивилизация от II хилядолетие пр. н. е. през V до III в. пр. н. е. в Тракия.

Последните археологически открития в земите на Средиземноморския басейн, както и някои известни от по-рано подобни материали от Тракия дават повод на авторката отново да се занимае със споменатата тема. Поради сложността на въпроса тя се ограничава само върху два вида паметници, а именно гробницата с толос и т. нар. беотийски щит (сакос).

Гробници с толос се срещат в земите на Средиземноморския басейн в западен и южен Крит през староминойската епоха (2800—2500 г. пр. н. е.), в Месения (в областта на Пилос, Пелопонес и др.) през къснохеладическата епоха I и II (1580—1425 г. пр. н. е.) и в Атика и Тесалия през къснохеладическата епоха II (1500—1425 г. пр. н. е.). В периферните земи на античния свят този тип гробници се

среща сравнително късно, според досегашните археологически разкопки в Италия през VII в. пр. н. е., а в Тракия и Кимерийския Боспор през IV в. пр. н. е. Единствената област, гдето гробниците с толос се срещат през втората половина на II и втората половина на I хилядолетие пр. н. е., това е Тесалия, както показват последните разкопки там.

Гробниците с толос принадлежат на цивилизацията на средиземноморския басейн, отгдето те се разпространяват в периферните земи на античния свят главно по морски път. Появата на тези гробници в Атика и Тесалия съвпада с минойската таласократия (1450—1400 г. пр. н. е.). Тяхното изграждане се прекратява в Крит през архаичната епоха, в Пелопонес още по-рано, през периода на геометричния стил (VIII—VI в. пр. н. е.), т. е. по времето, когато се формира гръцкият полис и започва разцветът на крайморските и островните градове на Гърция и Мала Азия. Понеже гробниците с толос са семейни гробници на племенната аристокрация, тяхното изчезване в Крит и Пелопонес авторката обяснява с настъпилите икономически и политически промени, а тяхното съществуване в Тесалия и Тракия с по-продължителното задържане на племенната аристокрация в тези земи.

Доскоро се е приемало, че т. нар. беотийски щит (сакос) се е появил в VIII в. пр. н. е., обаче най-новите открития в Гърция показват, че то е станало много по-рано. Авторката отнася появата през средноминойския период III (1700—1550 г. пр. н. е.). Изображения на този тип щит се срещат върху един пръстен от храма на Афая в Егина и особено върху пластинки от слонова кост от Меджидо в Палестина (1350—1150 г.). Този щит е проникнал в Гърция от Мала Азия. Според авторката пътят на проникването на т. нар. беотийски щит е същият, както на гробниците с толос, а именно чрез морския трафик. В отдалечените от бреговете земи новите форми са проникнали по-бавно, задържали са се по-дълго време и са добили повече или по-малко местен колорит.

М. Чичикова (София) — Развитието на тракийската керамика през класическата и елинистическата епоха.

Авторката проследява техниката на изработване, формата, украсата и различните видове съдове, употребявани от траките в техния всекидневен живот и за култови и погребални нужди, като ги подрежда в хронологически ред. Въз основа на техниката на приготовляване тя разграничава две групи керамика, едната изработена на ръка, а другата на грънчарско колело.

Първата група се състои от съдове, направени от груба, недобре пресята глина, която след изпичането е получила предимно сив или сивочер цвят. Тя е задоволявала по-широки слоеве от тракийското население. По отношение на формите не се забелязва някакво голямо разнообразие. Най-често срещаните съдове са големите урни с цилиндрична или камбановидна форма, украсени с релефен шнур. Те са се появили в V в. и особено са били разпространени през IV и III в. пр. н. е. Урните от Северна България, които са по-груби и с удължена форма, имат белези, които ги сближават с дакийските урни. От началото на втората половина на III в. пр. н. е. в северните области на Тракия се срещат т. нар. дакийски чаши, които са широко разпространени в Дакия, отгдето са получили наименованието си в литературата. Керамиката от първата група е просъществувала дори и след изнамирането и използуването на грънчарското колело в Тракия, като е била употребявана от бедните слоеве от населението.

Втора група представя глинени съдове, направени от по-добре пресята, измита и изпечена глина, която след изпичането е получила сив, сивочер или червен цвят. Поради използуването на грънчарското колело формите са по-фини и по-разнообразни, датират от втората половина на V до началото на III в. пр. н. е., като възпроизвеждат формите на гръцката керамика от класическата и елинистическата епоха или се запазват формите на по-старата керамика. В това отношение керамиката от първата група пази по-добре здравите местни, тракийски традиции от старите епохи, особено от халщатската. Влиянието на гръцките образци върху тракийското керамично производство свидетелствува за тесните културни и икономически връзки между гръцкия античен свят и тракийските земи, контакт, който е установен и въз основа на редица други археологически, епиграфски и нумизматически материали.

А. Балканска (София) — Търговските връзки на тракийския град Севтополис.

Въз основа на откритите по време на разкопките в тракийския град Севтополис (язовир „Г. Димитров" при с. Копринка, Казанлъшко) амфорни печати върху дръжките, на брой 90, авторката проследява търговските отношения на Севтополис с другите антични градове и преди всичко с остров Тасос, главния доставчик на вино, както свидетелствуват откритите 69 печата, и с други производителни центрове на вино и дървено масло, от които произхожда останалата една трета (27 печата).

Тасоските амфорни печати се делят на няколко типа:

1. Печати с правоъгълна форма, емблема в средата, надпис наоколо, който съдържа едно лично име и етникона *Θασίων*; 2. Вместо емблема увеличена буква и около нея надпис; 3. Печати с монограми; 4. Колелообразни печати, разделени на три-пет сектора, във всеки един по една буква; 5. Печати, които имат само една буква; 6. Печати само с емблема и 7. Печати с различни знаци.

Печатите се отнасят към времето на съществуването на град Севтополис — края на IV до края на III в. пр. н. е. Авторката смята, че пътищата, по които проникваха стоките, са били долината на река Тунджа (античната Тонзос) и Западният Черноморски бряг с гръцките полиси.

Д. П. Димитров (София) — Към въпроса за времето на възникването на стенописите на куполната гробница при Казанлък.

Отначало авторът прави преглед на досегашните публикации върху този забележителен уникален паметник на античната стенопис и обръща внимание на датировката, която се дава, а именно края на IV в. пр. н. е. Единствен италианският учен А. Фрова е изказал мнение, че гробницата е по-късна, от III в. пр. н. е., без обаче да обоснове своето схващане. След като прави подробен и задълбочен анализ на стенописите от Казанлъшката гробница, авторът се спира на някои елементи, които предишните изследвачи не са взели пред вид, а именно наличността на врязани и релефни линии, които се срещат и върху други паметници от Гърция, съвременни на Казанлъшката гробница. Той достига до заключението, че стенописите на Казанлъшката гробница се датират около средата на III в. пр. н. е. Новата датировка ще хвърли светлина върху историческите събития, станали по това време в Тракия.

П. Александреску (Букурещ) — Седем археологически кампании в некропола на Истрия.

Могилният некропол при милетската колония Истрия (основана през втората половина на VII в. пр. н. е. при сегашното езеро Синое, северно от Констанца) се простира върху голяма площ и се състои от повече от 700 могили с различни размери. Те не са засегнати в миналото от иманярски разкопки, затова предлагат добри възможности за проучване. Първите разкопки били извършени още през 1914 г., когато започнали изобщо разкопките в Истрия. Авторът докладва за резултатите, добити от последните системни разкопки от 1955 г. насам. Те са дали възможност да се установи топографията на некропола, неговата хронология, начинът на погребване, характерът на гробните съоръжения, гробният инвентар, социалното положение на погребаните, погребалните обичаи и моменти от историята на Истрия през архаичния, класическия, елинистическия и римския период — от втората половина на VI в. пр. н. е. до II в. на н. е.

Също така били направени опити да се открият и други некрополи в съседство с този при Истрия, които са принадлежали на смесеното гръкогетско население.

Надгробните могили принадлежат на три периода.

Първият период обхваща времето от втората половина на VI в. до средата на IV в. пр. н. е. Разкопани са 12 могили от този период. Могилният насип се състои най-често от два пласта. Най-късните могили от този период са подсилени с камъни, имат пръстеновиден периферен изкоп, понякога прекъснат, и в средата землена площадка, върху която се намира самият гроб. Срещат се двата начина на погребване — чрез изгаряне и трупозаравяне. Пет погребения са извършени чрез изгаряне върху клади на самото място на гроба, едно погребение чрез изгаряне и костите са събрани и поставени в гробната яма, три чрез заравяне и две — кенотафи (празни гробове без погребани мъртвци, умрели вън от местожителството си). Разграничават се две групи погребения. Погребенията от първата група се намират в центъра на мо-

гилата. Труповете били полагани в кладата — гроб, заобиколен от правоъгълник, изграден от камъни. Другата група погребения са разположени върху останалата част на могилата, понякога и в периферния изкоп. Инвентарът се състои почти изключително от гръцка керамика. Между могилите от втората група има 4 могилки, които покриват кладите-гробове, в които били открити останки от жертвоприношения на хора и животни (вж. Dacia, III, 1959). Заслужава особено внимание фактът, че били пренасяни в жертва хора, за което авторът привежда някои указания у античните автори.

Вторият период представя продължение на първия и включва в себе си втората половина на IV до края на I в. пр. н. е., т. е. цялата елинистическа епоха и четвърт век преди нея. Били разкопани 15 могили с малки размери. Могилите от IV в. пр. н. е. имали каменна основа. Погребенията (15 на брой) били извършени предимно чрез изгаряне. Едно от тях е погребение в урна, едно в клада, осем с изгаряне на самото място, един кенотаф и три неустановени. Инвентарът бил беден.

Третият период засяга I и II в. на н.е., времето на римското владичество. Били разкопани осем могили. В четири могили били намерени погребения чрез изгаряне на място, едно погребение вероятно чрез заравяне, едно погребение с калцинирани кости и две — кенотафии. И тук били установени погребения в центъра и в периферията.

Авторът прави следните изводи: 1. Некрополът принадлежи към град Истрия; 2. Преобладава изгарянето на самото място (през I период и особено през II и III период); 3. Наблюдава се последователност на ритуалните форми и 4. Погребенията през елинистическия и римския период са доста скромни.

Н. И. Сокольский (Москва) — Към историята на северозападната част на Таманския полуостров в античната епоха.

През 1957—1961 г. Таманската експедиция на Института по археология при Академията на науките на Съветския съюз извършила разкопки в северозападната част на Таманския полуостров, която територия в древността, включително и районът на Фанагория, представлявала единен остров, заобиколен от Азовското море, Керченския пролив, Таманския залив и Кубанския проток. Тук били намерени следи още от бронзовата епоха. В VI в пр. н. е. били основани градовете Фанагория и Кепи и други селища.

Авторът се спря на последните разкопки в Кепи, които дали интересни материали за проучването на историята на този неизследван по-рано град. Той бил основан от милетски колонисти във втората четвърт на VI в. пр. н. е. и е поддържал тесни връзки с йонийските производителни центрове, а след това бил подчинен на боспорските владетели. Градът преживял разцвет през IV—II в. пр. н. е., а в I в. пр. н. е. и в I в. на н. е. бил подхвърлен на военни разрушения. През II—III в. на н. е. градът отново се издига като богат град и се разраства. Наред със селското стопанство започва да играе все по-голяма роля и занаятчийството. Кепи бил и важен център за произвеждане на вино. В IV в. на н. е. Кепи бил разрушен.

Северозападно от гр. Кепи на Фанталския полуостров било изследвано градището при селището Батарейка. Разкопаната част от крепостта била изградена от кирпичи в I в. пр. н. е., но била разрушена в I в. на н. е. Вън от крепостта било открито селскостопанско селище, което просъществувало чак до края на античността. В същия район се намират и други подобни крепости-цитадели, които са съвременни на споменатата и са имали нейната история и съдба. Материалната им култура е същата. По време на войната в 44—45 г. между претендентите за боспорския престол Митридат и Котис бил построен кепският вал и били разрушени някои крепости.

Р. Хайденрайх (Лайпциг) — Златното съкровище от Панагюрище и стилът на производните изкуства.

През последните години се оспорва всеобщо приетото датиране на златното съкровище от Панагюрище в края на IV и началото на III в. пр. н. е. и се отнася с недостатъчни доказателства в III в. пр. н. е. Макар че това би могло да се сметне като заблуждение, все пак е интересно да се проследят основанията за тази разлика.

Златното съкровище от Панагюрище не е било направено в един от големите производителни центрове на гръцкото изкуство. Според автора то е произведение на провинциалното изкуство. Изкуствата на отдалечените от големите центрове на изкуството области са развили собствени стилови елементи. Те се срещат обаче също при произведенията на изкуството през по-късните епохи, чийто стил е произлязъл от по-старите изкуства. Някои от тези стилови елементи, които най-ярко се изразяват при предаването на облеклото и прическата на косите, се срещат отново при много други творби на изкуствата, които се опират на по-старите произведения на изкуствата и поради това трябва да се смятат като производни. Проблемите могат да се разрешат успешно само чрез една сравнителна история на изкуството, която обхваща обширни области от различни периоди на изкуствата. За илюстрация на своето схващане той приведе множество примери от различни области, времена и разнообразни паметници на изкуствата.

На втората проблема бяха посветени останалите 14 доклада, които засегнаха различни и интересни страни от бита и културата на населението на античните градове през римската и ранновизантийската епоха — градоустройство, укрепителна система, обществена и жилищна архитектура, художествените занаяти и изкуствата, поминъка на населението, религията и погребалните обичаи.

Т. Иванов (София) — Археологически проучвания в Абритус.

Въз основа на открития епиграфски материал по време на разкопките през 1953 г. в местността „Хисарлъка", на 2 км източно от Разград, авторът е установил, че разкопаваният там град е дълго търсеният град Абритус от римската епоха, който по-рано се локализираше при с. Абрит (бившето с. Аптаат), Толбухинско, недалеч от българо-румънската граница. Това откритие беше потвърдено от някои географски карти, особено от една френска карта на Дакия, Мизия и Тракия от 1784 г., върху която Абритус е означен на р. Бели Лом при Разград, т. е. точно там, където беше открит и разкопан от 1953 г. насам. Абритус е свързан с кръвопролитното сражение в неговата околност между римляните и готите в 251 г., в което загинал самият римски император Траян Деций (249—251 г.).

Последните разкопки показаха, че при разградския „Хисарлък" е съществувало старо тракийско селище преди римското владичество. Римският град Абритус е разположен върху плато, заградено естествено от реката Бели Лом от изток и север. Наоколо е бил защитен с дълбок изкуствен ров и от края на III — началото на IV в. със здрава крепостна стена, широка 2,40 м, изградена от добре издялани варовикови камъни, свързани с бял хоросан, примесен с късчета от червени тухли. Крепостната стена е имала три порти (северна, южна и западна), няколко потерни и 31 издадени навън от куртината кули, от които 29 с полукръгла и 2 с правоъгълна форма. Формата на града е неправилна. Включената в крепостната стена площ възлиза на около 100 дка. Навън от стената са се простирали жилищни квартали (крайлагерното селище), работилници и некрополът.

Всичките порти имат еднакво устройство — външна спущаща се врата и вътрешна двукрила, въртяща се врата. Отстрани портите се пазят от две полукръгли кули. През 1961 г. беше установено, че в VI в. северната и южната порта били зазидани и останала да обслужва града само западната. Авторът свързва този факт с укрепителната дейност на Юстиниан Велики (527—565 г.). Същия начин на укрепяване той е установил при разкопките в град Германия при с. Сапарева баня, Кюстендилско.

Като всеки римски град Абритус е имал правилна улична мрежа — прави улици с посока изток—запад и север—юг, широки 5,5 м, постлани с речен чакъл. Той бил също така снабден с водопроводна и канализационна мрежа. В източната издигната част на града била цялостно разкрита една голяма монументална сграда на виден гражданин на Абритус, собственик на обширни имения в околността му. Сградата е разположена на две улици, от които едната е главната улица, която идва от западната порта и продължава до източната крепостна стена. Състои се от 27 помещения, разположени около двор с колонада (дълъг 25 м и широк 12,5 м) в йонийски стил, постлан с големи, добре обработени правоъгълни каменни плочи (дължина до 2 м). Сградата има два входа — главен вход от юг и второстепенен от изток. Южната част на сградата е заета от шест магазина и други стопански

помещения. Пред тях се простира тротоар (дълъг 41 м), покрит с йонийска колонада, както дворът. Жилищният комплекс заема северната част на сградата. Тук е разположена тържествената зала с апсида (дълга 20 м). Застроената площ на сградата възлиза на 3300 кв. м. Последните разкопки показаха, че тази сграда е възникнала на няколко етапа. Освен това преди нейното изграждане (в края на IV—V в.) на същото място са съществували други по-стари сгради и една улица с посока изток—запад. Засега са установени осем строителни периода (II—VI в.).

Абритус се споменава в писмените извори като епископско седалище. Открити са останките на няколко старохристиянски църкви. Градът бил разрушен от стихиен пожар от аварите и славяните в края на VI в. През VIII—X в. върху развалините на античния Абритус (източната част) възникнало българско селище.

Л. Ботушарова (Пловдив) — Бележки върху град Филипопол през римската епоха.

Археологическите разкопки, извършени от авторката на доклада, дават възможност да се установи топографията на Филипопол през римската епоха. Първоначално било заселено Трихълмието (Тримонциум) — Небеттепе, Джамбазтепе и Таксимтепе, както свидетелстват находките от края на бронзовата епоха, открити при сондажните проучвания. Живот е имало през тракийската, римската, ранновизантийската и средновековната епоха (до XVIII в.). Ботушарова е разкрила през 1961 г. част от северната крепостна стена на Небеттепе, където е установила няколко строителни периода. Тя е попаднала на потерна и два коридора със стъпала — единия вътре в крепостната стена, а другия навън от нея. През римската епоха градът се е разрасъл навън от Трихълмието (Тримонциум), по посока на главния път Сердика—Филипопол—Адрианопол—Константинопол. Филипопол е преживял нашествията на готите в 250—251 г. В късната античност и ранновизантийската епоха градът все повече и повече се е стеснявал и прибирал около Трихълмието. Тогава била построена втората крепостна стена на Филипопол.

Р. Флореску (Букурещ) — Произходът на архитектурния тип на двореца на августалиите в Сармизегетуса.

Докладчикът прави преглед на проучванията върху двореца на августалиите (aedes Augustalium), открит в центъра на римския град Улпия Траяна Сармизегетуса в Долна Дакия. Той подробно анализира елементите на плана, начина на строеж и ги сравнява с преториумите в римските лагери в Дакия в началото на II в. на н. е. Той смята, че формите на военната архитектура са преминали и са били приспособени в гражданската архитектура. Така произходът на aedes Augustalium се крие в преториумите на военните лагери в епохата на Антонините. Като аналогия той привежда изкуството на легионите, което е породило изкуството в римските провинции.

Ц. Дремсизова (Коларовград) — Римска вила в околността на с. Мадара, Коларовградско.

Авторката излага по-важните резултати от разкопаването на една грамадна вила от II—V в. на н. е. върху платото на запад от Мадарските скали с релефното изображение на Мадарския конник. Разкопките са траели няколко години. Вилата заема площ около 15 дка. Тя се състои от една градска и една селскостопанска част. Градската част представя една сграда с перистилен двор в средата и 43 различни по големина и предназначение помещения около него. В двора се намира също дълбок правоъгълен басейн, постлан и облицован с големи, добре обработени каменни плочи, свързани с железни скоби, запоени с олово. Някои помещения имат отоплителна инсталация (хипокауст), свързана с нуждите на банското помещение. Пред южната страна вилата е имала колонада с дървен покрив. В късната античност вилата била защитена с масивна каменна стена с квадратни кули отвътре на ъглите. Тя се е превърнала в малка крепост.

Селскостопанската част на вилата обхваща едно голямо правоъгълно помещение — склад за вино, превърнат покъсно в склад за зърнени храни (хореум).

Към вилата е принадлежала банска постройка от пет помещения, разположена на около 100 м на изток от нея.

Авторката смята, че вилата е била собственост на едър земевладелец или е била императорско имение. Обитателите на вилата се занимавали със земеделие, лозарство, винарство и занаятчийство. Открити са находки, които спорен Дремсизова говорят за търговските връзки с Италия, Мала Азия и Средиземноморските острови.

Д. Ончев (Пловдив) — Принос към проучването на лозарството и винарството през античността в България.

Своето проучване авторът изгражда върху богат и твърде разнообразен материал — писмените сведения на античните автори (от Омир до 65 новела на Юстиниан), кодексите и декретите за лозарството и употребата на виното, разпространението на култа на Дионис, многобройните оброчни релефи и надгробни плочи с изображения на лозница, грозде, кошници, волски коли — линове за смачкване на гроздето и др., епиграфските паметници с данни за лозарството и добиването на вино, монетите на 28 римски града от Тракия и Дакия със сюжети, тясно свързани с темата, оръдията на труда (косери и др.) и самите съоръжения за смачкване на гроздето и получаването на ширата и виното. Подробно той разгледа устройството и формата на каменните площадки и издълбаванията в скалите, свързани с приготовляването на виното, както и тяхното разпространение в България. Ончев привежда аналогични съоръжения (каменни площадки) от градовете по Северното Черноморие (Съветския съюз).

С. Комането ску (Букурещ) — Някои въпроси относно възстановяването на паметника Тропеум Траяни при с. Адамклиси.

Графическата реконструкция на този рядко забележителен паметник на римското изкуство и архитектура, издигнат в знак на голямата победа на император Марк Улпий Траян над даките в 105 г. на н. е., занимава напоследък отново научните кръгове в Румъния. Едно подробно проучване направи румънският етнограф Флоря Б. Флореску в монографията си „Паметникът при Адамклиси", която се появи в две последователни издания (второто през 1961 г.). Инж. С. Комането ску засегна в доклада си някои подробности във връзка с реконструкцията на паметника, които досега не са получили задоволително разрешение. Това е въпросът за хлътването навътре на повърхността на стъпалата и въпросът за конусовидния покрив. Наклонът на стъпалата се обяснява от чисто перспективно гледище, а не като допълнително хлътване. По-труден е въпросът за покрива, понеже почти липсват веществени данни за него. За възстановяването му трябва да се имат пред вид редица обстоятелства, като например пропорциите на целия паметник, модулът и съответно ъгълът на наклона, като може да се предположи, че той е бил равен на ъгъла на наклона на стъпалата. Накрая авторът обръща внимание на прекрасната архитектурна хармония, която е осъществена както в общото, така и в детайлното изграждане на паметника.

С. Комането ску — Разчитането и тълкуването на слънчевия циферблат от Кумпана (Добруджа).

Авторът е направил изследвания от математическа и астрономическа гледна точка на новооткрития фрагмент от слънчев циферблат в Кумпана (1960 г.), сега прибран в Окръжния музей в Констанца. Повърхността на циферблата представя въртящ се цилиндър с височина 19,5 см и дължина 20—21,5 см. Тази дължина представя приблизително дъга от кръг с ъгъл 67°07′. Радиусът на цилиндъра е около 17,64 см. По повърхността на циферблата се намират 12 почти еднакви сектора, ограничени с линиите на часовете, които се събират към точката, където е била поставена отвесната пръчица (стилото). Поради еднаквостта на секторите тази пръчица не може да бъде друга освен успоредна на земната ос и поставена в един план с местния меридиан. Отклонението на пръчицата спрямо линията на хоризонта показва географската ширина на мястото, за което е бил построен слънчевият часовник. Проучването на часовника от Кумпана допринася за изследването изобщо на римския слънчев часовник.

А. Радулеску (Констанца) — Колективна находка от скулптурни произведения от Констанца.

Усиленото социалистическо строителство в Констанца през 1960 г. е станало причина за едно забележително археологическо откритие. В една яма били открити заедно 21 мраморни статуи, статуетки и релефи, изобразяващи различни божества от гръко-римския пантеон. Заслужава да се споменат следните статуи и релефи — една статуя на Фортуна и Понтос (висока 1,54 м), Кибела, Асклепий, Юнона, Хермес, Дионис, Изида, Хеката, тракийският конник, змия с животински и човешки черти и една едикула.

Находката е уникална и се отличава с високата худо-

жествена и историческа стойност. Тя е била заровена в края на III и началото на IV в. на н. е.

Г. Тончева (Варна) — За иконографията на тракийския херос.

Оброчните плочи с изображение на тракийския конник-херой са най-често срещаните паметници на религията в Тракия. Затова те са били предмет на многобройни изследвания. Авторката се спира на иконографията на божеството през елинистическата и римската епоха (II—IV в.). Най-често срещаният тип през римската епоха представя конник в галоп или бавен ход, облечен в хитон, с развята назад хламида, въоръжен с копие или кръгъл (овален) щит, убиващ глиган или сърна, или държащ в дясната си ръка сърна или заек. Куче помага на ловеца. Пред конника се вижда дърво, около което се вие змия. Пред конника понякога се виждат една или две жени, а зад него младеж, който държи опашката на коня.

По време на разкопките през 1961 г. в голямата римска баня на бул. „Червеноармейски" във Варна било открито за пръв път елинистическо светилище, в което между другите находки била намерена мраморна плочка с изображение на тракийския конник-херой и посвещение. Върху плочката има оцветявания в небесносиньо и светлокафяво. Конникът язди надясно. Той е облечен с хитон и хламида. В лявата си ръка държи юздите на коня, а в дясната ръка патера (атрибут на хтонично божество). Пред коня се вижда адорант в хитон и химатион. Релефът се датира в III—II в. пр. н. е. Засега това е първият точно датиран елинистически релеф на тракийския херой от България. Във Варненския музей се пазят още два подобни релефа на героя, които авторката отнася към същото време. След подробен анализ авторката стига до заключението, че най-старата иконография на тракийския конник не е местна, тракийска, а е заета от Мала Азия, отгдето е проникнала в Одесос по морски път чрез търговските връзки, а не от Атика. Под влияние на тракийската религия били прибавени нови черти и главното тракийско божество започнало да се изобразяява като ловец, който преследва глиган, заек или сърна. Тази промяна засега се наблюдава най-добре през римската епоха.

И. Венедиков (София) — Върху някои „аномалии" на оброчните релефи в Тракия.

Авторът обръща внимание на обстоятелството, че се срещат оброчни релефи с изображение на едно божество, но с посвещение на друго божество. За пример той взема някои светилища, между които голямото светилище при Глава Панега. Там са намерени плочки с изображения на Асклепий и Хигия, но с надписи, посветени на Силван и Диана, или пък с изображение на тракийския конник-херой, но с посвещение на Асклепий. Той обяснява тези „аномалии" с факта, че посветителите на плочките не са могли да намерят търсените от тях релефи с изображение на почитаното божество в местното каменоделско ателие при светилището и са били принудени да купуват релефи с други изображения, каквито се намирали на склад, и да ги посвещават на любимото си божество. Това би могло да се допусне, когато се касае за малко светилище, но при големите прочути светилища, каквото е било това при Глава Панега, авторът допуска, че посветителите са си донесли оброчните плочки от своите градове и селища, понеже стиловите и художествените елементи говорят, че са били произвеждани в различни ателиета. По-нататък авторът допуща следното. Случаите, при които са изобразени божества с атрибути на други божества, показват, че тези божества са приели отчасти техните функции. Така напр. в светилищата в Баткун, Люблен (Дийникли), Крън, Лиляче и др. са намерени оброчни плочки с изображение на тракийския конник, но са посветени на Асклепий, Аполон, Силван, Арес или Дионис. Тракийският конник обаче често пъти държи тояга, около която се вие змия, т. е. атрибута на Асклепий, или лирата на Аполон или е придружен от тиаса на Дионис. Също така се срещат оброчни плочки с изображения на Асклепий и Хигия, но посветени на Силван и Диана. Когато тракийският конник е смесен с Асклепий, женското божество с него винаги е наречено в посветителния надпис Хигия, а когато е смесен със Силван, то се означава като Диана. Накрая авторът заключава, че както под образа на тракийския конник—Асклепий — Силван се разпознава едно тракийско многообразно божество, така под образа на Хигия—Диана се крие една тракийска богиня, пандан на тракийския конник.

М. Римшнайдер (Лайпциг) — Атрибутите на тракийския конник-бог.

Авторката се спира на два от атрибутите на тракийския конник-бог, на които досега според нея не е обърнато достатъчно внимание и не са задоволително обяснени. Това е лъвът, който се появява на мястото на ловджийското куче, и показването на конската опашка, придържана от един или двама прислужници или прислужнички. Наред с глигана лъвът е означение на едно женско, свързано със земята божество, към което принадлежи голобрадият, винаги млад бог на вегетацията. Впрягането на лъва и глигана е било разпространено в гръцката митология. Ловът на глигана е лайтмотивът в келтските легенди. Понеже келтите познават своя подземен бог също така като конник, може да се приеме, че се касае в случая за келтско влияние. В подкрепа на своето схващане М. Римшнайдер привежда втория атрибут — показването на опашката. Опашката играе същата функция, както при шлема с опашка. Тя има апотропеично действие и трябва да повишава силата. Келтите и траките имали обичай да си избелват косите с варов разтвор, вследствие на което косите ставали твърди и подобни на свинска четина. Понеже в легендата за келтския лов на глигани коса играе доминираща роля, би могло да се приеме, че с четинестоподобните коси се е стремяло да се наподоби глиганът. Поради това тракийският конник-бог е много близък на келтския глиган-бог, който в основата си е бог на вегетацията, убит от глиган.

Т. Сарафов (София) — Върху култа на Херакъл в България.

Археологическите паметници върху култа на Херакъл от България (Долна Мизия и Тракия) позволяват да се направят следните заключения. Култът на Херакъл е проникнал от юг (егейското крайбрежие) и изток (черноморското крайбрежие) и се е разпространил в нашите земи между началото на V и първата половина на IV в. пр. н. е. Главни центрове са Тасос, Хераклея Понтика, Одесос и Калатис. През римската епоха проникването е станало от север и североизток, т. е. от Дакия (ад Медиам). Главните центрове на разпространението на култа у нас са Филипопол, Берое (Августа Траяна), Севтополис, Кабиле, Деултум, Сердика и Пауталия (Тракия), Одесос, Никополис ад Иструм, Абритус и др. (Долна Мизия).

Авторът се спира подробно на иконографските типове на Херакъл през II—III в.: 1. Херакъл гол, прав, с лъвска кожа и кривак, 2. Херакъл с ябълките на Хесперидите и 3. Херакъл в борба с Немейския лъв.

Херакъл се среща изобразен заедно с Арес, Деметра, Дионис и тракийския конник-херой. По-нататък Сарафов се спира на 12 подвига на Херакъл. Накрая той отбелязва, че тракийското население преди римското владичество е почитало Херакъл като божество на вегетацията, понеже Тракия е земеделска страна. Поради това през римската епоха той е бил свързан с Дионис, Силван и други божества на растежа в природата. През римската епоха Херакъл е бил божество — защитник на империята и войската, вследствие на което е бил особено много почитан от войската, ветераните и администрацията в Мизия и Тракия.

Д. Николов (Стара Загора) — Тракийските колесници при Августа Траяна.

Авторът докладва за една уникална находка не само за Старозагорски окръг, но изобщо за България и Балканския полуостров. Касае се за откриването на пет различни по устройство и предназначение коли и десет скелета на коне, открити през 1960 г. в околността на Стара Загора. Те били открити при земляни работи, но Окръжният музей в Стара Загора веднага предприел системни разкопки, които дали възможност да се направят ценни наблюдения за местоположението на колите, отделните части на колите, конете и инвентара до тях. Благодарение на това можа да се установи точна реконструкция на колите и колесниците през римската епоха и да се допълнят и коригират досегашните опити за реконструкция у нас и чужбина.

Цялата находка е била намерена в една предварително изкопана правоъгълна яма с размери 5 × 10,5 м и дълбочина 1,80 м. До колите не е намерено погребение на човек. Наоколо са разположени тракийски надгробни могили. Било установено, че всичките коли били заровени едновременно, като колелата били извадени от осите и поставени до каросерията, а конете били разпрегнати и убити

на самото място. Следователно не се касае за многократно заравяне на колесници при различни по време погребения. Всичките коли са имали практическо предназначение в действителния живот. Четири от тях са с четири колела. Едната е била за превозване на пътници, а другите за пренасяне на товари и стоки. Петата кола е двуколка и авторът смята, че е за спортни цели. Пътническата колесница била богато украсена с бронзови статуетки и сребърни релефи, изобразяващи различни божества от гръко-римския пантеон. Общият брой на откритите домашни съдове и други предмети възлиза на няколко стотин. Върху едно бронзово котле са изобразени дванадесетте подвига на Херакъл. Някои от тези предмети Николов смята за вносни, а други за местни произведения. Колите според него са били изработени в Августа Траяна — център на художествени занаяти през римската епоха.

Цялата находка се датира в края на II и началото на III в. Авторът изказва мнението, че издигането на надгробни могили от траките е ставало само до времето на Каракала включително. След това той смята, че не са били правени такива могили.

Откритието при Стара Загора има голямо научно значение за проучване на материалната култура на траките през римското владичество.

Е. Бужор (Букурещ) — Нови сведения относно погребалните обичаи и обреди в римския некропол на Новиодунум.

Разкопките през 1958 г., извършени от автора в някои надгробни могили от римската епоха при град Новиодунум (сега Исакча) на десния бряг на Дунав, са дали възможност да се направят интересни наблюдения върху погребалните обичаи и обреди. Погребенията са два вида — чрез трупозаравяне и трупоизгаряне. Били открити съдове, украшения, остатъци от тъкани, овъглени плодове и др. Разкопаните погребения се отнасят към втората половина на I и II в. на н. е.

А. Петре (Букурещ) — Археологически приноси към демографското изследване на провинцията Скития през IV в.

Разкопките в Пиатра-Фрекатей, започнати преди четири години, са извадили на бял свят един некропол от II—VII в. и от X—XII в. Измежду многото проблеми, които повдига този некропол, авторът спира вниманието си на проблемата за етническия състав на провинцията Скития през IV в. на н. е. Докато през първата половина на IV в. се долавя влиянието на романизацията по отношение на погребалните обичаи, обреди и гробен инвентар, през втората половина на същия век се появяват елементи, които са чужди на римската култура. Те са дако-сарматски и принадлежат към обширната област от Сънтана до Муреш-Търгзар-Черняхов. В Пиатра-Фрекатей преобладава сарматският елемент. Готският елемент е по-слабо застъпен, а дакийският едва се долавя.

*

Изнесените доклади в Секцията по археология бяха посрещнати с голям интерес от делегатите, за което свидетелствуват многобройните изказвания и дискусии почти по всички доклади. Размяната на мнения показа колко е необходим личният, непосредствен контакт между учените които се занимават с едни и същи или със сродни проблеми. В това отношение твърде много допринесоха общите проблеми, които разработват съветските, румънските и българските археолози, предизвикани от общата култура и история, която са имали земите по Черноморието, в Дакия, Скития, Долна Мизия и Тракия, разбира се, нелишени и от специфични черти, които отличават една област или едно племе от друга област или племе. За успешния резултат твърде много допринесоха големите системни разкопки, които се проведоха след 1944 г. в социалистическите страни. Прилагайки творчески стратиграфския метод на разкопаване и марксистко-ленинската методология при тълкуването на материалните паметници, превръщайки ги, доколкото е възможно, в исторически извори, археолозите от Съветския съюз, Румъния и България са постигнали важни научни резултати, непознати преди 17 години.

По време на конференцията беше организирана екскурзия за всичките делегати до античния град при с. Хисаря, Пловдивско, Казанлък и Стара Загора, гдето чуждестранните делегати можаха да се запознаят с проучванията на античната култура у нас, с експозицията на музеите, както и с големите грижи, които народната власт полага за запазването на културното наследство. Също така те имаха възможност да разгледат археологическите забележителности в самия Пловдив и да разгледат богатата и интересна експозиция на Пловдивския археологически музей.

Конференцията завърши на 28 април с второ пленарно заседание, на което бяха прочетени два доклада: К. Куманецки (Варшава) — Върху историята на ръкописите на Цицероновото произведение „За оратора“ и И. Тренчени-Валдапфел (Будапеща) — Гръцки образци и тяхното римско осъществяване у Теренций.

Конференцията беше закрита от председателя на организационния комитет акад. Вл. Георгиев, който резюмира резултатите от няколкодневната активна и ползотворна дейност на четирите секции и съобщи решението на комитета „Ейрене“ — следващата VII конференция да стане през юни 1963 г. в Москва, а VIII конференция — в Будапеща.

Шестата международна конференция по класическите изследвания се състоя в салоните на представителния хотел „Тримонциум“. Тя премина при голяма научна висота, за което спомогна участието на повече от 200 делегати от социалистическите страни, Англия и Франция, интересните доклади, другарската среда и творческата критика. Към това трябва да се прибави и безупречната организация на Организационния комитет и секретариата на конференцията, както и всестранната помощ, която оказаха Градският народен съвет в Пловдив начело със своя председател А. Костов и колективът на Пловдивския археологически музей, ръководен от научния сътрудник Хр. Джамбов.

Т. Иванов

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

БИБ	— Българска историческа библиотека
ГНМ	— Годишник на народния музей
ГНМПл	— Годишник на народните музеи в Пловдив
ГНМПл	— Годишник на народната библиотека в Пловдив
ГПНМ	— Годишник на Пловдивските народни музеи
ГСУ	— Годишник на Софийския университет
ГСУ ФИФ	— Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет
DA	— Daremberg — Saglio — Dictionnaire des antiquités grecques et romaines
ИАД	— Известия на Археологическото дружество
ИАИ	— Известия на Археологическия институт
ИВАД	— Известия на Варненското археологическо дружество
ИГД	— Известия на географското дружество
ИРАИК	— Известия Русского археологического института в Константинополе. Материалы болгарских древности Абоба—Плиска
ИЧД	— Изследвания в чест на Дечев
ИПр	— Исторически преглед
КСИИМК	— Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях
МИА	— Материали и исследования по археологии СССР
Мсб СбНУ	— Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
CIL	— Corpus inscriptionum latinarum
RE	— Pauly-Wissowa-Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft

СЪДЪРЖАНИЕ

* * * Академик Кр. Миятев на 70 години . . . 1
Ст. Станчев. Стара традиция в един народен накит 5
Ст. Михайлов. Нови данни за девташларите около Плиска 11

Материали и съобщения

П. Петров. Кръговидни паметници в Западна България 17
Й. Чангова. Към проучването на сграфито керамика в България от XII—XIV в. 25
Б. Николов. Раннобългарски селища при Островския окоп 33
Т. Иванов. Новооткрит старохристиянски некропол при с. Горна Бешовица, Врачанско 38
Н. Джамбазов и Н. Шишков. Едно праисторическо селище в гр. Плевен 49
П. Детев. Праисторическо селище в с. Хисаря, Пловдивско 53

Музейно дело и консервация

Б. Игнатов. Сто години от първото проучване на църквата „Св. четиридесет мъченици“ в Търново 56
Р. Рачев. Някои съвременни възгледи и понятия за консервацията като наука 64

Критика и рецензия

В. Велков. Древняя Греция и Древний Рим. Библиографический указатель изданий, вышедших в СССР (1895—1959). Составитель А. И. Воронков. Академия наук СССР, Институт истории, Москва, 1961, 524 стр. 71

Преглед

Т. Иванов. VI международна конференция по класическите изследвания в Пловдив 73

SOMMAIRE

* * * L'académicien Kr. Mijatev accomplit ses 70 ans 1
St. Stančev. Tradition ancienne dans les parures nationales 5
St. Mihailov. Données nouvelles sur les mégalithes (devtašlari) des environs de Pliska 11

Materiaux et communications

P. Petrov. Monuments funéraires de Bulgarie occidentale 17
J. Čangova. Sur la céramique à „sgrafites“ de Bulgarie du XIIe —XIVe s. 25
B. Nikolov. Sites protobulgares près du valum d'Ostrov 33
T. Ivanov. Nécropole paléochrétienne récemment mise au jour près du village Gorna Bešovica, arr. de Vraca 38
N. Djambazov et N. Šiškov. Un site préhistorique de Pleven 49
P. Detev. Site préhistorique du village Hisar, arr. de Plovdiv 53

Muséologie et travaux de conservation

B. Ignatov. Cent ans depuis la première étude de l'église des „Quarante martyrs“ de Tarnovo . . . 56
R. Račev. Certains points de vue et conceptions actuels sur les travaux de conservation 64

Critiques

V. Velkov. Древняя Греция и Древний Рим. Библиографический указатель изданий, вышедших в СССР (1895—1959). Составитель А. И. Воронков. Академия Наук СССР, Институт истории, Москва, 1961, 524 стр. 71

Revue

T. Ivanov, VIe conférence internationale des études classiques à Plovdiv 73

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Чл.-кор. проф. ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ, ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), АТАНАС МИЛЧЕВ, СТАМЕН МИХАЙЛОВ, СТАНЧО СТАНЧЕВ (зам.-гл. редактор)

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, бул. Стамболийски 2, София Ц. Тел. 8-24-05 и 8-24-06

Адрес за абониране

Издателство на БАН, ул. Сердика 4, София Ц. Тел. 8-38-83

Технически редактор Л. Милошева | Художествен редактор на корицата М. Кънева | Коректор М. Милова

Дадена за набор на 24. IV. 1962 г. | Подписана за печат на 12. VII. 1962 г. | Печатни коли 10 | Издателски коли 8,30

Формат на хартията 59/84/8 | Тираж 1000 | Поръчка 592 | Отделна книжка 0,60 лв. | Годишен абонамент 2 лв.

Набрана и отпечатана в Печатницата на Българската академия на науките